

T.C
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE’NİN
ORTADOĞU POLİTİKASI VE SADÂBAT PAKTI**
(Yüksek Lisans Tezi)

Tezi Hazırlayan: **Merve BAYRAKTAR**

İSTANBUL, 2012

T.C
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE’NİN
ORTADOĞU POLİTİKASI VE SADÂBAT PAKTI**
(Yüksek Lisans Tezi)

Tezi Hazırlayan:
Merve BAYRAKTAR

Öğrenci No:
100771014

Danışman:
Doç. Dr. Şenol DURGUN

İSTANBUL, 2012

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Atatürk Dönemi Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Sadâbat Paktı**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun bir şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir ve bunu doğrularım. 05/10/2012

Merve BAYRAKTAR

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEZLİ YÜKSEK LİSANS SINAV TUTANAĞI

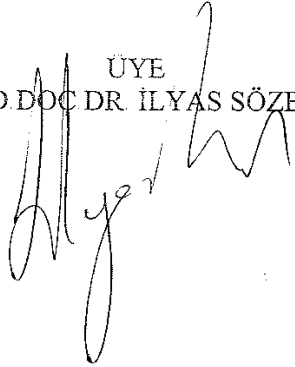
05.10.2012

Enstitümüz *Uluslararası İlişkiler* Anabilim dalı *Uluslararası İlişkiler* Bilim dalı yüksek lisans öğrencilerinden 100771014 numaralı *Merve BAYRAKTAR*'ın "*Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim - Öğretim ve Sınav Yönetmeliği*"nin ilgili maddesine göre hazırlayarak, Enstitümüze teslim ettiği "*ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASI VE SADABAT PAKTI*" konulu tezini, Yönetim Kurulumuzun 11.09.2012 tarih ve 2012/31 sayılı toplantısında seçilen ve Taksim Yerleşkesinde toplanan biz jüri üyeleri huzurunda, ilgili yönetmeliğin (c) bendi gereğince (25) dakika süre ile aday tarafından savunulmuş ve sonuçta adayın tezi hakkında ~~oyçokluğu/oybirliği~~ ile ~~Kabul/Red veya Düzeltme~~ kararı verilmiştir.

İşbu tutanak, 4 nüsha olarak hazırlanmış ve Enstitü Müdürlüğü'ne sunulmak üzere tarafımızdan düzenlenmiştir.

DANIŞMAN
DOÇ.DR. ŞENOL DURGUN

ÜYE
DOÇ.DR. ENSAR NIŞANCI

ÜYE
YRD.DOÇ.DR. İLYAS SÖZEN

ÖNSÖZ

Fransız ihtilali ile yaygınlaşan milliyetçilik düşüncesi Avrupa'da modern ulus-devletleri ortaya çıkarırken imparatorlukların da yıkılış sürecine girmesine sebep olmuştur. Kendi himayesi altındaki azınlıkların ayrılması ile yıkılış sürecine giren Osmanlı devleti I.Dünya Savaşı ile yerini yeni bir modern ulus-devlete bırakmıştır. Uzun bir milli mücadele ile yeni devlet kurma başarısını gösteren Mustafa Kemal Atatürk, bu başarısını daha sonra dış politikada izlediği başarılı politika ile de devam ettirebilmiştir. Atatürk yeni kurulan devleti batılı devletlere kabul ettirme çabasının yanında bölge devletlerle de barışçı bir politika izlemiştir.

Yeni yüzyılın Türk ve Müslüman olarak ilk bağımsızlığını ilan eden Türkiye Cumhuriyetinin dış politikada ağırlık merkezi Balkanlar ve Ortadoğu olmuştur. Ortadoğu'daki devletle barışçı bir politika izlenmiştir.

Tezimizde Atatürk'ün dış politikasında bölgesel anlamda büyük önem arz eden Ortadoğu ile ilişkiler Sadâbat Paktı çerçevesinde incelenmesini araştırma konusu olarak seçtik.

Araştırma konumuzu doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren kitap veya makale bazında çalışmalar olmuştur; ancak Atatürk'ün Türk Dış Politikasında Ortadoğu ve Sadâbat Paktı bağımsız bir konu olarak ele alınıp incelenmemiştir. Araştırmamız sırasında Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu sırasında yapmış olduğu çalışmalar ve Türkiye merkezli bölgesel politikası konusunda Atatürk'ün kendi eserlerinden yararlandık. Söz konusu Atatürk, Atatürk'ün dış politikası ve Ortadoğu olduğundan dolayı konuyla ilgili olarak birçok kitap ve makale kaleme alınmıştır. Çalışmamızda elde edilen eserlerde konuyu ilgilendiren tespitlere ulaşmada hayli zorlandık. Zira bütün bu eserleri bibliyografyada vermeye kalkışsak çalışmamızın büyük bölümünü bibliyografya işgal edecekti, bu yüzden seçici olmaya gayret ettik. Konu Atatürk ve Ortadoğu politikası olduğu için çok geniş bir alana temas etmem gerektiğini biliyordum.

Çalışmanın her aşamasında değerli bilgi, öneri ve eleştirileri ile çalışmama yön veren ve destek olan büyük ilgi ve yardımlarını gördüğüm tez danışmanı hocam Doç. Dr. Şenol Durgun'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Her türlü destek ve sabırla yanımda olan aileme bu vesile ile bir kez daha çok teşekkür ederim.

İSTANBUL 2012

Merve BAYRAKTAR

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASI VE SADÂBAT PAKTI

Tezi Hazırlayan: **Merve BAYRAKTAR**

ÖZET

Avrupa'da devletlerin modernleşmesi Ortaçağın toplumsal düzeni sağlayan iki kurumu olan feodal beyliklerin ve kilisenin önemini kaybetmesi ile başlamıştır. Yapılan uzun savaşlar sonunda imzalanan Westphalia Antlaşması ile Avrupa'da artık dini hoşgörü ve kral devletler ortaya çıkmıştır. Bu anlaşma modern devletin ilk adımlarının atıldığını gösterse de asıl modern devlet olan ulus-devlete geçiş Fransız İhtilali ile gerçekleşmiştir.

Fransız İhtilali sadece Avrupa'da modern ulus-devletin ortaya çıkmasını sağlamamış aynı zamanda son dönemlerini modernleşme çabalarıyla geçiren Osmanlı İmparatorluğunu da etkisi altına alarak çok uluslu olan imparatorluğu yıkılışa sürüklemiştir.

Ulus-devlet anlayışına göre şekillenen ve kendini batılı devletlere kabul ettirme çabası içinde olan yeni devlet, Ortadoğu'daki devletlerle yakın ilişkiler kurmuştur. Cumhuriyetin kurulmasından sonra Ortadoğu ülkeleri ve başkanları ile ilişkiler gelişmiştir. Bu ilişkiler neticesinde dönemin şartları da dikkate alınarak alası tehlikelere karşı bir pakt düşüncesi ortaya çıkmıştır. 1937 yılına gelindiğinde bu düşünce uygulamaya koyulmuş ve Ortadoğu Devletleri Sadâbat Paktı etrafında toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sadâbat Paktı, Ortadoğu, Atatürk, Modern Ulus-Devlet

ATATÜRK PERIOD TURKEY
MIDDLE EAST POLICY AND THE SADÂBAT PACT

Presented by: **Merve BAYRAKTAR**

ABSTRACT

The modernity of the state in Europe started with the lost of the importance of the feudal system and the church, which of two had ruled the medieval society, and after the long periods of wars concluding with the Westphalia Treaty Europe has faced with religious tolerance and the king states. Although this has shown the starting with the modern states, the core modern nation-states occurred after the French Revolution.

The French Revolution not only caused the modern nation-states to occur in europe but also caused Ottoman Empire which spent its last periods (years) for modernization and was multi - national to be destroyed by making destructive effects.

The state, which has the nation-state condition and has an attempt to introduce itself to the European states, has a close relationship with the Middle East neighbors in the Middle East. After the foundation of the Turkish Republic the relationships with the Middle East states and their presidents have increased. As a result of those relationships, considering the term's conditions, an idea of pact had come out against likely dangers. By the year 1937, this idea was to make applicable and Middle East states was united with Sadabat Pact.

Key words: Sadâbat Pact, The Middle East, Atatürk, Modern Nation-state

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

YENİ DEVLET ÖNCESİ AVRUPA'DA VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER

1. AVRUPA'DA MODERN ULUS DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ.....	4
1.1. Avrupa'daki Güç Dengesinin Değişimi.....	10
1.2. İmparatorlukların Kaçınılmaz Sonu: Modern Ulus Devlet ve Ulus Devletin Temel Özellikleri.....	15
2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MODERNLEŞME ÇABALARI.....	21
2.1. Osmanlı Devleti'nde Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı.....	25
2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu: Ulus-Devlete Geçiş Aşamaları.....	28
3. OSMANLI DEVLETİ'NİN ORTADOĞU'DAN TASFİYESİ.....	33

II. BÖLÜM

YENİ DEVLETİN KURULUŞ ÖZELLİKLERİ, DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI VE ORTADOĞU

1. YENİ DEVLETİN KURULUŞ ÖZELLİKLERİ.....	42
2. YENİ DEVLETİN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI VE TEMEL İLKELER.....	47
2.1. Gerçekçilik.....	48
2.2. Bağımsızlık.....	49
2.3. Barışçılık.....	50
2.4. Güvenlik Politikası ve İttifaklar Sistemi.....	51
2.5. Batıcılık.....	52
2.6. Akılcılık.....	53

3. YENİ DEVLETİN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI DOĞRULTUSUNDA ORTADOĞU'DAKİ DEVLETLERLE İLİŞKİLER.....	54
3.1. Irak ile İlişkiler.....	55
3.1.1. Musul Sorunu.....	57
3.1.2. Musul Sorunu Sonrası Irak İle İlişkiler.....	62
3.2. İran ile İlişkiler.....	64
3.2.1. İran ile Yaşanan Sınır Aşiretleri Sorunu.....	66
3.2.2. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi Ziyareti.....	67
3.3. Mısır ile İlişkiler.....	68
3.3.1. Fes Olayı.....	69
3.3.2. Fes Olayı Sonrası İlişkiler.....	71
3.4. Afganistan ile İlişkiler.....	71
3.5. Suriye İle İlişkiler.....	76
3.5.1. Hatay Sorunu.....	77
3.5.2. Hatay'ın Türkiye'ye İlhakı.....	80
3.6. Ürdün ile İlişkiler.....	81
3.7. Yemen ile İlişkiler.....	81
3.8. Filistin ile İlişkiler.....	82
3.9. Suudi Arabistan ile İlişkiler.....	83

III. BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU'YA YÖNELİK DIŞ POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE SADÂBAT PAKTI

1. PAKTİN HAZIRLIK DÖNEMİ.....	85
2. PAKTİN PARAFE EDİLMESİ VE İMZALANMASI.....	91
3. SADÂBAT PAKTİNİN HÜKÜMLERİ.....	95
4. SADÂBAT PAKTİNİN YANKILARI.....	96
4.1. Türkiye'deki Yankıları.....	96
4.2. Avrupa'daki Yankıları.....	99
5. PAKTİN UYGULANMASI VE ÖMRÜ.....	103
SONUÇ.....	109
KAYNAKLAR.....	112

EKLER	123
EK-1	123
MİSAK-I MİLLİ	
EK-2	125
TÜRKİYE-AFGANİSTAN ANTLAŞMASI	
EK-3	128
Türk-Fransız Antlaşması	
EK-4	132
Sancak'ın Toprak Bütünlüğünü Güvence Altına Alan Antlaşma (Traité de Garantie de l'Intégrité Territoriale du Sandjak)	
EK-5	135
TÜRKİYE, AFGANİSTAN, İRAK VE İRAN ARASINDA SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI	
ÖZGEÇMİŞ	140

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
b.k.z. : Bakınız
ev. : Çeviren
e.d. : Editör
s. : Sayfa
terc. : Tercüme
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanoğlu canlı bir varlık olarak her zaman beraber yaşamak istemiştir. Doğanın gücüne karşı koyabilmek ve insan zayıflığını geriye bırakabilmek için insanlar tarihin her döneminde bir araya gelerek toplu olarak yaşama biçimini seçmişlerdir. İlk çağlarda insanlar doğa içinde diğer canlılarla beraber yaşarken zaman içinde yerleşik hayata geçilmesi ile beraber devletleşme olgusu ortaya çıkmıştır. Ancak ilkel yaşamda ortaya çıkan devletleşme olgusu, her bölgede aynı dönemlerde yaşanmadığı gibi devletleşmeye giden sürecin aşamaları da birbirinden farklı olmuştur.

Avrupa'da toplumların giderek gelişmesi, üretici bir hale gelmesi ile ortaya çıkan milli burjuvaziler sayesinde toplum feodal beylere ve kilisenin üstünlüğüne karşı çıkarak ilk ulus-devletin temellerini atmıştır. Atılan bu temeller Fransız devrimine giden toplumsal patlamanın belirleyicisi olmuş ve devrim ile getirilen ulusal egemenlik ilkesiyle yerel ve bölgesel ayrıcalıklar yok edilerek, bütün ülkeyi ulusal sınırlar içinde elde tutacak derecede bir merkezi devlet anlayışı benimsenmiştir. Böylece devrim sonrasında çağdaş anlamıyla ortaya çıkan uluslar, kendi içlerinden çıkardıkları iktidar ile ülkelerinin yazgısına el koymuşlardır.

Siyasi anlamda ortaya çıkan bu uluslar, daha sonraları da uluslararası bir düzenin kurulmasıyla beraber hukuki bir yapıya da kavuşmuşlardır. Yirminci yüzyılın başlarında ulus devletler arasındaki çekişmeler büyük dünya savaşına yol açmış ve var olan imparatorluklar yıkılarak içlerinden yeni küçük ulus-devletler çıkmıştır.

Bu dönemde çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devleti, Avrupa'daki gelişmelere direnebilmek amacıyla modernleşme yoluna gitse de Fransız İhtilalinin yaydığı milliyetçilik fikirlerine karşı koyamamıştır. İlk olarak Balkan topraklarından kopmalar yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında ise İngilizlerin emperyalist amaçlarla kışkırttığı Ortadoğu'da milliyetçilik düşüncesinin yayılması ve neticesinde

çıkan isyanların akabinde Osmanlı devletinden önemli bir toprak parçası daha kopmuştur. Üç kıtaya hakim olan devletten geriye Anadolu'da –yani anayurtta- devletin kurucu unsuru olan Müslümanlar ve Türkler kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşı ile tamamen parçalanması ve savaş sonrası işgallere uğramaya başlaması üzerine çok geç millet bilincine ulaşan halk Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde milli mücadeleye başlamış ve bu mücadele sonunda yeni ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulmuştur.

Kurulan bu yeni devletin dış politikada en çok önem verdiği bölge Ortadoğu olmuştur. Ortadoğu, jeopolitik önemi, doğal zenginlikleri ve semavi dinlere mekân olmasından dolayı hemen her dönemde dünyada ki değişme, gelişme ve çatışmalarda önemli rol oynamıştır. İngiltere'nin bu müslüman ülkeler üzerinde planlarının olması Atatürk'ün daha milli mücadele döneminde dikkatini çekmiş ve bölge ülkeleri ile yakın münasebetlere başlamıştır. Bu münasebetler bir süre sonra bu devletlerin bir pakt etrafında toplanması ile sonuçlanmıştır.

Atatürk'ün çok önem verdiği Ortadoğu bölgesi önceleri “Ön Asya”, “Güneybatı Asya”, “Yakındoğu” ve “Batı Asya” gibi isimlerle anılırken ilk defa Ortadoğu kavramı 1902 yılında Amerikan Deniz Tarihçisi ve Stratejisti Albay Alfred Thyar Mahan tarafından National Reewiev'de yayınlanan Basra Körfezinin önemini ele alındığı “*The Persian Gulfand International Relations*” başlıklı yazısında Arabistan ve Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. I. Dünya savaşı ile resmiyet kazanan bu isim II. Dünya savaşı ile çok geniş bir toprak parçası için zikredilmiştir. Akdeniz'in doğu kıyıları, Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmı bu bölge içinde sayılmıştır. Fakat günümüzde genellikle Ortadoğu; İran, Mısır, Irak, Ürdün, Lübnan, Suriye, İsrail, Filistin, Yemen, Suudi Arabistan ve Türkiye'nin bulunduğu alanı kapsamaktadır. Fakat biz tezimizde bazı tanımlarda Ortadoğu içinde gösterilen Afganistan'ı da Atatürk döneminde ilişkilerin çok yoğun olmasından dolayı Ortadoğu'daki devletler kapsamında inceledik.

Yeni devletin kendini batı yönüne çevirdiği bir dönemde neden Ortadoğu'daki devletlerle bu kadar yakın ilişkiler kurulmaya çalışıldığını ve Sadâbat Paktına neden ihtiyaç duyulduğunu incelediğimiz tezimizde konunun daha iyi

anlaşılabilmesi amacıyla tezimizi üç bölüme ayırdık. Birinci bölümde Avrupa’da ulus-devletin ortaya çıkışı ile birlikte İmparatorlukların yıkılış süreci içine girmesi, Osmanlı Devletinin bu yıkılışı durdurmak amacıyla yaptığı modernleşme çalışmaları Avrupalı ulus-devletlerin aralarındaki çekişmeler sonunda çıkan I. Dünya Savaşına Osmanlı Devletinin girmesi ve sonunda yıkılışıyla beraber yeni devletin milli mücadelesinden bahsettikten sonra ayrı bir başlıkla bu dönemde Ortadoğu’daki duruma kısaca değinilmiştir. İkinci bölümde yeni devletin özelliklerinden, dış politika anlayışından ve dış politikadaki temel ilkeleri tek tek bahsettikten sonra Atatürk’ün Ortadoğu ile olan ilişkileri, bölge ülkeleri ile yapmış olduğu anlaşmalar, Ortadoğu devlet başkanlarının Atatürk’ü ziyaretleri üzerinde durduk. Ayrıca Sadâbat paktı doğrultusunda Ortadoğu’daki devletlerle ilişkileri anlattığımız bu bölümde sadece Paktın imzalandığı devletlerle ilişkileri değil diğer devletlerle ilişkilerin anlatılmasının en önemli sebebi Ortadoğu’daki diğer devletlerin pakta neden katılmadıklarını veya katılmadıklarını açıklamaktır. Son olarak da üçüncü bölümde Atatürk’ün Türk dış politikası doğrultusunda Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında imzalanan Sadâbat paktını sunmayı uygun bulduk.

I.BÖLÜM

YENİ DEVLET ÖNCESİ AVRUPA'DA VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER

İnsanlık tarihinin en eski ve köklü kurumlarından olan devletin ne zaman ve nasıl “modernleşme” ye başladığını bilmek neredeyse imkânsızdır. Fakat siyasal bilim literatüründe modern devlet terimi genelde; Batı da Ortaçağın sona ermesinden sonra ortaya çıkmaya başlayan siyasal iktidar yapısını ifade etmek üzere kullanılır. Ortaçağdan sonra nelerin değişmesinden dolayı yeni devlet anlayışı “modern” olarak adlandırılmaktadır, modern devletin ortaya çıkış sürecinde nelerin etkin olduğu gibi sorular bu devlet tanımının yapılabilmesinde hayati önemdedir.

1. AVRUPA'DA MODERN ULUS DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Roma İmparatorluğunun yıkılması üzerine Avrupa'da feodal örgütlenme denen küçük birimler halinde yeni bir yapı ile karşılaşılır. Bir devlet olmaktan çok toplumun egemen zümrelerinin bir hiyerarşi içinde birbirine bağlandıkları bir kişisel ilişkiler bütünü olan bu yapının temelinde, sonraki yüzyıllarda modern devlete atfedilen hakların, feodal beylikler ve kilise rahiplerinin elinde olduğu gerçeği yatar.

Ortaçağ toplumsal düzeni iki kurumun damgasını taşır. Bunlardan birincisi feodal beylikler, diğeri ise kilisedir. Feodal düzen örgütlenmelerindeki “manor” adı verilen köy benzeri kurumlarda, köylü ailelerin ürettikleri mahsulün büyük çoğunluğu bu örgütlenmenin başındaki efendiye akar. Güçlü olan gücü nispetinde kişileri kendi “vassal” ı olarak görür, gücünün üstünde ihtiyaç duyduğu şeyler için ise, bir başka senyöre “vassal” olmayı tercih ederdi. Bu şekilde tüm toplumda bir vassal-senyör ilişkisi ve bu ilişkiyi düzenleyen bir “fief” sözleşmesi bulunurdu. Siyasal alana bunun yansıması her senyörün kendi egemenlik alanında yerel bir otorite olarak varlığını sürdürmesi şeklinde kendisini gösteriyordu. Ancak toprağın resmi sahibi kraldır. Kraldan toprağı işleyen köylülere kadar inen bu ilişkiler ağında

herkes birbirine bağımlı durumdadır. Bu yapı içerisinde tabandaki köylüden kendisini tanrının vassalı olarak gören imparator veya kral aracılığıyla göklerin kralına (tanrıya) kadar uzanan bir hiyerarşi söz konusudur.¹

İkinci kurum olan kilisede kendi içinde benzer bir örgütlenme içindedir. Ama kiliseyi tartışmanın odağına yerleştiren unsur şüphesiz din adamlarının dinsel alandaki egemenliklerini siyasal alana da taşımak istemeleridir. Başlangıçta “bir yoksullar birliği” olarak ortaya çıkan ve siyasal iktidara ilişkin hiçbir talepte bulunmayan kilise; Ortaçağa gelindiğinde Avrupa’daki birçok ülke toprağının büyük kısmını elinde tutan önemli bir ekonomik güç ve en büyük feodal kurum niteliği arz etmektedir. Bu ekonomik gücü ona sadece dinsel alanda değil siyasal alanda da belirleyici olma arzusu kazandırmıştır. Başlangıçtaki siyasal iktidara karşı tepkisizlik kilisenin kazandığı güçle orantılı olarak zamanla siyasal iktidara karşı bağımsız ve özerk bir kurum olma, ardından da siyasal iktidarı ve bu dünyaya ilişkin kararları da egemenlik alanına dahil etme uğraşına dönüşmüştür. Ortaçağa gelindiğinde Kilise birçok Avrupa ülkesinde belirleyici güç konumundadır. Ortaçağ boyunca Kilise, kazandığı bu güçlü konumu koruma mücadelesini yapmıştır. Bu mücadeleler sırasında önce her şeyin dini otoritenin egemenliği altında olması gerektiği tezi işlenmiş, mücadele kaybedilen alanlar genişledikçe dini ve dünyevi olanın birbirinden bağımsız oldukları ve ayrı ayrı otoritelere tabii olunmasının gerekliliği vurgulanmış, sonuçta kralların temsil ettiği mutlak monarşilerin mücadeleyi kazanmasıyla kilisenin siyasal iktidara bağlı bir kurum olduğu noktasına ulaşılmıştır.²

Feodal örgütlenme ve kilise üstünlüğünün sona ermesi Mutlak Monarşilerin ortaya çıkışı Otuz Yıl savaşı sonunda imzalanan Westphalia (Vestfalya) antlaşması ile olmuştur.

Westphalia (Vestfalya) antlaşması, Habsburg imparatorluğu elçilerinin Fransa ile Münster’de ve İsveç ile de Osnabrück’te imzaladıkları sözleşmeleri toplamına verilen genel addır. Bu anlaşma Avrupa tarihinde bir kilometre taşı sayılır; çünkü

¹ Franz, Oppenheimer, *Devlet*, (Çev.: Alâeddin Şenel, Yavuz Sabuncu), İstanbul 1884, s.168.

² Nur, Vergin, “Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin “Bitmeyen Senfonisi””, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1994, s.5–24.

Almanya'daki dinsel ortama, büyük güçlerin ve Alman devletlerinin siyasal gelişmelerine ve bu gelişmeyi izleyen 150 yıl boyunca uluslar arası ilişkilere yön vermiştir.³

Westphalia antlaşması Avrupa'yı Ortaçağın geleneksel feodal düzeninden çıkararak krallıkların hegemonyası altında yaşatmaya başlamıştır. Kral devletler ise belirli bir ülkede yaşayan halk topluluğunun uzun bir beraberlikten sonra uluslaşmasına giden yolu açmıştır. Krallıklar bir anda insanlığı feodal toplum düzeninden uzaklaştırırken, modern devletinde temelini atmışlardır.⁴ Ayrıca mutlak iktidara gelen; soyut bir iktidar kaynağına yönelik siyasal sadakat bağlarının olması modern devletin düşünülmesi sürecinin başlangıcı olmuştur.⁵ Westphalia antlaşması ile modern devlete geçiş başlamış olsa da modern ulus devlete asıl geçiş "milliyetçilik" düşüncesinin ortaya çıkmasını sağlayan Fransız İhtilali ile gerçekleşmiştir.

Başlangıç tarihi 5 Mayıs 1789 olarak kabul edilen Fransız İhtilali; Meydana getirdiği gelişme ve olaylarla çeyrek yüzyıl bütün Avrupa'nın siyasi, sosyal, ekonomik hayatını altüst etmiş, sonuçları bakımından da etkileri bütün dünyada duyulmuş bir olaydır. İhtilalin gerçekleşmesinde uzun süren savaşların ekonomiye zarar vermesi, ortaçağdan gelen toplumsal eşitsizliğe dayanan bir yapının olmasının yanı sıra Montequieu, Voltaire, Jean Jacques Roussaau, Diderot gibi aydınların mevcut sistemden şikâyet eden ve daha adil bir düzenin kurulabileceği yönündeki çalışmaları ihtilal fikrinin doğmasına sebebiyet verdi. Bu fikrin doğmasında Amerikalıların 1776'da yayınladıkları "Bağımsızlık bildirisi" ve 1783'te bağımsızlıklarına kavuşmalarının etkili olduğu kesindir.⁶

Avrupa devletleri; Fransız ihtilalini, ilk etapta Fransa'yı iç karışıklıklara sürüklediği ve zayıflattığı gerekçesiyle sevinçle karşıladılar. Ancak daha sonraki gelişmeler, Avrupa'da monarşinin zayıflamasına ve yüzyıllardan beri devam eden kökleşmiş müesseselerin yıkılmasına yol açabileceği düşüncesi endişe ile karşılandı.

³ Setephen J.Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler (1494–1789)*, (Çev.: Ertürk Demirel), Ankara 2002, s.125-129.

⁴ Anıl Çeçen, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Ankara 2007, s.25.

⁵ Ozan, Erözden, *Ulus Devlet*, İstanbul 2008, s. 44.

⁶ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789–2001)*, İstanbul 2006, s.9–4.

Fransa'nın yeni anayasası, "o zamana kadar hükümdarlık otoritesinin dayandığı Tanrı ve Din kavramlarını iktidarın altından çekiyor ve bunun yerine "millet egemenliği" ve "milli irade" ilkelerini koyuyordu. Bu korkuları bundan doğan tepkiler bu devletleri Fransa ile çatışmaya sürükledi. Hatta aralarındaki ihtilafları bir kenara bırakarak Fransa'ya karşı yüklendiler.⁷ Bu yüklenme, Fransa ülkesinde yaşayan "yurttaşların birliği" olarak ulus bilincini hızla "Fransızların birliği" bilincine, devrimi savunma iradesini bir "Fransız misyonu" na ve ülkeyi de "kutsal vatan" a dönüştürdü. Devrim sonrası Napoleon savaşları, İspanyol, Alman ve Slav milliyetçiliklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Avrupa artık, ulus-devletlerin ortaya çıkma alanı olmaya başlamıştır.⁸

Fransız ihtilalinin etkisi ile Avrupa Devletleri ve Fransa arasında yapılan savaşlara, tarihte İhtilal savaşları veya Koalisyon Savaşları denmektedir. 1792 yılında başlayıp 1815 yılına kadar süren Koalisyon Savaşlarında Fransa, "Krallık baskısı altında inleyen ulusları kurtarmak"; diğer devletler ise, görünüşte, "Fransa'da mutlak krallığı yeniden kurmak" amacı ile hareket etmişlerdir. Bu nedenle savaşlar uzun ve yıpratıcı olmuştur. Başlangıçta Fransa, Avrupa devletleri karşısında savunmada kalmıştır.⁹

Napolyon'un Fransa'da 1804 yılında iktidarı ele geçirmesiyle başlayan ve Fransa'yı Avrupa'nın büyük bir bölümlünde egemen duruma getiren Koalisyon Savaşları'nın yedinci ve sonuncusu 1815'te Waterloo' da yapıldı ve Fransa'ya karşı Birleşik Avrupa cephesi büyük bir zafer kazandı. Böylece Avrupa'da Fransız İhtilali sonrasında Napolyon Fransa'sının bütün Avrupa'ya egemen olma girişimi, yine Avrupa devletlerinin birleşik cephe kurlmaları sonucu durdurulabildi.

Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşları sonucunda, Avrupa'da 1789 yılı öncesine göre çok değişik bir statü meydana geldi. Özellikle XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Napolyon'un kişiliği çerçevesinde meydana gelen yeni devletler yapısı ve güçler dengesi, onun müttelikler karşısında yenilerek imparatorluktan çekilmesi ile yıkıldı. Bundan sonra ise Avrupa, altüst olmuş siyasi haritası ve güçler

⁷ Harun Bodur, *20. yy Siyasi Tarihi (1900–1999)*, Ankara 2005, s.18.

⁸ Christophe Jaffrelo, "Bazı Ulus Teorileri", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Çev.: Siren İdemem), İstanbul 1998, s.54.

⁹ Uçarol, *a.g.e.* , s.20.

dengesi ile bir güçler boşluğu ve pek çok problemle karşı karşıya kaldı.¹⁰ Ancak Napolyon'un bir süre sonra tekrar yönetimi devralması ile Fransız İmparatorluğu'nun yeniden canlanma tehdidi sona erdi.¹¹ Bu arada Avrupalı devletler uluslararası düzenin yeniden kurulması için Viyana'da toplandılar.

Viyana Kongresi'ne Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Prusya temsilcileri katıldı; ancak kongreye egemen şahsiyet Avusturya Başbakanı Prens Von Metternich'di. Bu yüzden Viyana Kongresinden sonra kurulan düzene "Metternich Sistemi" denildi.¹² Kongrede alınan kararlar ile Avrupa'da yeni bir statü doğuyordu, bununla Fransa ihtilalden önceki sınırlarına çekildi ve yeniden kurulan meşruti krallık diğer devletler tarafından kabul edildi.

İngiltere her şeyden önce Avrupa güçler dengesini kendi adasına doğrudan tehlike gelmeyecek şekilde, yani çıkarları doğrultusunda yeniden düzenledi, bir defa Belçika ile Hollanda'yı birleştirerek adası ile Avrupa arasında tampon bir bölge meydana getirdi. Ayrıca Heligoland, Malta ve İyon adalarına yerleşmekle, daha önce ele geçirmiş olduğu Jersey adası ve Cebeli Tarık gibi stratejik önemi olan yerlerle adeta Avrupa'yı bir çember içerisine aldı. Diğer taraftan deniz aşırı yerlerde ele geçirdikleriyle de deniz aşırı yolları kontrol altına alabilecek duruma geldi ve denizlerdeki egemenliğini daha da güçlendirdi. Böylece Avrupa'da ele geçirdiği topraklarla da Orta ve Güney Avrupa üzerinde söz sahibi hale geldi.

Rusya, Napolyon savaşlarında oynadığı roller dolayısıyla Viyana Kongresi kararlarına yön veren devletlerden biri oldu. Doğu Avrupa'da ele geçirdiği topraklarla da Orta ve Güney Avrupa üzerinde etkili bir duruma yükseldi.

Avusturya – Macaristan İmparatorluğu, Kuzey İtalya'ya ve Galiçya ile Doğu Avrupa'ya doğru yayıldı. Kongrenin bu ülkede yapılması ile de devletlerarası siyasette ayrıca itibar kazandı. Diğer büyük kazancı ise Almanya'nın yine dağınık halde bırakılması ile kurulan Germen Konfederasyonunun başkanlığını sağlaması oldu böylece Almanya ve İtalya üzerindeki nüfuzunu sürdürmeyi başardı. Bu haliyle

¹⁰ Bodur, *a.g.e.*, s.18.

¹¹ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, (Çev: Fethi Aytuna), İstanbul 2002, s.437.

¹² Bodur, *a.g.e.*, s.19-20.

de Avrupa'nın geleceği üzerinde söz sahibi olan önde gelen devletler arasında yerini aldı.

Prusya, sınırlar içersine kattığı topraklarla büyük bir krallık haline geldi. Diğer Alman devletleri üzerindeki nüfusu çoğaldı. Almanya ve İtalya, yine parçalanmış halde bırakılmakla birer coğrafya terimi olma niteliklerini korudular. Bunun yanı sıra büyük devletlerin çıkar çatışmalarının yapıldığı birer alan olmaya devam ettiler.

Böylece büyük Avrupa devletleri İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Prusya kendi çıkarları doğrultusunda Avrupa'nın siyasi haritasını ve güçler dengesini yeni baştan düzenlediler. Aldıkları bu kararları da diğer devletlere kabul ettirdiler. Bu nedenle kurulan düzen, özellikle çizilen sınırlar doğal olmaktan uzak kaldı.

Viyana Kongresi açıklanan bu hususların yanı sıra devletlerarası ilişkilere de yeni boyutlar getirdi. Bir defa İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Prusya ve Fransa'nın da katılımıyla beş büyük devletten meydana gelen yeni bir Avrupa güçler dengesinin temelleri atıldı. Diğer taraftan Viyana Kongresine kadar devletlerarasında genellikle ikili ilişkiler esasken, bundan sonra ikili diplomasi yerine çok taraflı diplomasi metodu kullanılmaya başlandı. Böylece 19. yüzyıl boyunca görülecek olan "Konferanslar sistemi" veya "Kongreler sistemi" ortaya çıktı.

Viyana Kongresinde yukarıdaki esaslar üzerine kurulan yeni Avrupa haritası ve düzeni, o sıralarda uzun ve yıpratıcı savaşlardan yorgun düşmüş olan Avrupa devletlerinin büyük kısmı tarafından zoraki olarak kabul edildi. Nitekim sürekli bir barışın sağlanması amacı ile yapılan Viyana kongresinde alınan kararlar kongreden kazançlı çıkan dört büyük devletin dışında kalanlar tarafından tepki ile karşılandı ve ilk fırsatta ortadan kaldırılması gereken bir antlaşma olarak görüldü. Bu da Avrupa'da birçok olayın meydana gelmesine yol açtı. Bütün yönleri ileride denilebilir ki Viyana Kongresi, Avrupa siyasi tarihinin yeni bir döneminin başlangıcı oldu bu haliyle Viyana'da kurulan yeni Avrupa statüsü, bazı değişikliklerle beraber, genel hatlarıyla I. Dünya Savaşına kadar sürdü.¹³ Fransa'nın bir kere daha harekete

¹³ Uçarol, *a.g.e.*, s.39-41.

geçmesi ihtimaline karşı önce kutsal ittifak daha sonra İngiltere'nin de katılımıyla dört büyük devlet arasında Dörtlü ittifak kuruldu. Bununla Avrupa'da ortaya çıkan bütün liberal hareketlere özellikle 1830 ve 1848 ihtilallerine müdahale edildi. İttifaka daha sonra Fransa'da katıldı.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ise Viyana Kongresine davet edildiği halde toprak bütünlüğünün büyük devletlerin garantisi altına alınmasının kendisinin hukuk ve bağımsızlığına gölge düşüreceği ve bu suretle Avrupa Devletlerinin himayesi altına gireceği endişesi ile kongreye katılmayı kabul etmedi. Zaten kongrenin etkili üyelerinden Rusya topraklarında gözü olması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğunun kongreye katılmasına ve toprak bütünlüğünün garanti altına almasına taraftar değildi.¹⁴

1.1. Avrupa'daki Güç Dengesinin Değişimi

Ulus devletlerin ortaya çıkması Avrupa'nın siyasi yapısı ve siyasi coğrafyasında gelişmelere sebep olduğu gibi Avrupa'nın güçler dengesinde de önemli gelişmelere yol açmıştır.¹⁵

Viyana Kongresi ile çizilmiş bulunan Avrupa'nın siyasi haritasını ve güçler dengesini değiştiren ilk devlet 1870'de siyasi birliğini tamamlayan İtalya olmuştur. Fransa'nın desteğini alarak bu başarıyı elde eden İtalya; Avrupa'nın ve Akdeniz'in stratejik bakımdan önemli bir noktasında yer aldığı için bu tarihten itibaren Avrupa, Akdeniz ve Dünya politikasında önemli roller oynamaya başlamıştır.

İkinci devlet ise Almanya olmuştur. Avusturya'nın etkisiyle Viyana Kongresinde parçalanmış olarak kalan Almanlar yüzyılın başlarından itibaren ulusçuluk, bağımsızlık ve demokrasi akımlarının etkisiyle birlik için çalışmalara başladı. Almaya birliğini gerçekleştirme konusunda en güçlü aday Prusya idi. Prusya kralı I. Wilhelm 1862 yılında başkanlığa Otto Von Bismarck'ı getirdi. Bismarck ise Alman birliğinin kurulmasında birinci derecede rol oynadı. Bismarck, Alman birliğinin politika yolu ile değil "demir ve kanla" yani kuvvet yoluyla kurulabileceği

¹⁴ Bodur, *a.g.e.*, s.20.

¹⁵ Uçarol, *a.g.e.*, s.257.

düşüncesindeydi. Bunu gerçekleştirmek içinde dış politikası, önce Avusturya'yı Almanya'nın politik yapısından dışarı atmak ve sonra Prusya'nın liderliği altında Alman devletlerinin birliğini sağlamaya dayanıyordu. Bunun için güçlü bir ordu kurmaya çalıştı. Hazırlığını tamamladıktan sonra hedefine yürümeye başladı. İlk adım olarak da Danimarka ile savaşa tutuştu. 1864'te yapılan bu savaş sonunda Danimarka'ya bağlı olan Alman dukalıkları Prusya ve Avusturya'ya bağlandı.

Bismarck, Danimarka savaşı ile Alman birliği için ilk adımını başarı ile attıktan sonra, birliğin kurulmasına en büyük engellerden birisi olan Avusturya'ya karşı savaş hazırlıklarına girişti. Bunun için Avrupa devletlerinin desteğini veya tarafsızlığını elde etmeye çalıştı. Bunu gerçekleştirdikten sonra 1866'da Avusturya ile savaşa tutuştu ve Prusya Sadowa'da kesin bir zafer elde etti. Bu savaş sonucunda yapılan antlaşma ile Alman birliğinin kurulmasının iki büyük engelinden birisi ortadan kalkmış oldu. Avusturya, Alman devletleri üzerindeki bu devletin üstünlüğünü kabul etti ve kendiside bundan böyle sadece Avusturya-Macaristan İmparatorluğu haline geldi.

Güney Alman devletlerinin Alman birliğine katılması için Bismarck'ın önünde tek bir engel kalıyordu oda Fransa idi. Zira bu devletin birliğe katılması Fransa'nın kabul etmesine bağlıydı. Fransa ise Ren nehrinin doğusunda güçlü bir Alman devletinin kurulmakta olduğunu görerek bundan endişe duymaya başladı. İspanya krallığı seçimi sorunu Bismarck'a istediği fırsatı sundu ve Fransa'nın savaş ilanını ile 1870'de Prusya ile Fransa savaşa tutuştu. Sedan'da iki devletin orduları arasında gerçekleşen meydan savaşından Prusya zaferle çıktı ve Fransa topraklarında ilerlemeye başladı. 1871 Ocak ayında Paris düştü. 10 Mayıs 1871'de Frankfurt'ta yapılan barış antlaşmasıyla Fransa, Alsace-Lorraine'i Almanya'ya bıraktı ve savaş tazminatı ödemeyi kabul etti.

1866 Sadowa Savaşı sonunda Prusya liderliğinde Kuzey Germen Konfederasyonunun kurulması ile Alman birliğinin yarısı gerçekleşmişti. Sedan savaşı sonunda ise birliğin tamamı sağlandı ancak Fransızlar Alsace-Lorraine toprağını Almanlara bırakmayı hiçbir zaman hazmedemediler ve Almanlara karşı

besledikleri intikam hisleri bundan sonra Fransız dış politikası üzerinde belirleyici oldu.¹⁶

Alman imparatorluğunun kurulmasından sonra, bilhassa imparatorluk başbakanı Bismarck'ın izlemiş olduğu diplomasi, Almanya'ya Bismarck'ın başbakanlıktan ayrıldığı yıl olan 1890 yılına kadar kesin bir diplomatik üstünlük kazandırmış ve bunun neticesi olarak da Almanya'nın etrafında üçlü ittifak dediğimiz kuvvetler bloğu ortaya çıkmıştır.

Bismarck'ı böyle bir ittifaklar yapmaya iten sebepler ise Alman birliğini siyasi temeller üzerine oturtmak ve milli haysiyetine düşkün Fransa'nın Almanya karşısındaki ağır yenilgisinin intikamını almak isteyebileceği endişesiydi. Kısacası 1871'den sonra Alman dış politikasının iki temel ilkesi barış ve barışın korunması için Fransa'nın yalnız bırakılması olmuştur. Bu nedenle Almanya Fransa'nın birleşme ihtimalinin olduğu devletlerden biri olan Avusturya ile 1866'dan itibaren yakın münasebetler kurmaya dikkat etmiş ve Avusturya'da Alman ve İtalyan birliklerinin kurulması için çaba harcasa da daha sonra da Almanya'nın kendisine yaklaşma çabalarını karşılıksız bırakmadı. Fransa'nın birleşeceği ikinci devlet İtalya olabilirdi. Ancak Bismarck bu nokta üzerinde fazla durmadı. Çünkü İtalya milli birliğini kurmuştu ama Almanya gibi güçlü bir şekilde ortaya çıkmamıştı. Almanya ile ortak sınırı olmadığı için bir Fransız-İtalyan bloğu Almanya üzerine baskı aracı olmamıştır. Her ne kadar İtalya milli birliğini kurarken Fransa'nın askeri yardımından yararlanmış ise de bazı İtalyan topraklarının (Venedik gibi) Avusturya'nın elinde kalması, Fransa'nın yardım karşılığı İtalya'dan Nice ve Savoie topraklarını alması Fransız-İtalyan münasebetlerinin bozulmasına sebep oldu.

Geriye İngiltere ve Rusya kalıyordu. Bismarck bu iki devletin durumlarını ele aldığında İngiltere ve Fransa'nın birleşip Almanya'ya karşı cephe birliği kurmasına imkân yoktu. Çünkü Mısır konusunda çatışma halindeydiler ve bu şartlar altında İngiltere'nin Fransa ile birleşmesi mümkün değildi. Ancak Fransa ile Rusya'nın birleşmesi ihtimali Bismarck için korkutucu olmuş ve buna Bismarck'ın Kâbusu denilmiştir.

¹⁶ Bodur, *a.g.e.*, s.22-23.

Bu nedenle Fransa'nın yalnız bırakılması ve bir intikam savaşına girmesini önleyebilmek için Avusturya ve Rusya'nın daima Almanya'nın yanında bulunması çok önemliydi. Bundan dolayı Bismarck 1871'den 1890'da başbakanlıktan ayrıldığı yıla kadar daima bu iki devleti Almanya'nın yanında tutmak için çaba harcamış ve ittifaklar yapmıştır. Bunlardan ilki 1872 Eylülünde Alman, Avusturya-Macaristan ve Rus imparatorlarının bir araya gelerek "Birinci Üç İmparatorlar Ligi" denilen üçlü antantı kurdular.

Ancak birinci üç imparatorlar ligi uzun ömürlü olmamıştır. Bismarck politikasının zayıf tarafı Almanya'nın balkanlarda karşılıklı mücadele içinde olan iki devleti ortak bir kombinasyon içinde tutmaya çalışmasıdır. Nitekim kısa bir süre sonra 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı gelişmeleri içinde, Avusturya ile Rusya, Osmanlı imparatorluğunu Balkan topraklarını paylaşma konusunda anlaşamadılar ve iki devletin münasebetleri bozuldu. Bu da üç imparatorlar liginin bozulmasına ve dağılmasına neden oldu.

Ligin dağılması ve Almanya'nın bu iki devleti yan yana tutamayacağını anlaması üzerine tercihini Avusturya'dan yana kullandı. 1879'da Almanya ile Avusturya arasında bir savunma ittifakı yapıldı ve ne olursa olsun birbirine bütün güçleri ile yardım edeceklerdi. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen Almanya Rusya'yı gözden çıkarmadığı için bu gizli ittifakı Rusya'ya duyurdu ve Rusya'nın telaşlanmasını sağladı. Bunu üzerine Rusya Fransa'nın intikam arzusu yüzünden savaşmak istemediği ve İngiltere ile doğuda sömürge mücadelesi içinde olduğundan dolayı siyasi yalnızlıktan kurtulmak için tek yapacağı şey olan Pan-Cerman bloku ile münasebetlerini düzeltmekti. Bunun için Rusya'nın başvurusu üzerine 1881'de İkinci Üç İmparatorlar Ligi antlaşması yapıldı. Ancak 1878 yılında Berlin antlaşması ile Osmanlı Devletinin muhtar bir eyaleti haline getirilen Bulgaristan'da bazı olayların çıkması ve Avusturya ile Rusya'nın Bulgaristan'ı kendi kontrolleri altına almak istemeleri, bu iki devleti yine bir çatışma durumuna getirdi ve münasebetler tekrar kötüleşince İkinci Üç İmparatorlar Ligi de dağıldı.

Yeni siyasi birliğini sağlayan İtalya başlangıçta büyük devletler gibi Asya ve Afrika gibi uzak ülkelere el atmaya cesaret edemedi ve Avrupa diplomasisinde etkin güç olan Almanya'ya ittifak teklifinde bulundu ve 1882 yılında Almanya, Avusturya

ve İtalya arasında Üçlü ittifak imzalandı. 1887’de Üçlü ittifakın yenilendiği yıl Almanya-Rusya ile de ikili bir antlaşma yaptı. 1887 Alman-Rus antlaşması, Avrupa da ki milletler arası münasebetlerde Almanya’nın üstünlüğünü devam ettiren son antlaşma olmuştur.¹⁷

Çünkü 1888’de I. Wilhelm’in ölümü üzerine sadece 99 günlük hükümdarlığı olan III. Frederick’in yerine II. Wilhelm geçti. II. Wilhelm Bismarck’ın aksine bir dünya politikası (Wertpolitik) dönemi başlattı ve Avrupa’da Fransa’nın yalnız bırakılması politikasına itibar etmedi. Alman ekonomisinin ve endüstrisinin gelişmesi karşısında yeni pazarlar ve ham madde kaynakları bulunmasına yönelik bir dış politika izlemeye başladı ve Bismarck’ın 1890’da başbakanlıktan istifa etmesi Almanya’nın Avrupa’da ki üstünlüğünün sonunu getirmeye başladı.

Rusya ile 1887’de yapılan Teminat Antlaşması, Rusya’nın talebine karşılık Berlin tarafından yenilenmedi. Bu Almanya’nın uzun zamandır devam eden politikasının değişmesi anlamına geliyordu. Bu durum karşısında Rusya ile Fransa yakınlaşması başladı, bu yakınlaşma sonucu ilk olarak 1892’de Fransız-Rus askeri antlaşması ve ardından da 1894’te Fransız-Rus ittifakı imzalandı. Böylece İtalya, Almanya ve Avusturya arasında gerçekleştirilen Üçlü İttifaka karşı Üçlü İtilafın ilk ayağı ortaya çıkmış oluyordu. Üçlü İtilafın ikinci ayağı 1904 İngiliz-Fransız antlaşması, üçüncü ayağını ise 1907 İngiliz-Rus antlaşması oluşturmuştur.¹⁸

Avrupa’daki büyük devletler bu şekilde iki büyük bloğa bölünmüş oluyordu. Avrupa’nın 1870’lerden başlayıp 1904-1907’ye kadar geçen devrede bu şekilde iki bloğa ayrılmış olması, I. Dünya Savaşının çıkmasında en mühim sebeplerden birini teşkil eder. Çünkü 1904 yılında İngiliz-Fransız anlaşmasının imzalanmasından itibaren Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf blokları tam bir çatışma içine girmişlerdir.¹⁹

İki blok arasındaki gerginlik silahlanma yarışını arttırmış ve bu devletlerin ekonomilerine zarar vermeye başlamıştı. Rusya askeri masraflardan dolayı müşkülât içinde olduğu için bütün devletlerin silahlarını aynı zamanda azaltmalarını sağlamak

¹⁷ Fahir Armaoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul 2010, s.38–49.

¹⁸ Bodur, *a.g.e.*, s.24.

¹⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.59-60.

amacıyla söz konusu devletleri bir konferansa davet etti. Bu konferans 28 devletinn katılımıyla Lahe’de toplandı. Buna “Sulh Konferansı” adı verilse de silahların azaltılması konusunda hiçbir sonuca varılamadı.²⁰

Siyasal anlamda dünya sahnesine çıkmakta olan uluslar, daha sonraları uluslararası bir düzenin kurulmasıyla beraber hukuki bir yapıya kavuşmuşlardır. Yirminci yüzyılın başlarında ulus devletlerarasındaki çekişmeler büyük bir dünya savaşına yol açtıktan sonra, bir daha böylesine bir olumsuz duruma meydan vermek istemeyen dünya kamuoyu, ulusları bir araya getirerek bir çağdaş uluslar ailesi yaratmak istemiş ve bunun sonucunda da ortaya uluslar cemiyeti adı altında bir uluslararası örgütlenme çıkmıştır. Ulus devletler bu aşamadan sonra, uluslararası alanın baş aktörleri konumuna gelmişler ve dış dünyanın gelişmelerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmişlerdir.

Kral devletten ulus devlete geçilirken, uluslaşma olgusu öncelikle hükümdarların kişiliğinde somutlaşmıştır. Zaman içinde güçlenen krallıklar imparatorluğa dönüşürken, uluslaşma olgusu da güç kazanmış ve giderek ulus devletler arasında bir imparatorluk yarışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsanlık bu yüzden yirminci yüzyılın ilk yarısında iki büyük dünya savaşı yaşamıştır. Sömürge imparatorluklarına sahip batılı ulus devletler birbirleriyle dünyayı hegemonyaları altına alma mücadelesi içine girdikleri aşamada, bütün dünyayı tehdit eden bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Savaş dönemleri sonrasında eski sömürgeler bağımsız devlet olma hakkını kazanınca, sömürgelerde ortaya çıkan ulusal kurtuluş savaşları devletlerin daha sonraları ulus devlet olmasını sağlamıştır.²¹

1.2.İmparatorlukların Kaçınılmaz Sonu: Modern Ulus Devlet ve Ulus Devletin Temel Özellikleri

XIX. yy.’da Avrupa’ya bakıldığında devletler bir taraftan ulusal birliklerini tamamlarken diğer taraftan içten içe, Fransız Devrimi’nin getirdiği ulusalcı akımlara karşı İmparatorlukların kendi varlıklarını sürdürme mücadelesi içinde oldukları

²⁰ Senyobos, *Avrupa Tarihi*, (Çev: Ali Kemal Aksüt), İstanbul 1958, s.25.

²¹ Çeçen, *a.g.e.*, s.30.

görülmektedir. Bu nedenle de XIX.yy. imparatorluklar için bir ölüm yüzyılıdır.²² İmparatorluklar hem siyasal ve fiziksel varlıklarını sürdürme ve hem de meşruluklarının ideolojik altyapılarını değişen dünya şartlarına göre yeniden kurgula telaşındadırlar. Bu telaşın, en fazla hissedildiği çok sayıda sömürgeye sahip imparatorluklardan hareket eden Hobsbawm 1875–1914 arası dönemi “imparatorluk çağı” olarak adlandırılır.²³ Yine aynı şekilde bu çabalardan hareket eden Habermas, XIX. yy.’ın tamamını meşruluk krizinin odak yüzyılı olarak tanımlar. İmparatorluklar bir tarafta varlıklarını sürdürmeye çalışırlar, diğer yandan ise karşı çıktıkları modern ulus devletlerin sahip oldukları silahları kendilerine karşı kullanmayı tercih ederler. Yeni ortaya çıkan bu ulus devletler, devlet ideolojisini ve kültürünü oluşturmak için kullandıkları eğitim, ulaşım, iletişim ve simgesel araçlar...vb. yöntemlerini aynen kullanmaya çalışırlar.

Modern ulus devlet olgusu, ortaya çıkmaya başlamasına rağmen XIX. yüzyılda hala imparatorluk geleneğinden beslenen birçok mutlak monarşik yapıda hüküm sürmektedir. Bu monarşiler Fransız Devriminden I. Dünya savaşına deyin ciddi bir kriz yaşarlar. Osmanlı Sultanı, Meiji İmparatoru, Rusya Çarı, Habsburg İmparatoru, farklı tonlarda da olsa aşağı yukarı aynı yollarla varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Temel olarak eğitim destekli bir devlet mitolojisi sunmak ana araçtır. Bunu modernitenin teknik araçları: demiryolları, telgraf, fabrikalar, nüfus sayımları, yollar, posta örgütü, dünya fuarları, saat kuleleri ve sanatsal saraylardır. Bunların her birisi monarşiler için değişik dönemlerde olmakla beraber kullanılan ortak araçlardır.

Yüzyıla damgasını vuran bu akımlardan sakınmak isteyen imparatorlukların durumları ve karşılaştıkları sonuçlarda aslında Osmanlı Devletinin sonundan farklı değildir. XIX. Yüzyıl başlarında Metternich yönetimindeki Avusturya İmparatorluğu milliyetçi akımlara hiçbir şekilde itibar etmeyip ilgi göstermemeyi tercih etmekte iken, 1859 Fransa ile savaşla başlayan yenilgiler süreci sonunda imparatorluk sınırları içindeki topraklarda özellikle Alman ve Macar milliyetçiliğinin hızla yayıldığını görür. Viyana, Budapeşte ve Prag’da milliyetçi ayaklanmalar gerçekleşir. Takip eden yıllarda bu hareketlere çok aktif bir Slav ve Romen milliyetçiliği eklenir.

²² Hubert, Desceamps, *Sömürge İmparatorlukları'nın Çöküşü*, (Çev.: Oktay Akbal), İstanbul 1966.

²³ Eric, Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (Çev.: Vedat Aslan), Ankara 1999, s.67.

İmparatorluk yöneticileri, imparatorluğun varlığını devam ettirebilmesi için bu akımlara karşı koymanın yollarını aramaktadırlar. Bu amaçla samimi, ehliyetli bir idare sisteminin kurulması ve yurttaşlara eğitim sistemi aracılığıyla milliyetçi hareketlerin antitezi bir ideolojinin verilmesi çözümlerini denetler.²⁴ Fakat, sonuç: imparatorluğun önce 1867 yılında Habsburg ve Macar İmparatorluğu şeklinde ikiye ayrılması ve ardından da I. Dünya Savaşı sonunda tamamen dağılmasıdır.²⁵

Dönemin bir başka çok uluslu imparatorluğu olan Rusya Çarlığında 1815 öncesi Çar ve Ortodoks kilisesine sadakat temelli bir ideolojik yapı söz konusudur. Yüzyılın başından itibaren hem milliyetçilik akımları ve hem de Ortodoks kilisesine karşı Katoliklerin muhalefeti kendisini hissettirir. Çarlık sorunun farkına ancak 1830'lu yıllarda varır. Avusturya imparatorunun uyguladığı politikanın benzeri uygulamalarla sorunun çözümü aranır. Özellikle eğitim alanında mücadele hız kazanır. "Ortodoksluk, Otokrasi ve Milli Varlık" parolası etrafında bir devlet ideolojisi yaratmaya çalışılır. Hükümet çok büyük bir Ruslaştırma politikası yürütür. Özellikle 1890'lı yıllarda bu muhalif akımlar Protestan Alman tebaası, Ermeniler, Müslüman Tatarlar, Ukrayna, Finlandiya ve İsveç bölgelerinde yaşayanlar arasında etkinliğini hızla arttırırlar. Rusya I. Dünya savaşı ve 1917 devrimine bu şartlar altında girer.²⁶ Dönemin şartları İspanyol, Hollanda, Portekiz, Çin ve Japon İmparatorluklarında da etkili olur ve benzer politikalarla olası tehlikelere karşı koyulmaya çalışılır. Fakat kullanılan politik araçlar sadece beklenen sonuçların zamanlamasını etkilemiş olacak ki, anılan imparatorlukların tamamı aynı hazineyle karşılaşır.²⁷

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İngiltere'de Tudorlar, İspanya'da Habsburglar ve Fransa'da Bourbonlar ve daha sonraki yüzyıllarda ise Prusya'da Hohenzollern ve Rusya'da Romanovlar gibi hanedanlar öncülüğündeki mutlak monarşik yapılar modern ulus devletlerin bir anlamda müjdeleyicisi olmuşlar; 1640 yılında İngiliz devrimi 1789 yılında Fransız Devrimi ve ardından Bismark'ın Prusya'sındaki devrimlerle yerlerini ulusal yapılardan hareket eden modern devletlere bırakmışlardır.

²⁴ Yusuf Tekin, *II. Abdülhamit'ten Cumhuriyet'e Miras*, İstanbul 2009, s.33-34.

²⁵ Oral, Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 1993, s.139.

²⁶ Tekin, *a.g.e.*, s.34.

²⁷ Deschamps, *a.g.e.*, s.18-43.

Çağın şartlarına göre bürokratik örgütünün kurumsallığı, liyakat, kamu hizmeti, hakkaniyet ve akılcı uygulamalarla donatılmış olan XVI-XVII. yy. Osmanlı Devletini batının henüz ortaya çıkarmaya çalıştığı modern-ulus devletle kıyaslamak ve aralarında zoraki bir ilişki kurmaya çalışmak Rıfat Ali Abul Haj'ın da belirttiği gibi anakronik ve yanlış bir değerlendirme olur.²⁸ Ancak XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti ve onun yöneticileri artık batının her alandaki üstünlüğünü kabullenmiş ve bu üstünlüğü kendi ülkesine aktarmak arzusunda olduğunu her fırsatta göstermeye başlamıştır. XIX. yy. başında başlayan, Batıdaki “modern devleti kurma” ve onun ulusunu oluşturma şeklindeki Osmanlı modernizasyonu, bilinçsizce başlayıp başarısızlıkla sonuçlansa da bütününe ve emsallerine bakıldığında kendine has bir misaldir. Tanzimat ricalinin ve onları takip eden yeni Osmanlıların Osmanlılık fikri etrafındaki çabaları bunun en güzel örneğidir.²⁹

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu da diğer imparatorluklar gibi ulus devlet kurma amaçlı hareketlerin önünü kesmeye çalışılmıştır. Diğer yandan da modern ulus devletin gereği tüm yönetilen insanları devletin varlığından haberdar etmeye çalışmaktadır.

Yukarıda aşamalarından bahsettiğimiz ve Fransız ihtilali ile yani “milliyetçilik” düşüncesinin patlak vermesiyle ortaya çıkan modern ulus devlet nedir, diye bakıldığında karşımıza çeşitli yazarlar tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmış ve bu tanımlara göre içeriği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu tanımlara ilk örnek olarak, ulusal sorun üzerindeki uzmanlığı nedeniyle Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan sonra Lenin tarafından Milletler Komiserliği görevine atanan Joseph Stalin “Marksizm ve ulusal sorun” başlıklı makalesinde ulusu “yerleşik halde bulunan, tarihsel bir süreç içinde dil, ülke, ekonomik yaşam birliği ile kültür birliği biçiminde ortaya çıkan psikolojik etkenle oluşmuş bir insan topluluğu” olarak tanımlamaktadır. Ernest Renan'ın Stalin'in tanımı kadar ünlü olan ulus tanımı da verilebilir ancak yazıldığı dönemin siyasi polemiklerine taraf olacağı için ulus devletin tanımlarına değil temel unsurlarına bakmakta yarar vardır.

²⁸ Tekin, *a.g.e.*, s.35.

²⁹ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, s.:50, Yıl: Mart-Nisan 1998, s.27.

“Ulus” kavramı, dördü içsel, biri dışsal olmak üzere beş temel unsura sahiptir. İçsel unsurların dil, din, soy ile kültür ve tarih birliği olduğu, dışsal unsurun ise düşman imajı olduğu söylenebilir. Bir insan topluluğunun ulus oluşturabilmesi için dil birliğine sahip bulunması gerektiği birçok ulusçu düşünür tarafından savunulmuş ve neredeyse genel bir kanı haline dönüşmüştür. Bir ulusun varlığının kabul edilmesi için ulusu oluşturan bireyler arasında dil birliği bulunması gerektiği düşüncesi özellikle XIX. yy.’ın ilk çeyreğinden itibaren ve yine özellikle Almanya ve İtalya gibi iki köklü halkın tek bir devlet çatısı altında birliklerini sağlanması çabalarıyla vurgulanmaya başlamıştır.

İkinci unsur olarak kültür ve tarih birliği ulus tanımları içinde en çok yer alanlardan birisidir. Anderson’un da belirttiği gibi kültür ve tarih birliği kurgusunun oluşturulması bir unutturma/hatırlatma süreci içinde gerçekleşir ve böylece somut bir siyasi proje oluşturularak “ulusal” niteliğe büründürülür. Tarih birliği düşüncesinin oluşturulmasında kullanılan başlıca araç, ulusçu tarih yazımcılığıdır. Bu açıdan, Avrupa üniversitelerinde tarih kürsülerinin kurulmaya başlamasının, 1789 Devriminin ertesine denk düşmesi son derece anlamlıdır.

Üçüncü sırada ele alabileceğimiz soy birliği, ulusun belirleyici unsurları arasında en bulanık içerikte olanı, somut içerik bakımından belirlenmesi en güç olanıdır. Ulusu aynı soydan gelen insanlar topluluğu olarak tanımlayan araştırmacılar olsa da ulusun belirgin özellikleri arasında göstermek zordur. Soy birliği unsuru henüz devlet oluşturamamış uluslarda kuvvetli şekilde vurgulansa da bu daha sonra yerini hukuki açıdan tanımlanan vatandaşlık unsuruna bırakmaktadır.

Ulusun içsel unsurlarından sonuncusu yani dördüncüsü ise din unsurudur. İlke olarak din kurumu ulus düşüncesiyle doğrudan ilişkili olmayan bir kurum niteliğinde gibi görünse de ulus olarak tanımlanmaya çalışılan bir insan topluluğunun türdeşliğinin, diğer unsurlar yanında, din unsuruna da atıf yapılarak kurgulandığı gözlemlenebilmektedir. Ulusal birlik açısından din birliğinin de bir unsur olarak kabul edilebileceği düşüncesi, Reform hareketi sonrasında Alman prensliklerinde ortaya atılan “cujus regio, ejus religio” (uyruklar prensin dinini benimsemelidir) ilkesinin bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Bu ilke sonucunda, siyasi sınırlarla dinsel sınırların ilk mutlak örtüşmesi ortaya çıkmıştır. Hatta bu ilkenin yaşama

geçirildiği Norveç ve Danimarka gibi ülkelerde, kilise bir devlet kurumu haline dönüştürülmüş ve din adamları da devlet memuru statüsüne sokulmuşlardır. Dini ulus oluşturmada etkili olduğuna bir diğer örnekte aynı etnik kökenden gelen Sırp, Hırvat ve Boşnak “ulus” larını birbirinden ayıran tek ölçüt “din” dir.

Ulus kavramının içeriğine ilişkin olarak yukarıda ele alınan dört unsur, olumlu nitelikte, yani “ulus”un doğrudan kendini tanımaya yönelik unsurlardır. Beşinci sırada ele alınacak olan unsur ise, nitelik açısından diğerinden farklılaşmaktadır. Olumsuz öge olarak adlandırılabilir bu unsur, ulus olarak tanımlanmaya çalışılan insan topluluğunun türdeşliğini bir düşman imajı yaratarak sağlamaktadır. Ulus devletlerin büyük bir çoğunluğu oluşumları sırasında bir işgale karşı koymak zorunda kaldıklarından dolayı düşman imajını oluşturmaktadırlar. Bu ortak düşmanda oluşan ulus devlette birlik ruhunun yükseldiği gözlemlenmektedir.³⁰

Ulus devletin temel özellikleri dil, din, soy ile kültür ve tarih birliği ve ortak düşman olsa da bir devleti devlet yapan topraklarıdır. Westphalia antlaşması ile devletin sınırları belirlenmiştir. Asıl sınırlar, modern ulus devletin kurgulanışı ile değer yüklü bir anlam haline almış ve “vatan” doğrudan “ulus” kurgusuyla bağlantılı hale gelmiştir. Ancak sınırlar çizilirken aynı ulustan olan bireylerin farklı devletlerin sınırları içerisinde kalması ve devletlerin zaman içerisinde siyasi kaygılardan ötürü içerisindeki farklılıkları vatandaş sıfatıyla ulusal bütüne dahil ederek ulusal aidiyet duygusunu geliştirmeye çalışmıştır.

Farklı temeller üzerine oturan ulus devlet anlayışının uygulanışı da birbirinden farklı olmuştur. Fransa da ulus, bireysel bağılıkların kabul edilmesinden hareket eden evrensel bir oluşum olarak kabul edilirken; Almanya’daki ulusçular ise daha çok, ulusun ortak bir dil, hatta etnik gruba doğrudan ait olmak esasına dayalı bir cemaat olduğunu vurgulamışlardır.³¹

³⁰ Erözden, *a.g.e.*, s.105-117.

³¹ Jafferelot, *a.g.m.*, s.54.

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MODERNLEŞME ÇABALARI

Modernleşme, önemli bir paradigmayı içinde barındıran bir kavramdır. Modern olana yönelik bir gelişme sürecini anlatmak için kullanılır. Fakat burada paradigmayı teşkil eden sorun: “modern” olanın kim ve ne olduğudur. Birbirinden tamamen ayrı iki farklı toplum tipolojisi çizilir. Birincisi kültürel anlamda kır kültürünün hakim olduğu, siyasal anlamda özgürlüklerin bulunmadığı ve rasyonel olmayan bir biçimde yönetilen ve ekonomik anlamda ise yoksul ve tarıma dayalı ekonomiye sahip bir toplumdur. İkincisi ise bunun tamamen aksine kent kültürünün ve özgürlükçü ve rasyonel bir idarenin hakim olduğu sanayileşmiş ve zengin bir toplum tipidir. Bu kurgunun doğal sonucu modernleşmenin ikinci tip toplumlara yönelik bir değişim olmasıdır. Bu anlamda, Batıda XVII.yy. dan itibaren gelişme seyrine gelen ve XIX. Yüzyılda yoğunlaşan kültürel, siyasal ve ekonomik düzen “modern”, bunlar dışındaki özellikle Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki toplumların temsil ettiği düzen ise görece geridir ve modernleşmeleri ancak “Batı”nın geliştirdiği yapıyı taklitle mümkündür. Bu yaklaşım batı toplum yapılarının karakteristik özelliklerini oluşturan kurumların (rasyonalizm, laiklik, demokrasi, özgür girişim ve bireysellik) iktibas edilmemesi halinde sanayileşmenin geliştirilip sürdürülmesinin mümkün olmadığını temellendirmektedir.

Modernleşmenin bu şekilde tanımlanması, çağın gereksinimlerini kendi ülkesinde uygulamak isteyen “Batı” dışındaki toplumların önce “Batı”nın üstünlüğünü tartışmasız bir biçimde kabul etmelerini de gerektirir. Bu anlamda Osmanlı modernleşmesi “Batı”nın özellikle askeri ve siyasi alanda üstünlüğünün açıkça kabul edildiği XVIII. yy. başlarına değin bozulan toplumsal ve siyasal düzenin yeniden tesisi amacına yöneliktir.

Osmanlı devleti klasik dönem olarak adlandırdığımız çağda kendisi birçok devlet için model olacak konumda idi. Fakat devlet yapısında ortaya çıkan ve önlenemeyen yozlaşma ile birlikte kendisine rakip konumdaki Batı devletlerinin hızla aradaki mesafeyi kapatıp model alınacak konuma gelmeleri Osmanlı'nın tartışmasız üstünlüğünü sona erdirdi. Osmanlı devleti, bu durumun farkına başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana Kuşatması ile vardı. Bu farkına varma ile devlet

içindeki yozlaşma ve batı karşısında geri kalmanın nedenleri üzerine bir sorgulama sürecine girildi.

XVI. yy. sonlarından itibaren benzerlerine sıkça rastlanan devletin içinde bulunduğu durumu, bozuklukları tespit eden ve çözüm önerilerini sıralayan devlet adamları ya da dönemin ileri gelenleri tarafından yazılan kurtuluş reçeteleri şeklindeki “Layiha” ya da “Risalelere” sıkça rastlanır.³²

Bunların en önemlilerinden biri olan Koçi Bey Risalesi devlet yapısındaki bozulmanın kendisini artık açıkça hissettirdiği bir dönemde çocuk yaşta tahta geçen Sultan IV. Murat’ın gençlik yıllarında yönetime ağırlığını koyabilmek için güvendiği adamlara yazdırdığı, devletin içinde bulunduğu durumu ve bunun sebeplerinin araştırılmasını istediği risalelerden biridir.³³ Bu rapor kanun-i kadimin ihyasını teklif ediyor ve bunun içinde kul taifesinin zapt u rabt altına alınmasını, rüşvetin kökünün kazınmasını, mansıpların ehli kişilere verilmesini ve halka adil davranılmasını tavsiye etmekteydi. Ayrıca padişah otoritesinin artırılması, gelir giderin dengelenmesi gibi teklifler başlanacak ıslahatlara ışık tutmuştur.³⁴

Koçi Bey risalesi ve benzeri layiha ya da risaleler devlet içindeki bozukluğun giderilerek yeniden eski ihtişamlı günlere dönmenin yegâne yolu olarak, klasik dönem devlet yapısından sapmaların düzenlenerek eski düzenin kurulmasını görürler. Modernleşme adımı verdiğimiz sürecin belki ilk belirtileri olarak kabul edilebilecek olan bu layihalar; Batı ile ilişkiler gelişip, Batı’daki gelişmeler daha net bir şekilde izlendiğinde artık “ıcab-ı asra intibak” adını alacak ve klasik dönem kurumlarını yeniden oluşturmaya çaba göstermek yerine Batı’daki “modern” devletlerin siyasal, toplumsal, askeri ve etnik alandaki “modernliklerinin” transferi şekline dönüşür. Bu dönüşüm ilk olarak temkinli bir biçimde Batıyı ve onu üstün kılan niteliklerini tanıma amaçlı girişimler ile başlar.³⁵

³² Tekin, *a.g.e.*, s.36-37.

³³ Metin, Kunt, *Siyasi Tarih, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, (Yön: Sina Akşın), İstanbul 1990, s.21.

³⁴ Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara 2003, s.14.

³⁵ Bernard, Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara 1996, s. 46,52.

Özellikle XVIII. Yüzyılda Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları'ndan sonra Osmanlı Devleti Avrupa ile daha iyi ve yakın ilişkiler içerisine girdi. Bu dönemde Avrupa Devletleri'nin durumlarıyla daha yakından ilgilenmeye başlayan Sadrazam, Avrupa'nın önde gelen başkentlerine ilk elçilerini göndermeye başladı. Paris, Viyana, Varşova, Lehistan ve Rusya'ya giden bu elçiler yalnızca diplomatik ve ticari görüşmelerde değil; Avrupa diplomasisi, kültürü, sanatı, sanayi, tarımı ile birlikte batının askeri ve teknolojik gücü hakkında bilgi edinmeye ve bunları birer rapor halinde sunmaya başladılar. Hatta Paris'e gönderilen Yirmi Sekiz Mehmet Efendi'ye verilen talimatta sadece siyaset ve diplomasi ile değil toplumsal ve kültürel hayatla da ilgilenmesi, gördüğü ilgi çekici gelenek ve yenilikleri bildirmesi istendi. Bütün sefirlerin sefaretnameleri Osmanlı üzerinde etkiler bıraktı. Ancak Yirmi Sekiz Mehmet Çelebinin Sefaretnamesi Osmanlılar üzerinde derin etkiler yarattı.³⁶ Gördüklerini adeta yeni bir dünya keşfetmiş gibi takdir ve hayranlıkla anlatır. Yeni teknikleri, bilim kurumlarını, askeri okulları, hastaneyi, rasathaneyi, hayvanat bahçelerini, park, tiyatro ve hiç bilinmeyen eğlence yerlerini anlatır. Acayip bulduklarını bile olumlu bir dille kaydeder. Paris'te iken kitap basma sanatı ile ilgilenen Çelebi Mehmet ve oğlu Sait Paris'ten döndükten sonra basımevinin hazırlıklarına başlamışlardı. İbrahim Müteferrika ile ortak açılacaktı. Avrupa'ya elçilerin gönderilmesi Osmanlı Devletinin ilk modernleşme girişimi olarak değerlendirilmektedir.³⁷ Batı ile temaslar III. Selim ile farklı bir boyut kazanır. III. Selim henüz veliaht iken Fransa Kralı XVI. Louis ile yazışmış ve onun devlet yönetimi ile ilgili görüşlerini almıştır.³⁸ Tahta geçtikten sonra ise yine Avrupa ile muhaberesini sürdürmüş ve Ebu Bekir Ratıb Efendi'yi Avrupa kurumlarını tanıyıp, onlar hakkında bilgi edinerek kendisine ulaştırması görevi ile Avrupa'ya göndermiştir.

Devletin eksikliğini en ciddi olarak hissettiği askeri teknoloji ve donanım yetersizliği modern Batıdan transfer konusunda ilk ciddi çabaya konu olan alandır. Özellikle II. Viyana bozgunundan Tanzimat fermanının ilanına kadar geçen dönemdeki modernleşme girişimlerinin ana ve hatta yegâne ilgi alanı askeri konulardır. Ordu ile başlayan modernleşme süreci askeri personel ve kışla ile sınırlı

³⁶ Hayta, *a.g.e.*, s.31-32.

³⁷ Niyazi, Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2008, s. 56.

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III' ün Veliath İken Fransa Kralı XVI İle Muhabereleleri", *Bellekten*, c.II, 1938, No: 5-6, s. 191-246.

kalmayacak ve zamanla kendisini toplumdaki kurumların, bireylerin ve nihayet toplumsal ve siyasi örgütlenmenin odağı olan devlet yapısını da içine alan geniş bir kapsama alanına sıçrayacaktır. Osmanlı modernleşmesini askeri alanda başlatma yolunu seçen devlet adamları askeri alandaki gerileme ve mağlubiyetlerin nedeninin silah teknolojisindeki gerilikten ziyade, ordunun “düzenli bir askeri birlik” halinde olmaması ve disiplinli bir eğitim süreci içinde yetişmemesinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu teşhis nedeniyledir ki bu konuda ilk adım; Batı’dan asker yetiştirmek üzere uzmanlar getirilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Eğitim süreci ile başlayan girişimler askeri yapı içerisindeki değişiklikleri, akabinde de siyasi ve idari yapıda dengeleri alt üst edecek bir yenilikleri doğuracaktır.

Islahat amaçlı olarak başlayan girişimlerin zamanla askeri teknoloji ve eğitim uzmanı transferi şeklini alması, Osmanlı modernleşme sürecindeki ilk kırılma noktasını teşkil eder. Batı ile askeri alanın dışında sosyal ve siyasal konularda da yaklaşma ve diyalog ortamının bizzat padişah tarafından temin olunduğu, III. Selim ve onun öncüsü olduğu süreç ise bu alandaki ikinci kırılma noktasıdır. Buradaki kırılma şüphesiz birinciden daha geniş ve yaygın bir etki alanına sahiptir. Birinci kırılma noktasından önce tarafsız bir biçimde Batıyı tanıma olarak kendisini hissettiren süreç, ikinci kırılma noktasından sonra savaş ve askeri teknolojilerden devlet idaresine değin bütün alanlarda Batının üstünlüğünün kabul edip taklit edilmesi gereken bir model olarak alınması ile neticelenir. Artık yozlaştığına ve geri kaldığına inanılan düzen sadece askeri yapı değil daha şümüllü bir biçimde sistemdir. Sened-i İttifak ile başlayan yeni dönem artık Kanuni devrini geri getirecek reformlar yapmak amacını gütmeyiz, bu nokta XVIII. yy. öncesi reform girişimleri ile sonrası girişimleri birbirinden ayıran önemli bir kırılma noktasıdır.³⁹ XVIII. yy.’dan sonra artık ıslahat teşebbüsleri tamlaması yerine durumu daha net ifade eden “icab-ı asra intibak” olarak ifade edilen yeni bir süreç başlamaktadır.

Ortaylı bu kavramsal dönüşümün Osmanlı idarecilerinin Batı modelinin “seçim özgürlüğü tanımayan bir model” olduğunu fark etmelerinin bir göstergesi olduğunu ifade eder. Aynı şekilde XIX. yy. Osmanlı aydınının da daha demokrat ve özgür bir rejim istemekte, aile ve toplum hayatında daha özgür ve katılımcı hedefleri

³⁹ İlber, Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2004, s. 35.

arzulamaktadır. Ortaylı aydın ve idarecilerdeki bu değişimi; modernleşmenin artık bir dış zorlamanın ötesinde tamamen içsel bir karar mekanizmasının ürünü olduğu biçimde değerlendirir.⁴⁰ Fransız ihtilalinin ve ulusçu fikir akımlarının etkisiyle ortaya çıkan genele yayılma politikası II. Mahmut döneminde ortaya çıkarken merkeziyetçi akımlar Tanzimat idarecileri döneminde iç politika haline gelmektedir.⁴¹

2.1.Osmanlı Devleti'nde Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı

Devleti yıkılmaktan kurtarmanın yolu olarak merkezileştirmenin görülmesi ile devlet içindeki gayri müslim halkın da haklarını yasaların güvencesi altına almak amacıyla Tanzimat ve Islahat fermanları ilan edilmiştir. Aksine mevcut durum düzelmek yerine daha da kötüye gitmiştir. Fermanın getirdiği güvencelerle donanan bir takım bürokratlar, diyalektik olarak, ortaya çıkmalarına olanak veren fermanın yarattığı düzene karşı çıktılar ve yeni bir bağlam oluşturmaya giriştiler.

Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bu grup İmparatorluğa batılılaşma ile gelen iki olgunun sonucuydu: Merkezileşme ve batı eğitimi. Doğal olarak, bu iki doğurucu etken yeni yetişen bu seçkinlerin kafasında bu kavramlara koşut iki tutku noktasının belirmesine yol açtı: Mutlakiyete karşı özgürlük ve eğitim. Durmadan yitirmekte olan Osmanlı topraklarının en iyi meşruti yönetimle korunabileceğini ve Osmanlıların “Meşveret” sayesinde ırk ve din ayrımı olmaksızın “Osmanlılık” kavramına yani devlete bağlılık duyacaklarını düşünüyorlardı.

Bu düşünceleri doğrultusunda Yeni Osmanlılar özgürlüğü Abdülaziz'i bir darbe ile devirip V.Murat'tan sonra tahta geçirdikleri Abdülhamit'e kabul ettirdikleri Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile gerçekleştirdiler. 1876'da I.Meşrutiyet ilan edildi. Fakat çözüm yolunu özgürlük ve eğitimde bulmaları, kurtuluşu yeni anlamda bir Osmanlı Devleti olarak görmeleri, emperyalizm çağında kurtuluşu kapitalizmde görmelerinden dolayı halkın durumunda ve devletin çöküşünde bir değişiklik olmamıştır. Ancak milliyetçiliğin doğrudan öncülüğünü yapacak bir seçkinler grubu

⁴⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s.21.

⁴¹ Ebubekir Sofuoğlu, *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, İstanbul 2004, s.69,138.

olan Jön Türklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴² Yeni Osmanlılardan sonra ortaya çıkan bu ikinci grupta devletin kurtuluşu için farklı politikalar izledi.

Bu politikalardan ilki Ulusal benlik için siyasi irade peşinde koşan, bir yandan Fransız Devrimi öte yandan da Osmanlı Devleti'nin geleneksel gücü tarafından etkilenen Osmanlılık yani İmparatorluk milliyetçiliği oldu.⁴³ Ancak 22 milletten ve 66 milyonluk nüfustan oluşan devletin içindeki Hıristiyan milletlerin alabildiğine ulusal bilinç kazandığı bir dönemde imparatorluğun bir arada tutulamayacağı açıktı. Zaten Jön Türkler, bir Osmanlı ulusu yaratmaya çalışan bu akımı pek desteklemediler. Fakat altı yüz yıllık bir imparatorluğu bir kalemde silmek kolay olmadığı için bir süre Osmanlılık düşüncesini “kerhen” destekler göründüler.⁴⁴ Pek sağlam temellere oturmayan bu akımdan Balkan savaşlarından sonra Hıristiyan toplulukların Osmanlı devletinden ayrılmasından sonra vazgeçilmek zorunda kalınmıştır.⁴⁵

İkinci bir akım olan İslamcılık, Osmanlıcılığın tutmayacağını anlaşılmaya üzerine doğmuştur.⁴⁶ İslamcılık politikası ülkeyi Avrupa'ya karşı savunma, halkı seferber etme ve Müslüman halkı dil ve etnik köken farklarının üstünde ortak kültür değerlerine önem vererek Müslüman kitleleri dini siyasi nitelikte yeni tip bir millet kimliği etrafında bütünleştirme amacıyla olan, cemaati millet şekline büründürerek tevhid(birlik), tesanüd(dayanışma)kardeşliğini vurgulayarak dini siyasi bir kültür haline dönüştüren bir yol izlemiştir.⁴⁷ Ancak milliyetçi Arapların İmparatorluktan ayrılmak istemekte Hıristiyan toplumlardan pek farkı yoktu. Lakin Şerif Hüseyin'in isyan etmesiyle İslamcılık politikası da savunulabilir olmaktan çıkmıştır.

Bu iki kurtuluş yolunun denenip bırakılmasından sonra İttihat ve Terakkinin o zamana kadar gizlediği asıl ideolojisi Batıcılık ve Türkçülük ortaya çıkmaya başlayacaktır. İttihat ve Terakkinin Batıcılık yönünü hemen açığa vurmamasının

⁴² Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, Ankara 1993, s.48–50.

⁴³ Şenol Durgun, “Türkiye’de Milliyetçiliğin Algılanış Sorunları” *Modernleşme ve Siyaset*, Ankara 2010, s.101.

⁴⁴ Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s.52.

⁴⁵ François Georgeon, “Bir Kimlik Arayışı: Türk Milliyetçiliği” *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, (Çev:Ali Berktaş), İstanbul 2006, s.2.

⁴⁶ Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s.52.

⁴⁷ Mehmet Hişyar Korkusuz, *Mukaddime'den Muahhire'ye: Modern Dünya'nın, Ulus-Devletin, Din'in ve Milliyetçiliklerin Ekonomi, Kültür ve Siyaset Atlası*, İstanbul 2012, s.254.

sebebi muhafazakâr kesimin tepkisini üzerine çekmekten çekinmeleri idi. Batıcılık düşüncesi ancak Yeni Devletin kuruluşundan sonra İttihat Terakki kadrolarının yaptığı inkılâplarla ortaya çıkmıştır.⁴⁸

Esasında Türkçülük akımı değil İttihat ve Terakki, daha Jön Türkler ortada yokken 1860'larda belirmeye başlamıştır. İlk olarak Ahmet Vefik, Süleyman, Mustafa Celalettin Paşalar Türklerin dil ve kökeni konusunda özgünlük savları ileri sürmesi ile başlamıştır. Avrupa'da Türkoloji'nin gelişmiş ve Türkperestlik denilen moda akımı doğmuştur. Ancak Avrupa'daki bu gelişmeler Osmanlılardan önce Rusya'daki Türkler arasında yankı bulmuştur. Mirza Feth Ali Ahundof ve İsmail Gasprinski bütün Türklerin aynı dil aracılığı ile birleşmeleri olanağından söz etmeye başlamıştır.⁴⁹

Dil alanında başlayan Türkçülük çalışmaları siyasi anlamda ancak Arap ve Arnavutların kopmasından sonra yapılacak bir şeyin kalmaması üzerine ortaya çıkmıştır. O yüzyılın ilk zamanlarında küçük bir aydın grubun içine hapsedilmiş olan Türkçülük 1914'te I. Dünya Savaşı öncesinde dernekleri, kadroları, militanları, yayın organları, "edebiyatı" olan örgütlü bir Türk milliyetçiliği oluşmuştur.⁵⁰ Bu dönem aydınları arasında en çok kullanılan söz, "Asır milliyet asrıdır..." olmuştur. Osmanlı tebaası olan bütün milletler ayrıldıktan sonra Türklerde milliyetçilik düşüncesinin çıkmasının en temel sebebi, Türklerin İmparatorluk içinde Millet-i hakimiyenin en önde gelen unsuru olmaları ve Devletin o dönemdeki ümmet yapısıdır. İslam dininin milliyetten ziyade ümmet anlayışı üzerinde durması Türklerin bu düşünceye yönelmelerini frenleyen nedenlerden sayılmıştır.⁵¹

İçine girdiği milleti uyandıran, sarsan tanımadığı bir enerji ile dolduran milliyetçiliği Ziya Gökalp sadece Türkmenlere değil bütün Müslüman toplumlara, bağlanması ve izlenmesi gereken bir ilke olarak sunmuş ve şöyle demişti:

⁴⁸ Nevzat Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı*, s.46.

⁴⁹ Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s.53.

⁵⁰ François Georgeon, "Osmanlı Devletinde Milliyetçiliğin Yükselişi (1908–1914)", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, (Çev: Ali Berktaş), İstanbul 2006, s.24.

⁵¹ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, Ankara 2007, s.29–30.

“İslam aleminin son ümidi olan Osmanlı Devletini yüz seneden beri parçalayan manevi bir mikrop var. Bu mikrop şimdiye kadar Osmanlılığın düşmanı idi ve İslamiyet’e büyük zararlar verdi. Fakat, bugün artık İslamların lehine dönerek, yaptığı mazarratları telafi etmeye çalışıyordu. Bu mikrop milliyet fikridir... Ne ise, olan oldu. Milliyet fikri İslamiyet aleyhine ne yapmak mümkünse yaptı. Artık bu silahı kullanmak sırası İslam alemine geldi.”

Bu bağlamda Türk milliyetçiliği son derece gerçekçi bir zemin üzerine yükselmişti. Devletten ayrılan İslam topluluklarına düşmanlık bir yana, onların da milliyetçi olarak, kendi toplumlarını ayağa kaldırmalarını öğütleyerek sömürgeci güçlere karşı direnci arttırmak istenmiştir.⁵²

2.2. Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu: Ulus-Devlete Geçiş Aşamaları

Türkiye’de milliyetçiliğin ortaya çıkışı teoriden ziyade fiili olaylar gerçekleşmiştir. Son dönemlerini savaştan savaşa koşarak geçiren Osmanlı Devleti en ağır yaraları 1912-1918 yılları arasında Balkan ve I.Dünya Savaşı ile almıştır. Balkanlarda milliyetçilik düşüncesinin yükselmesi sonucu Balkan milletleri Osmanlı Devletine karşı ayaklandılar ve kısa süre içerisinde bağımsızlıklarını kazandılar. Balkan milletlerinin kopuşu Osmanlı Devletindeki Osmanlıcılık düşüncesine darbe vursa da bu düşünce bir süre daha İslamcılık düşüncesi ile birlikte varlığını sürdürmüştür.

Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı yeni fikirler, telakkiler ve siyasal ve sosyal müesseseler, devletlere olduğu kadar, milletlerin davranışlarına da yeni yeni istikametler vermiştir. Denebilir ki, devletlerin kendi sınırları içinde olduğu kadar, devletlerarasındaki münasebetleri de yeni bir çerçeve içinde akmaya başlamıştır. Milliyetçilik düşüncesi bunlardan en etkili olmuş ve Avrupa’da yeni ulus-devletleri ortaya çıkarmıştır. I.Dünya Savaşının ortaya çıkmasına sadece yeni devletlerin ortaya çıkması sebep olmamıştır. Savaşın çıkmasında birinci bölümde bahsettiğimiz gibi Almanya’nın Bloklamaya başlaması, endüstrileşmenin kazanmış olduğu hız ve yeni

⁵² Nevzat Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, s.15–16.

devletlerin hammadde kaynaklarının yetersiz olması sömürgecilik yarışını hızlandırmış ve nihayetinde savaş patlak vermiştir.

Ancak savaşın görünürdeki sebebi 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük François Ferdinand'ın bir Sırp tarafından öldürülmesi olmuştur.⁵³ Üçlü Uzlaşma ile Üçlü Antlaşma devletleri arasında başlayan savaş ilk aylarda bir dünya savaşından çok bir Avrupa savaşı aşamasında idi. Ancak Türklerin ve Amerika'nın savaşa girmesiyle savaş daha geniş bir alana yayıldı.⁵⁴

Osmanlı Devleti bir yandan çıktığı uzun savaşlar sonrasında ordu ve donanmasını toparlamaya çalışırken, bir yandan da iki bloğa ayrılmış Avrupa'da kendisini yalnızlıktan kurtarmak için bir takım ittifak teşebbüslerinde bulunmuştu. Osmanlı Devleti ilk ittifak teşebbüsünü İngiltere nezdinde yapmıştı. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması, Avusturya'nın Balkan politikası üçlü ittifaka bir antipati oluşturduğu için İngiltere'ye teklif etmişse de İngiltere bu teklifi reddetmiştir.

İkinci ittifak teşebbüsü Bulgaristan'da oldu. İttifak teklifi Bulgaristan'dan geldi. Ancak Bulgaristan'ın sırtını Osmanlı devletine dayayıp topraklarını genişletmek istemiştir. Öte yandan Bulgaristan, Türk-Bulgar ittifakına Almanya'yı da sokmak istemiş fakat; Almanya bu ittifaka katılmaya yanaşmamıştı. Böylece ikinci teşebbüste sonuçsuz kaldı.

Osmanlı devletinin üçüncü teşebbüsü Fransa nezdinde oldu. Fransa bu ittifakın ancak Rusya'nın onayıyla olabileceğini söylemesi üzerine bu teşebbüste başarısız olunca Osmanlı devleti Almanya ile ittifaka mecbur kalmıştır. Almanya ile yapılan görüşmeler sonucunda bir ittifak antlaşması imzalanmıştı. Böylece Osmanlı devleti artık yavaş yavaş savaşa sürükleniyordu.⁵⁵

Osmanlı savaşın başında tarafsızlığını ilan etmiş olsa da Akdeniz'de dolaşan Goben ve Breslau adlı iki Alman gemisinin İngilizlerin takibinden kaçmak bahanesiyle Çanakkale boğazına yönelmeleri ve bunlara geçiş izni verilmesi devletin

⁵³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul 2010, 131-132.

⁵⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:IX, Ankara 1996, s.355.

⁵⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, S.140-142.

fiilen savaşa itilmesinde önemli gelişme oldu. Gemilerin kabulüyle oluşan kriz, bunların kağıt üzerinde satın alınmaları ve isimlerinin değiştirilmesi ile geçiştirilmek istendiyse de, Alman subay kadroları ve mürettebatın aynen muhafaza edilmekte olması müttefikleri teskin etmedi. Bundan sonra Yavuz ve Midilli adı verilen bu iki geminin de içinde bulunduğu Osmanlı filosunun Alman amirali kumandasında Karadeniz'e açılması ve Enver-Talat-Cemal üçlüsü ve Alman genelkurmayının düzenledikleri bir planla Rus limanlarına ani bir saldırı tertipleyip topa tutmaları (29 Ekim 1914), Osmanlı devletini savaşa sürüklemiştir.

Cihan harbinde Osmanlı orduları Rus, Irak, Filistin-Suriye, Sina-Mısır, Arabistan, Çanakkale ve Galiçya gibi cephelerde savaşmak zorunda kaldı. Kuvvetlerini genelde Almanların görüşleri, onların harp hedefleri ve cephe sıkışıklıklarını gidermek doğrultusunda kullandı. Sırf Alman cephesini rahatlatmak uğruna ve gerekli hazırlıklar yapılmaksızın Rus cephesi açıldı ve Enver Paşa kumandasında teçhizatı noksan kuvvetlerin Sarıkamış felaketinde 90.000 askerin feda edilmesiyle sona erdi.(Kasım-Aralık 1914). İngiliz cephesini oluşturan Mısır üzerine Cemal Paşa'nın kumandasında yapılan Süveyş kanalı harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı.(Ocak-Şubat 1915). Aynı tarihte müttefikler Çanakkale boğazını donanma harekâtı ile yarıp İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı devletini saf dışı etmek ve acil yardım bekleyen Rusya'nın imdadına yetişmek üzere harekete geçtiler (Ocak 1915). Donanmanın deniz yolunu açamaması ve hezimetini üzerine (18 Mart 1915), savaş kara harplerine dönüştü. Müttefikler, halkın büyük fedakârlıkları ve kahramanlıkları sayesinde burada ağır mağlubiyete uğradılar. Rus cephesinde Sarıkamış felaketi ile oluşan zafiyetin daha büyük boyutlara yol açtığı, bölgedeki Ermeni nüfusa karşı mevcut olmayan güven meselesi, müttefiklerin Çanakkale boğazına yaptıkları büyük saldırı esnasında bütün vehameti ile ortaya çıktı. Bölge Ermenilerinin daha 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı arefelerinde tespit edilen, düşmanla işbirliğini önlemek ve bölge güvenliği açısından zorunlu bir tedbir olarak daha iç bölgelere nakledilmesi hususu tekrar gündeme geldi. Rus işgaline uğramaya başlayan bölgelerde Ermeni ahalinin Rus/Ermeni karşımı kuvvetlerle birlikte sürdürdükleri katliam, bölgede oturan Müslüman ahali ile bir sivil savaş haline dönüştü. Müslüman ve Ermeniler arasında cereyan eden bu mücadelenin zayıf olan ve günümüze kadar propaganda malzemesi olarak kullanılan mübalağalı Ermeni nüfusundan çok daha fazla oranda bir Müslüman nüfusun katline ve kaybına yol açtı.

Hicaz ve Necid emirlerinin İngilizlerin yanında yer almaları ve isyan ederek silahlı eylemlere girişmeleri, Hicaz ve Mekke'nin kaybına yol açtı (1916). Yalnız Medine Fahri Paşa tarafından harp sonuna (Ocak 1919) kadar İngiliz ve Araplara karşı savunuldu. Irak ve Suriye cephelerinde Alman birliklerinin de gönderilmesi ile takviye edilmiş olarak Yıldırım Orduları Grubu teşkil edil. Ancak Irak, Suriye ve Filistin bölgelerindeki kayıpların telafi edilemeyeceği ve çöküntünün önlenemeyeceği anlaşıldığında Sadrazam Said Halim Paşa'nın istifası kabul edilerek yerine Talat Paşa geçti (1917). 1917 senesi savaşın gidişatını etkileyen iki önemli gelişmeye sahne oldu. Rusya'da komünist ihtilali patladı ve Amerika Birleşik Devletleri, bilfiil müttefiklerin yanında savaşa iştirak etti. Büyük Rus ihtilali cephelerdeki güç şartları daha da arttırdı ve Rusya'da çarlık idaresine son verildi. Komünistlerin barışa hazır olmaları üzerine yapılan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla (3 Mart 1918) Rus savaşı resmen sona erdi. Ancak doğu Anadolu cephesinde yapılan barış gereği iadesi gereken "doksan üç bozgunu" kaybı olan Batum-Ardahan-Kars gibi yerlerin ele geçirilmesi söz konusu olduğundan Ermeni ağırlıklı saldırılarla mücadeleye devam edildi ve nihayet bu yerler ele geçirildi. Kafkaslarda Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan adlı üç cumhuriyet oluştu. Ancak buralar kısa bir müddet sonra komünist idarenin eline düştü.

İdari ve ekonomik yapının tamamen yıkılması sonucu Almanya ve Avusturya-Macaristan 3-4 Kasım 1918 tarihinde müzakerelere başladı. Osmanlı devleti içinde mütareke yollarını açabilmek amacıyla Sadrazam Talat Paşa istifa etmiş ve yerine cihan savaşına girilmesine taraftar olamayan Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştu. Kısa bir müzakereden sonra gelen mütareke, Osmanlı devletinin mutlak yenilgisini belirledi.⁵⁶

Savaş sonunda imzalanan Mondros Antlaşmasıyla fiilen sona eren Osmanlı İmparatorluğu galip devletlerin her söylediğinin yapar bir duruma gelmişti. İngiltere, Fransa ve İtalya Osmanlı topraklarını işgale başlayarak dünyanın merkezinde kendilerine bağımlı olacak yeni koloniler kurabilmenin arayışı içine giriyorlardı. İngilizler boğazlar ve İstanbul'u donanma aracılığı ile ele geçirince, Fransızlar güneyden, İtalyanlar batıdan, Yunanlılar ise Trakya'dan ilerleyerek Osmanlı

⁵⁶ Feridun Emecen, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1994, s.128-130.

ülkesinin ortalarına doğru yol alıyorlardı. Doğu Anadolu'da otorite boşluğunu doldurmak üzere Ermeniler Büyük Ermenistan projesini gerçekleştirebilmek üzere ayaklanıyorlar, güneydoğuda ise İngilizler kendilerine bağımlı olacak bir Kürdistan oluşturabilmenin çabası içine giriyorlardı. Böylece, İmparatorluğun geri kalan merkez ülkesinde Emperyalistler cirit atıyor ve gelecekte kendilerine bağımlı olabilecek siyasi yapılanmaların arayışı içine giriyorlardı. Bir daha da bu topraklarda Türk egemenliğine izin vermek istemeyenler batılı Hıristiyan emperyalistlerle işbirliği içinde hareket ediyorlardı.

Birinci dünya savaşında birçok cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, cephe savaşlarını kaybetmemesine rağmen müttefiki olan Almanya'nın yenik duruma düşmesi nedeni ile yenilen ülkeler arasında sayılmış, diğerleri ile beraber teslim olmak üzere ateş kes antlaşmasına zorlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda yenilgi kesinleşince, son Osmanlı meclisi İstanbul'da toplanmış ve İmparatorluk dağılmadan önce bir Milli Ant biçiminde Misakı Milli'yi kabul etmiştir. Misakı Milli'nin hareket noktası Mondros mütarekesidir. Bu nedenle milli mücadele böylesine bir olaya karşı gösterilen bir ulusal tepki olarak ele alınmalıdır. Cihan savaşının bitişi ve Osmanlı Devletinin yenilmesi üzerine İmparatorluk sona eriyor ve Osmanlı'nın başkenti işgal ediliyordu. Bu aşama hem fiilen hem de hukuken devleti bitiriyor ve geleceğe dönük olarak yeni bir dönemi başlatıyordu. İngiliz gemilerinin İstanbul'a girdiği 1920 yılının Ocak ayında ise Kuvayi Milliye'nin Heyeti Temsiliye reisi Mustafa Kemal Ankara'ya geçerek Erzurum ve Sivas Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda yeni kurulacak devletin başkentinde hazırlıkları sürdürüyordu.⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra geriye kalan Anadolu ve Rumeli halkı yok olma sürecini kabullenemiyor ve sürekli kongreler yaparak ülkeyi ve milleti kurtarmanın hazırlıklarını yapıyordu. Kuvayi Milliye'nin ve halkın mücadelesi ise Sevr sürecini kesiyordu. Pontus çetecilerini destekleyen Rum vakıfları ve derneklerinin önü kesiliyor, Büyük Ermenistan için Ermeni asıllı yurttaşları ayaklandıran ve onlara büyük parasal destek sağlayan Ermeni vakıflar ve dernekleri ile mücadele ediliyordu. Osmanlı dönemi sonrasında Anadolu'da ki Türk

⁵⁷ Çeçen, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, s. 120–123.

ve Müslüman varlığını ortadan kaldırmak isteyen Rum, Ermeni ve Yahudi vakıfları ve örgütleri ile kıyasıya bir mücadeleye giriliyor ve bu büyük mücadelenin sonunda vatanın, milletin kurtuluşuna giden yol açılıyordu. Dünyanın merkezinde yer alan bu kutsal vatanın düşmana bırakılmaması ve sonunda bağımsız bir devlet kurulmasına giden yolun açılması ancak üç yıllık bir ulusal kurtuluş savaşı ile mümkün olabiliyordu. Atatürk ve Kuvayı Milliyeciler zafere ulaştıktan sonra yeni Türk devletinin bütün dünya tarafından tanınmasına sıra geldiğinde Lozan Konferansı toplanıyor ve Lozan Antlaşması imzalanarak Türkiye Cumhuriyeti tam bağımsız ve ulusal egemenliğine sahip bir devlet olarak uluslar topluluğu tarafından resmen tanınıyordu. Fransız devriminde ortaya çıkan ulusal ve üniter cumhuriyet devlet modeli Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından da benimsiyordu..⁵⁸

3.OSMANLI DEVLETİNİN ORTADOĞU'DAN TASFİYESİ

1914 yılında tüm Arap ülkeleri, dünyanın ve etki alanlarının yeniden bölüşülmesi amacıyla yapılan emperyalist savaşa çekilmişti. I. Dünya Savaşı'nın nedenlerinden biri de Arap ülkelerindeki egemenlik mücadelesiydi. Almanya, Türk Sultanı'nın topraklarında bir tutunma noktası kazanmak istiyor ve bu sebeple Britanya'nın Ortadoğu'daki konumunu tehdit ediyordu. Fransa ise Türkiye'den Suriye ve Kilikya topraklarını gasp etme niyetini taşıyordu. Aynı şekilde Britanya da Irak ve Filistin'i zapt etmek ve Mısır'da sağlam bir basamak kazanmak istiyordu. Britanya ve Fransa ise karşı blok olan Almanya ve Türkiye'ye karşı Türkiye'ye tabi olan Arap ülkelerindeki ulusal hareketleri kullanıyordu. Arap milliyetçileri keşif faaliyetleri yürütüyor, Türkiye'ye sabotaj düzenliyor ve halkı Türk karşıtı isyanlara kışkırtıyordu.

Arap milliyetçileri savaş patlak verdiğinde, muhariplere karşı tutumlarını iki kampa ayırmıştı. İki alternatifte sahiptiler: ya İtilaf devletlerinin desteğini ve İngiliz-Fransız işgali ihtimalini kabul edecek ya da savaşa Türkiye tarafında girip, Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde ulusal talepleri tatmin edeceklerdi. Milliyetçilerin büyük çoğunluğu Britanya ve Fransa'nın yanında yer alırken, görece küçük ama etkili bir

⁵⁸ Çeçen, *a.g.e.*, s.68,185.

grupta “kutsal savaş” sloganı ile Türkiye’nin yanında yer alsa da cephelerdeki yenilgiler bu blokta çatlakların belirmeye başlamasına yol açmıştı.⁵⁹

Arap milliyetçiliğinde bu çatlakların olmasında ki en büyük etken zaten Libya ve Balkanlarda ağır yenilgiler alan Osmanlı İmparatorluğunu Almanya yanında savaşa katılmaya karar vermesi olmuştur. İngilizler Türk ve Almanların işine gelen bu pan-İslamist çıkışı, yanıtı bırakmak istemiyorlardı. Britanya’nın Mısır üzerinde protektorasını ilan etmesi üzerine, karşı taraf da 1914 sonlarında iyi propaganda edilmiş bir şekilde Sina’yı istila etmişti. Bazı Osmanlı ordu birimleri Şubat 1915’te Süveyş Kanalına ulaşmış, hatta ordunun bir kısmı gece karanlığından yararlanarak batı yakasına geçmişti. Üç yıl boyunca Britanya Mısır’da 100 binden fazla asker buldurmak zorunda kaldı. Bunun bir nedeni Mısırlı milliyetçileri caydırmak olsa da, asıl maksat kanalı almaya yönelik yeni bir Osmanlı girişimini durdurmaktı. İngilizler Süveyş Kanalı’nı imparatorluğun hayat çizgisi olarak görüyordu.

Britanya pan-İslamizme Hicaz’da bir Arap lideri olan, Mekke Şerifi ve Emiri Hüseyin’le temas kurarak yanıt verdi. Bu sıfatları biraz açmak gerekirse, Şerif, Hz. Muhammed’in soyundan gelenlere denir. Hicaz’da, özellikle kutsal İslam kentlerinde çok sayıda şerif vardı. Mekke ve Medine kentlerinin koruyucusu olmak Osmanlı padişahlarına itibar kazandırıyor. Padişahlarda şeriflere cömertçe şeref payesi dağıtıyor, ama onları kontrol altında tutmak içinde aralarındaki düşmanlıkları kullanıyordu. Farklı şerif aşiretleri, geçici bir otorite kazandıran emirlik pozisyonu için yarışır haldeydiler.

Ancak XIX. yy. süresince Osmanlı hükümeti, atanmış bir vali aracılığı ile Hicaz’daki doğrudan kontrolünü sıkılaştırdı. Şerif Hüseyin çekişen aşiretlerden (Haşimiler) birinin lideriydi ve Osmanlı padişah ve valileriyle uzun süreli mücadelesinin sonucu olarak, İstanbul’da yaklaşık on altı yıl ev hapsine mahkum edilmişti. 1908’de emir olduktan sonra Osmanlılık idealini desteklemeye devam etmekle birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkezî politikalarından hiçbir zaman hoşlanmadı. Oğullarından Abdullah’ın I.Dünya Savaşından önce Suriye’deki milliyetçi Arap örgütleriyle bağlantısı olmuştu. Abdullah savaşın başlamasından

⁵⁹ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev: Turan Keskin), İstanbul 2011, 338-342.

birkaç ay önce Kahire'ye giderek Britanya konsolosu Lord Kitchener'den yardım almaya çalışmıştı. İngilizler Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir komploya karışmak konusunda tereddüt gösterdiler ve uzun süre böyle bir girişimi engellemeyi denediler. Ama Kitchener daha sonra bu buluşmayı hatırlamış ve Britanya'nın savaş planlamasına katılmak üzere ülkesine döndüğünde, Londra Mekke'deki Haşimi şefleriyle Osmanlı karşıtı olası bir ittifakı düşünmüştü. İngiliz hükümeti Kahire temsilcisine Hüseyin'le ilişki kurma talimatı vermişti. Bu yolla Hüseyin'i ayaklanma çıkartmak için ikna etmeyi umuyorlardı.⁶⁰

Britanya yüksek komiseri McMahon Mekke Şerifine ilk mektubu gönderdi. Mektubunda şunları söylüyordu:

“Şerif Abdullah'a selamlar. İngiltere, Fransa ve Rusya; Türkiye Savaşta tarafsız kaldığı taktirde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü garanti ettikleri halde, Almanya şimdi Türk Hükümeti'ni altınla satın almış bulunmaktadır. Türk hükümeti, Sultan'ın arzusu hilafına, Türk askeri çeteleriyle Mısır hudutlarını istila etmek suretiyle, saldırı fiillerinde bulunmuşlardır. Eğer Arap milleti bu savaş'ta İngiltere'ye yardım ederse, İngiltere, Arabistan'a hiçbir müdahale olmayacağı hususunda güvence verecek ve dışarıdan yabancı saldırısına karşı da Araplara her yardımı yapacaktır.”

Bu telgraf İngiliz makamlarıyla Şerif Hüseyin arasındaki temasların dönüm noktasını oluşturduğu gibi müzakerelere girişme arifesinde İngiltere'nin hangi düşünce yapısında olduğunu göstermektedir.⁶¹

Britanya 1915–1916 yılları arasında süren mektuplaşmalarda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'den Hicaz'da Osmanlı egemenliğine karşı ayaklanmasını istiyordu. Şerif Hüseyin'e de Osmanlı egemenliğine karşı Arap ayaklanması için çağrı yapması karşılığında savaş boyunca askeri ve mali yardımda bulunma ve daha sonra Arabistan Yarımadası'yla Verimli Hilalin birçok bölgesinde bağımsız Arap

⁶⁰ Arthur Goldschmid, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Güler Aydemir), İstanbul 2008, s.280-281.

⁶¹ Ömer Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi(1908-1918)*, Ankara 1982, s.78-79.

hükümetlerinin kurulmasına destek olma sözü veriyordu.⁶² Lakin aşağıdaki bölgelerin hariç tutulması şartıyla: (a) Arap Yarımadasındaki İngiliz bağlı devletleri, (b) Halep-Hama-Humus-Şam hattını batısındaki bölge; diğer bir deyişle Fransa'nın üzerinde hak iddia ettiği Batı Suriye, Lübnan ve Kilikya.⁶³ Ancak İngiltere bu dönemde Mc Mahon-Şerif Hüseyin mektupları olarak tarihe geçen gizli yazışmalarda Araplara bu bölgede "bağımsız bir Arap devleti" sözü verilirken, rakibi Abd-ül Aziz'le (İbn-i Suud) de görüşerek onların da Osmanlı'ya karşı desteğini sağlamaya çalışıyordu. İngiltere, ayrıca diğer bir taraftan da bölgenin bir kısmında bir Yahudi yurdu kurulması karşılığında gerek Yahudilerin gerekse ABD'nin desteğini sağlamaya çalışmaktaydı. Diğer yandan İngiltere, Fransa ile giriştiği pazarlıkta "Sykes-Picot" bölgeyi aralarında paylaşmaktaydı.⁶⁴

Bu süreçte McMahan'un 4 Ekim 1915 tarihli mektubu Hüseyin'i memnun etmeyecekti. Hüseyin, Arap devletinin sınırları ve İngiltere ile gelecekteki ilişkileri gibi ihtilafli hususların çözümünde direktse de sonunda pes ederek tartışmayı savaş sonrasına ertelemek zorunda kaldı. İngilizler, Hüseyin'e silah ve ekipman desteğinin yanı sıra ona ve oğullarına aylık 60.000 sterlinlik ödenek taahhüdünde bulunmuştu.

Türklerin tutumu, Haşimiler'in bocalamalarına son verdi. Babıali, Hüseyin'i Hicaz'ın bağımsız ve vesayete dayalı hakimi olarak tanımayı reddetti. Arap milliyetçilerinin affedilmesi için yaptığı ricayı da geri çevirdi. Nisan 1916'da, Türk askeri mahkemesi, bir dizi ölüm cezasını daha onaylayacak ve çok yakında sıra Hüseyin'e gelecekti. Türkler ayrıca Hicaz'a geniş takviye birlikleri sevk etmeye hazırlanıyorlar ve bunların eşliğinde yeni bir Mekke emiri yolluyorlardı.⁶⁵

Bu gelişmeler üzerine Araplar 5 Haziran 1916'da isyan bayrağını çekti ama pek ses getirmede.⁶⁶ Sadece Mekke'deki Şerif Hüseyin ve etrafındaki bedevi Araplarla münhasır kalan, ne Irak ne de Araplarla meskûn bir başka yerde rağbet görmeyen bu isyan ve isyan daveti beklenen ilgiyi görmediği gibi aksine husumetle karşılanmıştır. İmparatorluğa karşı yapılan bu ayaklanma, Afgan ve Hindistan

⁶² Goldschmid, *a.g.e.*, s.282.

⁶³ Lutskiy, *a.g.e.*, s.352.

⁶⁴ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul 2007, s.127.

⁶⁵ Lutskiy, *a.g.e.*, s.353.

⁶⁶ T.G. Fraser, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, İstanbul 2011, s.84.

Müslümanları tarafından şiddetle tenkit edilmiş ve ayaklanma, İngilizler tarafından kışkırtılan kişilerin gerçek bir ihaneti olarak değerlendirilmiştir. Arap yarımadası dışında kalan Suriye ve Irak halkları isyanın Arap milliyetçiliğinin tabii bir neticesi olarak algılanamayacağını belirterek Osmanlı kuvvetlerine karşı bir isyanda bulunmakta imtina etmişlerdi.

Başlatılan isyan hareketi Mekke ve Hicazın kuzey tarafındaki bazı bölgelerde Medine taarruzunda başarılı olamamış, civar bölgelerdeki Arap kabilelerinin desteği yerine husumetleriyle karşılaşmışlardır. Cereyan eden savaşı muvakkat ve fazla bir ehemmiyete haiz olmayan bir hadise olarak değerlendirerek seyirci konumunda kalan Müslümanlar ne Filistin’de bulunan Almanların ne Hicazdaki İngilizlerin propaganda iltifat etmişlerdir. Dolayısıyla İngilizlerin mühim rol oynadığı Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali önderliğindeki isyan hareketi genişleme imkânı bulamayarak sınırlı bir alanda münhasır kalmıştır. Yemende hakim İmam Yahya ve Kuzey Arabistan’da Hail bölgesinde İbn Reşit gibi bir takım kabileler Osmanlı devletine sadakatlerini korumuş, fakat sadece Filistin Arapları kısmi derecede isyana iştirak etmişlerdir. Netice itibarı ile Mekke’de zuhur eden isyan hareketine karşı Arap dünyası ne derhal katılım göstermiş ne de hiçbir zaman için birlik halinde hareket etmeye yönelmiştir. Fakat Şerif Hüseyin, İbn Suud ve İdrisi, bu üç emirden her biri kendi güçleri nispetinde, savaşın akıbetini dengede bulunduğu bir sırada, İtilaf devletleri lehine gerekli yardımı icra etmişler ve bu davranışları ile de Cihad-ı Ekber’in ilanı ile umulanları boşa çıkararak Türk kuvvetlerini zararsız hale sokmuşlar, İngiltere’nin Kızıldeniz’i trafiğe açık bulundurma işini kolaylaştırmışlardır.⁶⁷

Bu olayın ardından Şerif Hüseyin bir Arap devleti kurma fikrini hayata geçirmeyi denerdi. Savaşın bitimini beklemeden, 2 Kasım 1916’da, Mekke’de Arap feodal liderlerinin bir araya geldiği ve kendisini Arap ulusunun kralı ilan eden bir toplantı düzenledi. Mekke merkezli bir Arap hükümeti kurdu. Geleneğe uygun biçimde, yüksek makamlar emirin oğulları tarafından dolduruldu.

⁶⁷ Metin Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler (1914-1918)*, İstanbul 1994, s.141-142.

Bağımsız bir Arap krallığı ilan edilerek bir Arap hükümetinin kurulması İngilizleri zor duruma düşürse de bu süreç karşılıklı ödümlerle çözüldü. Bu 600.000 nüfuslu, geri kalmış Hicaz onlar için tehdit niteliğinde olmadığından önemsiz bir tavizdi. Babıali'ye bağlı Arap tebaasının yüzde 95'ini kapsamayan bu yeni krallık, diğer Arap bölgeleriyle yakın bağlara sahip olmadan ayakta kalamazdı. Öte yandan, İngiltere ve Fransa hükümetleri, Hüseyin'i kral ve müttefik olarak tanımakla onun savaşa İtilaf Devletleri'nin tarafında katılımını garanti altına almış oluyorlardı.⁶⁸

Araplar bağımsız devlet kurmak için mücadelelerini verirken İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı devletinin Ortadoğu'daki topraklarını paylaşıyorlardı. 16 Mayıs 1916 yılında yapılan Sykes-Picot Anlaşması ile (a)Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Muş, Siirt Rusya'ya bırakılacaktı; (b) Fransa, Suriye'nin kıyı bölgesini ve Kilikya olarak bilinen yöredeki Adana vilayetini, Antep-Mardin, Aladağ-Kayseri ve Eğin-Harput bölgesini ele geçiriyordu; (c) İngiltere, Bağdat'la birlikte Güney Irak ile Filistin'deki Hayfa ve Akra limanlarını alıyordu; (d) İngiltere ve Fransa'nın egemenliğinde kalacak bölgeler arasında bir Arap Devleti Konfederasyonu ya da tek bağımsız Arap Devleti kurulacaktı. Ancak, bu bölgede İngiltere ve Fransa arasında etki alanlarına ayrılmıştı: Suriye hinterlandı ve Musul vilayeti Fransa'nın, Filistin ve İran sınırı arasındaki bölgede İngiltere'nin etki alanlı olarak beliriyordu; (e) İskenderun serbest liman olacaktı; (f) Filistin uluslararası bir yönetime sahip bırakılacaktı.⁶⁹

Açıklandığında oldukça gürültü koparan bu anlaşmayla İngiltere Şerif Hüseyin'e söz verdiği bölgeleri Fransa ile paylaşmaktaydı. Çünkü söz konusu belgeye göre, Suriye'yi içine alan ve Lübnan'ın güneyine kadar uzanan bölge Fransa'nın, Musul hariç Irak İngiltere'nin doğrudan veya dolaylı denetimine bırakılmaktaydı. İngiltere ve Fransa'nın dolaylı denetiminin söz konusu olduğu bölgelerde Şerif Hüseyin'in beklentisiyle hiç ilgisi olmayan bağımsız bir Arap devleti ya da bir Arap konfederasyonu kurulması düşünülürken, Filistin'in de kurulacak bir uluslararası yönetimin denetimine bırakılması öngörülmekteydi.

⁶⁸ Lutskiy, *a.g.e.*, s.355.

⁶⁹ Melek Fırat, Ortadoğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar kutusu, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, 6. Baskı, İstanbul 2002, s.198-199.

I.Dünya Savaşının başlaması Yahudiler içinde yeni fırsatlar anlamına gelmiş ve İngiltere'den sağlanan destek daha somut hale dönüştürülmüştür. Nitekim İngiltere, Araplardan habersiz olarak 1917 Kasımında İngiliz Yahudi patronlarından Rothschild'e gönderilen ve tarihe Balfour Deklarasyonu olarak geçen belge ile Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını İngiliz hükümetinin destekleyeceğini ifade etmekteydi.

Araplar, bunu öğrendiklerinde geç de olsa kandırıldıklarını anlamışlardı. Suriye'de toplanan Suriye Ulusal Kongresi tarafından, 1920 Martında Faysal'ın Suriye'nin (Lübnan, Suriye, Filistin, Irak ve Ürdün toprakları) başına getirilmesi kararı alınırken, Balfour Deklarasyonu'na yönelik Arapların tepkisi de dile getirilmekte ve Filistin'in bir Yahudi yurdu olmasının kabul edilemeyeceği açıklanmaktaydı.

Lloyd George'un ifadelerinden anlaşılacağı kadarıyla Balfour Deklarasyonu'nun ortaya çıkmasında, o sırada Almanya'nın benzer bir bildiri için Türkiye nezdinde girişimde bulunarak Amerika'yı yanına çekme çabası içinde olduğu yönündeki doğruluğu bu güne kadar kanıtlanmamış düşünceler ya da duyularında önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta yinede tam ihtiyaç duyulduğu bir esnada bu bildirin tüm dünyadaki Yahudilerin harekete geçerek ABD'nin İngiltere lehine savaşa girmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak ABD'nin savaşa girmesinde sadece bunun mu yoksa stratejik ve güvenlikle ilgili diğer çıkarların mı daha etkili olduğunu belirtmek mümkün değildir.

Özetlemek gerekirse İngiltere savaş sırasında Osmanlı topraklarını birçok devletle paylaşmış ve birçok devlete bu topraklarla ilgili bir biri ile çelişen vaatlerde bulunmuştur. Gerçekleşmesi mümkün olmayan bu vaatlerle özellikle Arap halklarının sonradan ortaya çıkmış olması bir tarafa, sanki bütün bunlar savaş sonrasında Ortadoğu'nun yeni bir kaos ve kargaşa ortamına sürüklenmesi için bilinçli olarak yapılmıştır.

Nitekim savaş galibi devletlerin temsilcileri 1919 Ocağında Paris'te toplanarak mevcut kazanımlarını kodifiye ederek hukuki bir meşruiyet kazandırmak, kendi çıkarları doğrultusunda oluşturulacak yeni düzeni sürdürmek ve bunu

tehlikeye düşürecek olası bir savaşı önleyecek bir düzenleme yapmak için görüşmelere başladılar. Ancak 1919 yılı boyunca yapılan görüşmeler sırasında Almanya, Avusturya ve Bulgaristan ile yapılacak antlaşmaların metinleri hazırlanmış olmasına karşılık Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde özellikle de Ortadoğu konusunda kolaylıkla bir antlaşmaya varmak söz konusu olmadığından galip devletler arasında zaman zaman sürtüşmeler yaşanmıştır. Osmanlı topraklarını öngören bir antlaşma üzerinde anlaşılabilmesi ancak müttefiklerin bir araya geldiği 1920 Nisanındaki San Remo Konferansı'nda mümkün olabilmiştir. San Remo kararları Sevr antlaşmasının önemli bir parçası olarak 10Ağustos 1920'de Osmanlı İmparatorluğunun temsilcilerine imzalatılmış olmakla beraber hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir. Bilindiği gibi Sevr antlaşması ile boğazlar Osmanlı yönetiminden alınarak uluslar arası bir komisyonun iradesine verilirken, Güney Anadolu, Fransa ve İtalya'nın denetimine; İtilaf devletlerinin yanında savaşa 1917'de girmiş olmasına karşılık Trakya ve İzmir ise Yunanistan'a bırakılmaktaydı. Bu arada Self Determinasyon ilkesini işlerine geldiği zaman ve istedikleri uluslar için hatırlayan ve özellikle de Osmanlı toprakları üzerinde kendi istekleri doğrultusunda bağımsız devletler kurulması yoluyla parçalamak için kullanılan itilaf devletleri, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti ile özerk bir Kürt yönetiminin kurulmasını antlaşmaya koymuşlardı.

Öte yandan Ortadoğu topraklarını Osmanlı'dan ayıran söz konusu devletler Self Determinasyon ilkesi bir yana, savaş sırasında verdikleri bağımsızlık sözünü de unutarak manda formülüyle bölgedeki emperyalist uygulamalarını sürekli kılmanın bir yolunu bulmuşlardı. Önce 30 Ocak 1919'da toplanan Barış Konferansı Yüksek Konseyi Filistin dahil işgal altındaki topraklarda Osmanlı yönetiminin devam etmeyeceğini kararlaştırmış, ardından 28 Haziran 1919'da kabul edilen Versay Antlaşması ve Milletler Cemiyeti sözleşmesine konulan bir hükümlerle manda uygulaması hükme bağlanmıştır. İlgili madde "Son savaşın sonucu olarak daha önce kendilerini yöneten devletlerin egemenliğinden çıkmış ve henüz çağdaş dünyanın güç koşullarında kendi kendine ayakta duramayacak halkların yaşadığı sömürge ve topraklarda, bu tür halkların gelişimi için medeniyetin kutsal vasiliğinin oluşturulması ilk olarak kabul edilmiş ve vasiliğin uygulanmasındaki güvencelerin bu sözleşme ile gerçekleştirilmesi öngörülmüştür" denmekteydi. Taraflar böylece daha önce Sykes Picot gizli antlaşması ile alınan kararları uygulama imkanı

bulmaktaydı. Manda ile ilgili hükmün içeriği 1920 Nisanında San Remo'da toplanan Müttefikler yüksek konseyi tarafından ayrıca belirlenmekteydi. Buna göre Suriye ve Lübnan Fransız mandası Filistin ve Irak ise İngiliz mandası haline gelmekteydi. İngiltere böylece Hint yolunun güvenliğini sağlarken bir taraftan da petrol bölgelerini denetimi altına almaktaydı.⁷⁰

⁷⁰ Arı, *a.g.e.*, s.141-143.

II. BÖLÜM

YENİ DEVLETİN KURULUŞ ÖZELLİKLERİ, DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI VE ORTADOĞU

I.Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros ateşkes antlaşması ile fiilen sona eren Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde etkili olan Türkçülük veya Milliyetçilik ilkesi doğrultusunda başlatılan kurtuluş mücadelesinin başarıya ulaşması sonucunda dönemin şartlarına uygun olarak yeni ulus-devlet kurulmuştur. Yeni ulus-devlet kendini Osmanlı mirasçısı olarak görmediği için bir dönem Osmanlıya bağlı olan topraklarda kurulan devletlerle yakın politik ilişkiler kurmuşlardır. Tabii bu devletler arasında en önemli yeri Ortadoğu'daki devletler almıştır.

1.YENİ DEVLETİN KURULUŞ ÖZELLİKLERİ

Yeni devlet Osmanlı'nın yıkılışından sonra 1919–1922 yıllarında Kurtuluş savaşı verilirken kurulmuştur.⁷¹ Ancak bu dönemde Avrupa'da kurulan ulus-devletlerden farklı bir özelliğe sahiptir. Yeni kurulan ulus devlet ne Fransa'daki gibi milliyetçilik ve ulus devlet olgularının eş zamanlı diyebileceğimiz şekilde ortaya çıkmış, ne de Almanya'da olduğu gibi milliyetçilik ulus-devletten yarım yüzyıl önce ortaya çıkmıştır. Türkiye'de Almanya'da olduğu gibi devletini arayan bir millet değil, aksine milletini arayan bir devlet vardır. Yani Türkler kendilerinden örgütlenip bir devlet kurmamışlar aksine ulus-devlet olduktan sonra Türk kimliğinin içeriğini doldurmaya çalışmışlardır. Böylece resmi Türk kimliği merkezi devletin tayin ettiği yörelerde gelişmiş ve bu kimliğin dışında kendisini algılayan unsurlar resmi çerçevede devletin mevcudiyetine tehdit olarak algılanmışlardır.⁷²

⁷¹ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, İstanbul 1985, s.93

⁷² Şenol Durgun, *a.g.m.*, s.105.

Milli devlet olarak kurulan yeni ulus-devlet, imparatorluğun Türk olmayan unsurlarından ayrılmış geriye Türkler kalmıştı ve devlet bu unsura dayanarak kurulmuştu. Ancak devlet içinde kalan bazı farklı milletlerde kendilerini bu milletin ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmişler ve edilmişlerdir. Bu sebeple de devlet hiçbir ayırım yapmadan Türk milliyetçiliğine dayanan bir siyaset izlemiştir.⁷³

İzlenen milliyetçi politika Osmanlı devleti döneminde Türkçülüğün temellerini atan Ziya Gökalp'ten farklıdır. Gökalp'in anlayışında Türkçülük, birleşik, kalkınmış ve yükselmiş bir ulus hedefine ulaşmanın yolu olarak tarif edilmektedir. Ancak buna ulaşmanın üç boyutu (Türk, modern batılı, İslami) olup, bununda eğitim yoluyla gerçekleşmesi gerektiğini düşünmektedir. Cumhuriyet döneminde ise Gökalp'in öne sürdüğü üçlü sentezi, çoğunlukla Türkçülüğü ve Batıcılığı esas alan bir milliyetçilik anlayışına indirgendi. Bu özelliğinden dolayı "Millet" esas olarak yurttaşlık ile toprak birliğinin bir sentezi temelinde tanımlanmakta, Osmanlı geçmişi bütünü ile reddedilmekte, İslami bağlılık ise birliğin önemli bir etkeni sayılmamaktaydı. Buradaki yeni Türk kimliği bütünü ile laik bir temele dayanmaktaydı. Cumhuriyetin ilanı sadece hanedan yönetimine son vermekle kalmadı Osmanlı mirasını da reddetmekteydi.

Yeni devlet millileşme sürecinin çoğulcu bir gerçeklik üzerinde hareket ederek kurulmamıştır. Onlar daha çok kendilerini "Türk Milliyetçiliği" olarak tanımladıkları tek bir kimlik istiyorlardı. Bu durumu gerek imparatorluk döneminde karşılaştıkları sorunların giderilmesi gerekse yaşadıkları dönemdeki olaylara karşı önemli bir çözüm olarak görüyorlardı. Ülke kalkınması, çoğulcu ve özgürlükçü anlayışı tesis etmek yönünde önde tutulduğundan, kalkınmak için benimsenen yoldan taviz verilmemesi önemli görülmüş, siyasi anlayış da buna göre şekillenmiştir. Bunun için çok uluslu Osmanlı Devletinden ulusal Türk devletine geçişte siyasal, merkezi tek bir kültürel bütünlükle birleştirme ve pekiştirme amacını taşıyan ulusçu kadroların karşılaştığı temel sorunlardan biri de merkeze eklemlenebilecek kültürel öğeleri modern ulusal devlet projesine uygun biçimde şekillendirmek ve topluma benimsetmek olmuştur. Ancak bunun için birleştirici unsur Osmanlı İmparatorluğundaki gibi İslamiyet değil ortak tarih tezi uygulanmıştır.⁷⁴

⁷³ Kösoğlu, Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı, s.49.

⁷⁴ Şenol Durgun, *a.g.m.*, s.105-106.

Bu tezle Atatürk Türk milletinin kendi nefesine emniyet ve itimadını kuvvetlendirmek istemiş ve başarılı olmuştur. Diğer taraftan, Avrupalıların Türkler hakkındaki yanlış iddialara dayanan kanaatlerini çürütüp Türklerin gerçek ve medeni yönlerini dünyaya göstermek arzusundadır. Türk Tarih Tezi bir taraftan Anadolu Türklüğünün Osmanlı ve İslam öncesi Orta Asya Türklüğü ile bağlarını ortaya koyarken diğer taraftan, Anadolu'nun batı medeniyetinin bir parçası olduğunu ve binlerce yıldır, Türklerin anayurdu olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Böylece hem Anadolu üzerinde hak iddia eden bazı toplumların haksız isteklerini tarihin şahitliğine müracaat ederek çürütmüş, hem de Türklerin Anadolu'yu tartışmasız Türk vatanı olarak kabul etmeleri pekiştirilmiştir. Bu durum aynı zamanda millet ile vatan arasındaki ilişkinin büyümesini hızlandırmıştır.

Türk Tarih Tezi ile Türk tarihinin kaynaklarına inilmesi, milli devlet hüviyeti kazanmış bir toplumun kendine dönüşünü hazırlamış, Türk insanının milli kimlik arayışına cevap vermiş, tarih şuuru ile millet birliğine sağlayarak sosyolojik manada millet olma sürecini hızlandırmıştır. Gene bu tez ile son birkaç asırdır hareketsiz duran Türk toplumunda romantik bir hava yaratarak milli bir Rönesans başlatmak istemiştir.

Yeni devletin ideolojisinin temel unsurlarından birisi de halkçılıktır. Yeni devletin halkçılık anlayışında da Ziya Gökalp'in açıkça etkisini görmek mümkündür. Atatürk'te Gökalp gibi, sınıf mücadelesini reddetmiş, sosyal dayanışmayı esas almıştır. Halk ile milleti aynı anlamda kullanan Atatürk, egemenliğin kaynağını halkta görmüştür.

Diğer taraftan milli mücadelenin başlarından itibaren, milli egemenlik ilkesini rejimin temeli haline getiren Atatürk'ün esas amacı, milli egemenlik ilkesinin tabii bir sonucu olarak Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmektir. Bu çerçevede 1923'te cumhuriyet rejimi kurulmuş, ancak iki defa denenmesine rağmen çok partili hayata geçilememiştir. Bununla beraber ülkede kurulan tek parti rejiminin zaruretlerin bir sonucu olduğu vurgulanmıştır. Milli egemenlik ilkesinin tabii sonucu olarak halk tebaalıktan vatandaş statüsüne yükselirken toplumun millet haline gelme süreci de hızlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyetinde laiklik ve çağdaşlaşma konularında ikinci meşrutiyet devrindeki Türkçülerin ve diğer aydınların tasavvur ettiklerinden çok daha ileri gidilmiştir. Halifeliğin kaldırılması ve gerçekleştirilen radikal inkılâplarla, rejim laik bir sisteme oturtulmuştur. Laikliğin Türk toplumunun temel ilkelerinden biri haline gelmesiyle dinin birleştiricilik rolünü kültür milliyetçiliği almıştır. Laiklik ilkesi ile mezhep çatışmaları önlenmiş ve toplumun ortak hedefler çerçevesinde birleşmesi kolaylaşmıştır. Böylece toplumumuzun ümmet yapısından çağdaş manada millete geçiş süreci hızlanmıştır. Ancak bazı konularda Türkçülüğün pratik ölçüsü dil veya millet değil, aksine İslamiyet olmuştur.⁷⁵ Örneğin bu dönemde Lozan antlaşması gereğince, Balkanlardaki Türkler ile Türkiye'deki Rumların değişim programları uygulanmıştır. Buna göre, Balkanlardaki Türkler, Türkiye'ye göç ettirilmiş, Türkiye'deki Rumlar da Yunanistan'a gitmiştir. Bu esnada, Balkanlardan Türkiye'ye Türk olmayan Müslüman unsur girmiştir. Bu dönemde Türk hükümeti gelen hiç kimseye Türk müsün, ana dilin Türkçe mi diye sorulmayarak müslümanım diyen herkes anavatana kabul edilmiştir. Bu da bu dönemde Türk Hükümeti her ne kadar ırkçılıkla suçlansa da ırkçı bir politika izlenmediğini laiklik benimsense de dönem dönem İslamiyet'in de ana değer kabul edildiği açıktır.⁷⁶

Yeni devletin dolayısı ile Atatürk'ün ortaya koyduğu milliyetçilik anlayışı Türk toplumunun çağdaşlaşmasını amaçlayan ileriye dönük bir milliyetçiliktir. Bilindiği gibi Atatürk'ten önceki devlet adamlarının çoğu medeniyet ile kültürü ayırarak batı medeniyetinin maddi taraflarını almanın yeterli olacağını düşünmüşlerdir. Aynı medeniyet-kültür ayrımı ve buna bağlı olarak çağdaşlaşma konusunda batıdan sadece etnik unsurların alınması fikri Türk milliyetçiliğini sistemleştiren Ziya Gökalp'te daha belirginleşir. Hâlbuki kültür ve medeniyet birbirinden ayrı hadiseler değil, milli kültürler bir medeniyetin çeşitli manzaralarından ibarettir. Milliyetçilik ise, milli kültürü bizzat bir medeniyet kaynağı haline getirerek toplumu modern bir millet haline getirme hareketidir. Meseleye bu açıdan bakıldığında, Osmanlı dönemindeki Türkçülük hareketinden olduğu gibi, milliyetçiliğin sadece bir tepki veya bir kültür hareketi değil, aynı zamanda bir medeniyet davası olduğu ortaya çıkar.

⁷⁵ Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912–1931)*, İstanbul 1994, s.237–239.

⁷⁶ Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı*, s.57.

Nitekim Türkiye Cumhuriyetinde çağdaşlaşma ile milliyetçilik birbirine paralel olarak gelişmiştir. Böylece Türk milliyetçiliği “Batıya rağmen batılılaşmak” düsturu ile bir tepki milliyetçiliği olmaktan çıkmış, Türk milletinin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmasını amaçlayan ileriye dönük milliyetçilik halini almıştır.⁷⁷

Çağdaş ileriye dönük bir milliyetçilik politikası izleyebilmek amacıyla da Jön Türkler döneminde ortaya çıkan Türk Ocakları 1923’te yeniden oluşturularak devlet modernleşmesine destek vermesini sağlamak amacı ile çalışmalar yapmışlardır. Bunlar Batı dillerinin, Batı müziğinin ve Batı’da yaptıkları biçimiyle spor etkinliklerinin öğrenimine destek vermişlerdir. Ancak Türk Ocakları Pantürkizm’in⁷⁸ odağı haline gelmişti. Bu durum Kemalist diplomasinin köşe taşlarından olan Rus-Türk dostluğu üzerinde bir tehdit oluşturduğu ve Anadolu Türk devleti anlayışıyla çeliştiği için Türk Ocakları 1931’de kapatıldı.⁷⁹ Kapatılan Türk Ocakları yerini kurulan partinin bir organı olan Halkevlerine bırakmıştır. Halkevleri resmi milliyetçi kültürün yayılması ve batılılaşma hedefine ulaşılması amacıyla hizmet etmiştir. Artık milliyetçilik devlet işi görülmekteydi. Bu amaçla Türk ocakları yerine kurulan Halkevleri, Anadolu da yeni bir kolektif kimlik yaratmanın aracı olarak ele alınmıştır. Bir başka deyişle, yerel araçlarla ulusal politikanın yayılmasına çalışılmıştır.⁸⁰

Böylece Osmanlı mirasını reddeden yeni devlet izlenen politikalarla milliyetçi, laik, halkçı, batılı ve çağdaş bir görünüme kavuşmuş ve yeni kurulan devleti başka devletlere tanıtmak amacı ile dış politikaya ağırlık verilmiştir.

⁷⁷Sarınay, *a.g.e.*, s.239-240.

⁷⁸Pantürkizm Türk halklarının tümünü, sadece Türkiye değil Çin, İran, Irak ve özellikle de Rusya Türklerini de dikkate alan, bu halkların yakın ya da uzak vadede gerçekleşecek birliğine temel oluşturabilecek ortak kültürel ve toplumsal özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışan bir milliyetçilik türüdür.

⁷⁹François Georgeon, “Kemalist Dönemde Türk Ocakları (1923–1931)”, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900–1930*, İstanbul 2006, s.53–61.

⁸⁰Şenol Durgun, *a.g.m.*, s.107.

2.YENİ DEVLETİN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI VE TEMEL İLKELER

Uluslararası ilişkileri şekillendiren dış politika, insanlık tarihi kadar eski bir alandır ve temel hedefi barışın korunması, yabancı devletlerle iyi ilişki ve iş birliğini geliştirmektir.⁸¹ Bu nedenle temel hedefi yeni ve milli Türk Devletini milletler arası alanda tanıtma uğraşı olan Türkiye Cumhuriyeti dış politikaya büyük önem vermiştir.

Atatürk dönemi dış politikada Lozan Anlaşması sonrasında devletin uluslararası alanda onaylanmasını sağlamak amacıyla diplomatik çalışmalara önem verilse de esasında iki savaş arası dönemde hakim olan bağlantısızlık politikası yürütülmüştür. Diğer yandan Türkiye'ye yönelik tehdidlere karşın uluslararası güç dengesi sisteminin kuralları çerçevesinde ittifaklara girilmiştir. Yine 1923–1930 yılları arasında daha çok Lozan'da halledilemeyen sorunların çözümü için harcanan çabalar ağırlıklı olarak Türk dış politikasını meşgul etmiştir. Bunlar, İngiltere ile Musul Sorunu, Fransa ile Kapitülasyonlar ve diğer sorunlardır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası politikada savaşı kazananlar ve kaybedenler arasında bir kutuplaşma yaşanmıştır. Galip devletler savaş sonrası oluşturulan uluslararası düzenin devamını isterken; mağluplar kendilerine dikte ettirilen ağır şartlar taşıyan anlaşmalara tepki göstererek statükoyu değiştirmek üzere revizyonist bir tutum benimsemişlerdir. İki savaş arası dönemde revizyonist ve anti revizyonist olarak belirlenen bu kutuplaşmada Türkiye, savaştan yenik çıkanlar arasında bulunmasına rağmen revizyonist bir politika izlememiştir. Türkiye'nin böyle bir tutum benimsemesinde şüphesiz verdiği milli kurtuluş mücadelesinin zaferle sonuçlanması ve Lozan'da yapılan anlaşma ile Sevres Antlaşmasını geçersiz kılacak bir sonuca ulaşmasının etkisi vardır.

Bunun yanı sıra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik, sosyal ve diğer alanlarda gerçekleştirdiği köklü değişiklikler ve Atatürk'ün uygulamaya koyduğu inkılaplar ile Türkiye hep çağdaş batı medeniyeti seviyesine ulaşmayı ideal

⁸¹ Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919–1938)", *Türkler Ansiklopedisi*, c.XVI, Ankara 2002, s.579.

olarak benimsemiştir. Bu tavrın doğal sonucu olarak batı ile bütünleşmenin gerçekleşmesi hedeflenmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu yerine bir milli devlet kuran yeni yönetim 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli’de belirttiği gibi artık bir İmparatorluk değildir. Onun yerine Milli bir devlet kurulmuştur. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına bağlı olarak ülkelerle yürütülen ilişkilerle Lozan’da halledilemeyen problemler çözülmeye çalışılmıştır.⁸² Bu nedenle sorunların çözümünde temel olan Türk Dış Politika ilkelerine değinmekte yarar vardır.

2.1.Gerçekçilik

Atatürk’ün dış politikasının temel niteliği gerçekçilik, yani amaç ve hedef tespitindeki ustalığıydı.⁸³ Boş hayaller peşinde koşmaz. Maceracılıktan uzak durmayı hedefler.⁸⁴ Bunun yanında milli çıkarları gerçekleştirmede kararlı olmayı amaçlar. Atatürk’ün; *“Büyük hayali işler yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden dünyanın düşmanlığını, kötü niyetini, kinini bu milletin ve memleketin üzerine çektik... Biz böyle yapmadığımız kavramlar üzerine koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskılarını arttırmaktan ise, tabii duruma meşru duruma dönelim. Haddimizi bilelim ...”* ifadesi ile *“memleketimizin elinde biri değil, her tarafı tahrip edilse her tarafı ateşler içinde bırakılsa biz bu toprakların üzerinde bir tepeye çıkacağız ve oradan savunma ile meşgul olacağız.”* ifadesi bu yaklaşımı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁸⁵

Kurtuluş Savaşı sırasında Misak-ı Milli’de ifadesi bulunan hedefler gerçekçi biçimde çizilmişti. Mesela, sınırlarla ilgili olan 1. Maddeye bakıldığında⁸⁶, o sıralarda bazı Türk yöneticileri, özellikle yurt dışında faaliyette bulunan eski İttihatçılar çok daha geniş bir çerçeveyi hedef aldıkları halde, Atatürk’ün kendini frenlemesini bildiği görülmektedir. Atatürk’ün Pan- İslam, Pan- Türk ve Turancılık hareketlerine iltifat etmeyişi, gerçekçiliğin tabi sonucuydu. Atatürk, daha fazlasını

⁸² Mustafa Yılmaz, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara, 1998, s.154–155.

⁸³ Mehmet Gönübol, Ömer Kürkçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış” *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara 2000, s.13.

⁸⁴ Haluk Bayülken, “Atatürk İlkelerinin Dış Politikaya Etkisi”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara 2000, s.31.

⁸⁵ Haluk Selvi, Enis Şahin, Mustafa Demir, *Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi*, İstanbul 2006, s.224.

⁸⁶ Anlaşmanın tam metni için bkz. EK-1

yapabileceği halde, daha azla kendi kendini sınırladığını göstermek suretiyle, kabul olunmayı kolaylaştırıyor ve başarısını teminat altına alıyordu.

Türk dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan sonrada, gerçekçi çizgisini sürdürdü. Mesela 1926 yılında Musul dolayısıyla yeniden savaşa girmeyip İngiltere'yle anlaşmaya razı olmasında bu etken rol oynadı.

Ayrıca Avrupa'da iki bloğun ortaya çıkmakta olduğu 1930'larda da Türkiye Avrupa'nın büyük devletleriyle sınır komşusu olduğu için bu ülkelerin çıkar çatışmaları ve gruplaşmaları arasında kaldığı halde gerçekçi davrandı ve herhangi bir serüvene katılmadan kaçınmasını bildi.⁸⁷

2.2.Bağımsızlık

Yeni Türkiye'nin lideri Mustafa Kemal Paşa için kurulan devletin tam bağımsızlığı önde gelen hedeflerdendi.⁸⁸ Tam bağımsızlıkla ilgili Mustafa Kemal söylev ve demeçlerinde bu konuya şu şekilde değiniyordu: *“Bir devlet ki, kendi uyruklarına vazettiği bir vergiyi yabancılara vazedemez (koyamaz). Gümrük muamelelerini, resimlerini memleketin ve milletin ihtiyaçlarına göre düzenlemesi yasaktır. Ve bir devlet ki, fazla olarak yabancılar üzerinde kaza (yargı) hakkını uygulamaktan mahrumdur. Böyle bir devlete pek tabii bağımsız denemez.”*⁸⁹

Türklerin bağımsızlığına düşkün bir millet olduğu gerekçesiyle hareket eden Atatürk, bu yüzden, Kurtuluş Savaşı sırasında manda fikrine karşı çıktı. Oysa Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşları arasında bile fikre taraftar olanlar vardı.⁹⁰

Atatürk bağımsızlık yolunu seçtiğini şu sözleriyle ifade ediyordu: *“Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da milli hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!”* daha sonra bu sözünü *“Ya istiklal ya ölüm”* sözü ile de desteklemiştir.⁹¹

⁸⁷ Gönübol, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış” , s.14.

⁸⁸ Selvi, a.g. e. , s.224.

⁸⁹ Edip Çelik, *100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi*, İstanbul, 1969, s.71.

⁹⁰ Gönübol, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, s.20.

⁹¹ Atatürk, *Nutuk*, Ankara, 2005, s. 9–10.

Kurtuluş savaşından sonra da Atatürk, Türkiye'nin bağımsızlığının korunmasında, Lozan dengesinin sürdürülmesine titizlikle dikkat etti ve Lozan Barış Antlaşmasının öngördüğü dengeyi koruması, yeni Türkiye'nin bağımsızlığının temel dış politika hedeflerinden biri oldu.⁹²

2.3. Barışçılık

Dış Politika'nın temel hedeflerinden biride barışın korunmasıydı. Dolayısıyla insanlığa acı ve felaket getirmekten başka sonuç vermeyen savaşları önlemek, dünya barışını sağlamak için çalışan devletlerle eşit hak ve şartlarda ortak hareket etmek benimsenmiş esaslardandı. Türkiye 1923 yılından bu yana önemli bir savaş görmemiş ender devletlerden biri olarak bu konuda çok başarılı oldu. Bu başarı ülkenin hayati çıkarları tehlikeye atılmadan, bu konuda herhangi bir ödün verilmeden sağlandı.⁹³ Bu durum Mustafa Kemal'in dış politikada temel ilkelerinden olan barışçılık yani "*Yurtta sulh, cihanda sulh*" ilkesine sadık kalındığının delilidir.

Efsaneleşmiş bütün insanlar için olduğu gibi, bir takım kimseler Türkiye'de de, akıllarına gelen güzel sözleri veya kendi işlerine gelen fikirleri içeren vecizeleri Atatürk'e atfetmişlerdir. Ancak "*Yurtta sulh, cihanda sulh*" bunlardan biri değildir. "*Yurtta sulh, cihanda sulh*", aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası genel başkanı olan Gazi Mustafa Kemal'in 1931 seçimlerinden önce yayımladığı Seçim dolayısıyla Reiscumhur Hazretlerinin Türk milletine beyanatında ilk defa yer almıştır.⁹⁴

Bir asker olarak savaşın ne demek olduğunu bilen bir kişi olan Mustafa Kemal Paşa "*Ben harpçi olamam. Çünkü harbin acıklı hallerini herkesten iyi bilirim*" demiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa "*Harp zaruri ve hayati olmalı... Öldüreceğiz diyenlere karşı, ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Lakin millet hayati tehlikeye uğramadıkça harp bir cinayettir.*" demiştir.

Bölgesinde barışı korumada üzerine düşeni yapan yeni devlet barış içinde yaşamak için gerekli hazırlıkları yapmak, gerekirse barış için savaşa hazır olmak

⁹² Gönübol, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış" , s.22.

⁹³ Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, İstanbul, 1955, s.51.

⁹⁴ Metin Toker, 'Atatürk ve Barış' *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara, 2000, s. 51.

doğrultusunda hareket edilmiştir. Sonuçta Atatürk dönemi dış politikası barışçılık gereği saldırgan olmayan ve diğer ülke ve toplumlarla uyum içinde dünya barışının korunması doğrultusunda politikaların izlendiği bir dönem olmuştur.⁹⁵

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti 1923 ile 1937 arasında 26 dostluk anlaşması imzaladı. Bunlarla karşılıklı ilişkiler, dostluk esasına kuruluyordu. Atatürk bir harbin çıkmasını önleyebilmek için caydırıcı bölgesel paktların yararlı olacağına inanıyordu. Onun için ülkenin batısında 1934'te Balkan Paktının, doğusunda, 1937'de Sadâbat Paktının kurulmasına önyak oldu. Akdeniz de İtalyan tehlikesinin artması üzerine, 1936'da Türk- İngiliz ittifakını imzaladı. Türk- Fransız anlaşması Atatürk'ün ölümünün hemen ardından 1939 Türkiye-Fransa-İngiltere üçlü ittifakına dönüştü.⁹⁶

Böylece Mustafa Kemal “*Yurtta sulh, cihanda sulh*” ilkesiyle, ulusun kendi varlığı tehdit edilmediği sürece, Türkiye'nin her türlü silahlı çatışmaya karşı tavır almasını sağladı.⁹⁷

2.4.Güvenlik Politikası ve İttifaklar Sistemi

Mustafa Kemal Paşa genç cumhuriyetin kuruluşu sonrası onun iktisadi, sosyal ve kültürel yapılanması işinin önemini sürekli vurgulamıştır. Diğer yandan genç cumhuriyetin kendini koruyabilmesi yani savunması için gerekli güvenlik önlemlerini almasının gereğine inanan Atatürk, Türk milletini kendi gücüne dayalı askeri ve ekonomik açıdan yeniden yapılanması için çalışmalarda bulunmuştur. Bu anlamda askeri harcamalar ve ordunun modernleşmesi ülkenin ekonomik yapılanması ile eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Ülkenin kendini savunacak güce ve iradeye sahip olması gerektiğini Atatürk şöyle vurgulamıştır: “*Bugün vardığımız barışın ebedi barış olacağına inanmak safdillik olur. Bu o kadar önemli bir gerçektir ki, onda bi an bile gaflet, milletin hayatını tehlikeye sokar. Şüphesiz hukukumuzda, şeref ve haysiyetimize saygıda asla kusur etmeyeceğiz. Fakat ne çare ki, zayıf olanların hukukuna saygının noksan olduğunu veya hiç saygı gösterilmediğini çok*

⁹⁵ Yılmaz, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi*, s.156–157.

⁹⁶ Aptühat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s.125.

⁹⁷ Harm Jörg Fellner, ‘Kemal Atatürk'ün Türkiye için Taşıdığı Önem Ve Fikirlerinin Dünya'da Uyandırdığı Etki’ *Mustafa Kemal Atatürk (1881–1981)*, Ankara 1997, s.10.

acı tecrübelerle öğrendik. Onun için her türlü ihtimallerin gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikmeyeceğiz.” Atatürk’ün bu sözünde görüleceği gibi barışın korunmasında gösterilen kararlılığın güvenlik ile ilgili hazırlıkların yapılması ile tamamlanacağına olan inancı vurgulanmaktadır. Barışın korunması için Türkiye’nin gücünün yetmeyeceği alanlarda ülkenin güvenliğini sağlamak için uluslar arası politika gereği denge politikaları yine bölgesel barış için ittifaklar yaparak ülkenin güvenliğini sağlamak ilke olarak benimsenmiştir. Savaş sonrası mevcut statükodan memnun olan ve onun devamını isteyen ülkelerden yana bir tavır benimseyen Türkiye, Atatürk döneminde bu doğrultuda hareket etmiştir.⁹⁸

O sebeptendir ki barışın devamlılığını ve güvenliğini koruyacağını düşündüğü Balkan Paktını ve Sadâbat Paktını imzalarken, Akvam Cemiyetine İngiltere ve Fransa’nın ellerinde alet olduğu ve Amerika ve Rusya gibi devletlerin dışarıda kaldıklarını görerek 1932 yılına kadar güvenliğini tehlikeye sokabileceği ihtimalinden dolayı girmek istememiştir.⁹⁹

2.5.Batıcılık

Devlet batılı güçlere karşı savunulmasına rağmen yeni kurulan cumhuriyet her fırsatta batı ile yakınlaşmayı sağlayacak bir yol izlemiştir.¹⁰⁰

Atatürk, Fransız yazarı Maurice Pernot’ ya ya 29 Ekim 1923’te verdiği mülakatta şunları söylüyordu: *“Türkler hep garba teveccüh etmiş bir Türkiye istiyoruz. Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün mesaimiz Türkiye’de asri, binaenaleyh garbi bir hükümet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzusu edip de garba teveccüh etmemiş millet hangisidir”*¹⁰¹

Atatürk, Avrupa’nın Türkleri yüzyıllar boyunca benimsemeyip kıtanın dışına atmaya çalıştığını bilerek, yeni Türkiye’ye batılı bir yapı kazandırmanın, adeta bir güvenlik gereği olduğu inancıyla hareket etmiştir. Avrupa ancak kendisiyle benzerlik

⁹⁸ Yılmaz, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi*, s.157.

⁹⁹ Akşin, *a.g.e.* , s.125.

¹⁰⁰ Yılmaz, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919–1938)* , s.584.

¹⁰¹ Atatürk’ün söylev ve Demeçleri, Cilt: III, Ankara 1954, s.68.

halindeki bir Türkiye'yle bir arada yaşamaya razı olabilirdi. Kaldı ki batılılaşma devrin de gereği idi. Böylece Türkiye, dışarıya karşı kendi gücünü ispat edebilecekti.

Bu yüzden modernleşme, Atatürk Türkiye'sinin temel bir dış politika hedefini oluşturuyordu. Demokrasi de çağdaş dünyanın (batının) temel yönetim biçimi olduğuna göre, Türkiye buna yönelmek zorundaydı. Atatürk, Türk insanının demokrat kişiliğine sahip bulunduğu inancı içinde, demokrasiyi ayrıca gerekli görüyordu.¹⁰²

2.6.Akılcılık

Akılcılık ilkesi doğrultusunda yeni devlet uluslararası hukuka bağlı kalmıştır. Atatürk'ün Türkiye'sinin dış politika anlayışı ideolojik dogmalara, ön yargılı saplantılara değil, akıl ve bilimi esas alan bir çizgi üzerine oturmuştur. Bu bağlamda uluslar arası ilişkilerde, tarihi dostluk ve tarihi düşmanlık yerine değişen şartlar ve karşılıklı yarar ilişkileri esas alınmıştır. Nitekim Atatürk siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni çok farklı olan ülkelerle dostluk kurabilmiş ve barış içinde bir arada yaşayabilmenin örneklerini vermiştir. Yine Atatürk akılcı yaklaşım ile iki savaş arası dünyada değişen şartlar ve değişen dünya konjonktürünü iyi takip ederek bu doğrultuda yeni politikalar üretmiş ve milli amaçlar gerçekleştirmiştir.¹⁰³

Bu sayılan ve açıklanan ilkelere şüphesiz ki Milli Siyaset, İnsan Haklarına Saygı ve Devletler Hukukuna Saygı gibi ilkelere eklenebilir.¹⁰⁴

¹⁰² Gönlübol, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", s.24.

¹⁰³ Yılmaz, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi*, s.158.

¹⁰⁴ Mediha Akarşlan, *Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk*, İstanbul, 1995, s.133–135.

3. YENİ DEVLETİN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI DOĞRULTUSUNDA ORTADOĞU'DAKİ DEVLETLERLE İLİŞKİLER

Milli Hükümetin Doğu ülkeleriyle olan münasebetleri milli tarihimizin gerçekten parlak başarılarının bir ifadesi olmuştur. Memleketimiz bir yandan Avrupalı ise öte yandan da Ortadoğu'nun kudretli ve nüfuslu bir rüknü ve Asya'nın Batıya doğru gelişen son toprak parçalarından biridir. Kültür ve uygarlık bakımından da daha ziyade doğuya bağlı bulunuyoruz. Bir yandan da ülkemizi Batı kültür ve müesseseleriyle donatıp geleceğimizi Batı uygarlığına bağlamışız. Böylece biz coğrafya bakımından olduğu kadar uygarlık ve kültür bakımlarından da doğu ile batının birleştiği bir noktadayız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir başka özelliği daha mevcuttu. Bu da Müslümanların dini lideri olan halifelerin aynı zamanda Osmanlı hükümdarları olmaları idi. Bu bakımdan da o vakit ki hükümetlerimizin ve siyasi partilerin tutum ve düşünceleri, ülkelerinde Müslüman tebaası olan devletleri de yakından ilgilendirmekte idi.

1919, dünya tarihinin yeni bir safhaya geçişinin başlangıcıdır. O vakte kadar dünyayı üstün mekanik kudretlerine ve ordularına dayanarak, sömürge halinde aralarında paylaşmış olan kapitalist ve emperyalist Avrupa'ya karşı mazlum ve mağdur insanların varlık haklarını şuurlu olarak aradıkları ve başka din ve ırklara mensup olan insanların seslerini yükseltmeye başladıkları ve yer yer direnme hareketleri görülür. 1919'da bu direnme hareketlerinin başında 3 büyük lider vardı: Doğu'da Sun-Yat-Sen ve Gandi, Batı'da da Atatürk.

1919 tarihinin bir başka özelliği ise son egemen Müslüman devlet olan Osmanlı İmparatorluğu da yıkılmış ve böylece Müslüman milletler baştanbaşa Hıristiyanlık dünyasının esiri haline düşmüş olmalarıydı. 1919'da İran dahi egemen sayılmazdı. Mısır ise düpedüz bir İngiliz vilayeti idi. Müslümanları sömürge olarak tutan devletlerin başında ise İngiltere, Fransa ve Rusya bulunmaktaydı.

Atatürk Doğu politikasında da hayallerden, tehlikelerden, lüzumsuz ve de faydasız gösterilerden ve eğilimlerden kaçınmasını bilmiştir. İşte bu noktada onun

Doğu politikasıyla selefleri olan genç Türklerin ve onların son temsilcisi olan Enver Paşa'nın tutumu arasındaki ayrım göze çarpar.

Enver Paşa'nın milli mücadelenin başından 1921 yılı ortalarına kadar Ankara'daki milli hükümet ve onun lideri olan Atatürk ile rekabet halindedir. Bu rekabet Enver Paşa'nın dönemin gerçeklerden uzaklaşması ve Moskova'nın o vakit ki politikasını anlamamasından kaynaklanmaktaydı. Enver Paşa Osmanlı imparatorluğunu bu imparatorluğun dışında kalan Turan asıllı halkların yaşadıkları toprakları da katarak, diriltmeyi planlıyordu. Atatürk ise Türk kurtuluş hareketini Milli Misak sınırları içinde tutmayı, sonuna kadar amaç etmişti. Bu bakımdan Enver Paşa'nın Turancı ve İslamcı hareketlerinden sakınmıştır. Atatürk böyle bir fikrin başta Rusya olmak üzere bizi çevreleyen büyük küçük devletler tarafından hoş karşılanmayacağı için böyle bir girişimde bulunulmamıştır. Bu nedenle Ankara'da Milli hükümetle münasebete giren Müslüman memleketler Türkiye'nin iyi niyetlerinden emindiler.¹⁰⁵

Bunun yanında Türkiye bölgeye başka devletlerin müdahalelerini de hoş karşılamıyordu. Atatürk Suriye ve Irak'ta İngiltere ve başka devletlerin zorbalık uyguladığını belirtiyor ve bundan dolayı bu ülkelerin kaynadığını ifade ediyordu. Ayrıca İngiltere gibi bölgede Emperyalizm amacı güden devletlere karşı bu devletlerin yanında olduğu mesajını veriyordu ki bu söylem dönemin Türk dış politikasının Ortadoğu'ya bakışının temel parametrelerini veriyordu.¹⁰⁶

3.1. Irak ile İlişkiler

Ortadoğu üzerinde barışı sağlamak amacıyla 24 Nisan 1920'de San-Remo'da açılan konferansta Musul dahil Irak İngiltere'nin manda yönetimine verildi.¹⁰⁷ Iraklıların İngilizlerden istedikleri bağımsızlığı elde edemeyeceğini anlaması üzerine Türkiye'ye katılma taleplerine karşılık Mustafa Kemal Atatürk şunları söylemiştir:

“Irak'ta İngilizlerin Muamelatı Ahali-i İslamiyeyi fevkalade dilgir etmiş oldu. Biz kendileriyle temas aramadan evvel onlar bizimle temas aradı, eskisi gibi Osmanlı

¹⁰⁵ Akşin, *a.g.e.*, s. 190–191.

¹⁰⁶ Halis Çevik, *Uluslar arası Politikada Ortadoğu*, Konya 2009, s.151–152

¹⁰⁷ Ahmet Eyicil, *Siyasi Tarih*, Ankara 1991, s.255.

memleketlerinin bir cüzü olmayı kabul ettiler. Fakat biz onlara karşı; kendi dahilinizde kendi kuvanızla, kendi mevcudiyetinizle istikbalinizi temine çalışınız. Bizde her şeyden evvel istikbalimizin teminine çalışıyoruz ondan sonra birleşmemiz için hiçbir mani kalmaz”¹⁰⁸ demiştir.

İngiltere, petrol yönünden zengin yataklara sahip olan ve imparatorluk yolunu Akdeniz kıyılarından Basra Körfezine kadar birleştiren Irak’a tam egemen olmak istiyordu bunun için Ağustos 1921’de Hicaz Kralı Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal’ı krallığa getirerek Irakta feodal sistemini kurdu.¹⁰⁹ Fakat bu idare Iraklı aydınların tepkisiyle karşılandı. Bu aydınlar iki gruba ayrılmıştı. Mekke Şerifi Hüseyin’le birlikte Türklere karşı savaşan Nuri Seyid, Cafer Askeri ve Cemil Madafai gibi Faysal üzerinde nüfuslu olanlar İngiliz taraftarıydılar. Buna karşılık Yasin Haşimi, Hikmet Süleyman, Reşit Ali Geylani ve Kamil Çadircı gibi Osmanlı Devletinde hizmet etmiş olan aydınlar İngiliz aleyhtarı idiler. Bunlar İngiltere’nin Iraktaki nüfusuna karşı mücadele etmek için 1930’da İhvan El-Vatani partisini kurmuşlardır.

Daha ilk günlerde beliren Irak milliyetçiliği karşısında İngiltere Irak’ta manda sistemini uygulamaktan vazgeçerek Irakla münasebetlerini anlaşmalar vasıtasıyla düzenlemek istemiş ve 10 Ekim 1922’de Irakla bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma Irak’a geniş yetkiler verse de Iraklı milliyetçilerin baskısını hafifletmeyince 14 Aralık 1927’de Irak üzerindeki kontrolünü biraz daha gevşeten bir antlaşma yaptı. Nihayet 30 Haziran 1930 antlaşması ile Irak’a tam bağımsızlık verdi. Mamafih bu antlaşmayla İngiltere ile Irak dış politikada daima birbirlerine danışacaklar, bir saldırı halinde İngiltere Irak’a yardım edecek ve Irak ordusunu İngiltere yetiştirecekti. Her şeye rağmen Irak çok kısa sürede bağımsızlığına kavuşmuş olmaktaydı. Bundan sonra 1932’de Irak Milletler Cemiyetine üye oldu.

Kral Faysal 1933’te öldü ve yerine oğlu Gazi geçti. Gazi zamanında Irak iç politikası bazı kaynaşmalar gösterdi. Türkiye’de Atatürk reformları Iraklı milliyetçileri de etkiledi ve sosyalizmi ve demokrasiyi savunan ahali partisi kuruldu. Bunun bir kısım subaylarda destekliyordu. Bu subaylardan Bekir Sıdkı ve Hikmet Süleyman 1936 Ekiminde bir askeri hükümet darbesi yaparak askeri bir diktatörlük

¹⁰⁸ Sadi Borak; *Atatürk Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, İstanbul 1997,s.14.

¹⁰⁹ Eyicil, *a.g.e.* , s.256.

kurdular. Bu askeri hükümet Türkiye taraftarıydı ve Türkiye ile yakın münasebetler kurarak 1937 Sadâbat Paktına katıldılar.¹¹⁰

3.1.1.Musul Sorunu

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist politikasının sonucu olarak bilindiği gibi Mondros mütarekesi 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanmış ve bu imzadan çok kısa bir süre sonrada işgaller başlamıştı. İngiltere petrol yatağı olan Musul bölgesine sahip olabilmek için bölgenin Türk askerlerinden hemen tahliyesini istedi. Bölgede bulunan 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Sabis Paşa İngiltere'nin bu isteği üzerine hükümetten açıklık istedi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa gönderdiği telgrafta mütareke hükümlerinde Musul'un boşaltılması ile ilgili bir madde bulunmadığını, ancak düşmanın bölgeyi işgalde ısrar etmesi halinde karşı koyulmayarak kuzeye çekilmesini bildirdi. Bu sırada 2 Kasım 1918'de İngiliz kuvvetleri Musul'u ablukaya aldılar. İngilizler Ali İhsan Paşa'dan Türk askerlerinin teslim olmasını istedilerse de bu istekleri reddedildi.

Musul'u işgal etmeyi İngilizler amaç edindiklerine göre, yeni bir takım iddiaları ileri sürmeleri de beklenmekteydi. Nitekim İngiltere Musul bölgesinde bulunan Ermenilerin Türklerin baskısı sonucunda şehri terk etmeye başladıklarını ileri sürdüler. İhsan Paşa İngiliz komutan Marshall'ın ileri sürdüğü bu fikirleri reddetti. Marshall, Ali İhsan Paşa ya bir ultiatom vererek 15 Kasım 1918 tarihine kadar Musul'un boşaltılması halinde dökülecek kanların hesabının kendisine ait olacağını bildirince; Ali İhsan Paşa durumu hükümete ilettili. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından 9 Kasımda gönderilen tebliğ üzerine Musul 10 Kasımda boşaltıldı. Altıncı ordu karargâhı Nusaybin kasabasına taşındı ordunun silahı ve cephaneleri de geceleri Cizre'ye gönderildi.¹¹¹

Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk milleti Anadolu'daki işgal kuvvetlerini kovmuş ve en son Mudanya Ateşkesinden sonra işgal devletleriyle kesin

¹¹⁰ Armaoğlu, *a.g. e.*, s.255–256.

¹¹¹ Dursun Gök, "1924 Türk Basınında Musul Meselesi" *Misak-i Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 1998, s.57–58.

bir antlaşma yapılmak üzere bir Türk Devleti görüşmelerde bulunmak için İsviçre'nin Lozan kentine gitmiştir.

Lozan Konferansının en ilgi çeken konularının başında Musul meselesi geliyordu. İngiltere ile Türkiye temsilcilerini amansız bir kavgaya tutuştukları bu toplantı, Lozan barış konferansının en çetin bölümünü oluşturur. 23 Ocak 1923 günü iki oturumda ele alınan Musul meselesi ilk defa açıktan konferansta görüşülüyordu. Irak Türklerinin kaderini yakından ilgilendiren ve Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. İsmet Paşa 26 Kasım akşamı Lord Curzon'dan bu konunun açık bir toplantıda tartışılmasında vazgeçilmesini istemişti. Lord Curzon'da bu isteği memnuniyetle kabul etmiştir. Görüşmelere başlanmış ama sözde ve yazılı yapılan bu görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Türk Temsilcisi Heyeti Musul Vilayetleri'nin Türkiye'ye geri verilmesine ilişkin isteğinden hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. Lord Curzon'da böyle bir isteğe karşı olduklarını defalarca belirtmiştir. Bu şartlar altında karşılıklı görüşlerini konferansa ve dünyaya açıklamak için fırsat vermek amacıyla bu konunun konferansa getirilmekten başka yapacak bir şey kalmamıştır. Bunun için Lord Curzon Türk Temsilcileri Heyetinden görüşünü açıklamasını istemiştir.¹¹²

Söz alan İsmet Paşa Türkiye'nin tezlerini ileri sürerken Etnografik, hukuksal, tarihsel, ekonomik, siyasal, askeri ve stratejik noktalar üzerinde durdu.¹¹³

Türk heyeti Etnografik açıdan bölge nüfusunun 500.000 kadar olduğunu söyledi. Bunun 263.000'i Kürt, 146.000'i Türk, 43.000'i Arap 18.000'i Yezidi, 13.000'i Gayrimüslim'den oluşuyordu.¹¹⁴ İsmet Paşa Musul vilayetinin çoğunluğunun Türklerle Kürtlerden oluştuğunun Kürtlerin Turan ırkından geldiklerini ve İngilizlerin iddialarının aksine Türklerle Kürtlerin bir arada yaşamak istediklerini belirtti.

¹¹² Ercan Karakoç, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, İstanbul 2009, s.166–167.

¹¹³ Oran, *Türk Dış Politikası (1919–1980)*, Cilt: I, İstanbul 2008, s.260.

¹¹⁴ Oran, *a.g.e.*, s.260; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, Ankara 1986, s.307; Mim Kemal Öke, *Musul – Kürdistan Sorunu (1918 – 1926)*, İstanbul 1995, s. 267.

Hukuksal açıdan, Musul ateşkesten sonra işgal edilmişti ve bu hem uluslar arası hukuka, hem de Wilson ilkelerine aykırıydı.¹¹⁵

Tarihsel olarak Musul ilk olarak 1055 – 1056 yıllarında Selçuklu Devletine bağlanmıştır. Bu tarihten itibaren Türkleşen Musul I. Dünya Savaşı sonuna kadar değişik Türk devlet ve beyliklerinin hâkimiyet sahaları içerisinde yer almış Türkler tarafından bir vatan toprağı olarak görülmüştür.¹¹⁶

Coğrafi olarak Musul'un Anadolu'nun bir uzantısı olduğunu belirtti. Musul'u Akdeniz'e bağlayan demir yolları yapılınc burası Iraktan çok Anadolu'ya bağlı olacaktı.

Ekonomik olarak da Musul'un Diyarbakır'a ve Akdeniz limanlarına bağlı olduğu görüşünü dile getirdi. Irak devletine kalan Bağdat ve Basra ekonomik açıdan bu ülkeye yeterliydi.

Askeri ve stratejik açıdan Güney Anadolu'nun çeşitli parçaları arasındaki ulaşım bakımından da Musul Türkiye için önemliydi. İngilizlerin ileri sürdüğü gibi, Bağdat'ın güvenliği önemliyse o zaman İstanbul içinde aynı durum geçerli olmalıydı.¹¹⁷

İsmet Paşa'dan sonra söz alan Lord Curzon ise ortaya koyduğu karşı tezi ile Türk taleplerini çürütmeye çalışmış ancak bunda başarılı olamayacağını anlayınca başka metotlardan istifade etmeyi düşünmüştür. Curzon'un ilk manevrası Musul meselesini normal seyirinden çıkarmak suretiyle İngiltere'nin Musul'u alı koymak istemesinin petrol tesiriyle olduğu gerçeğini kamuoyundan saklamayı başarmasıdır. Böylece otel odalarında görüşülmeye başlanan Musul meselesinde Türkiye'nin haklılığını anlatabilme ve İngiltere'nin gerçek emellerini teşhir etme fırsatı kaçırılmış oluyordu. Bu otel görüşmelerinin birinde Türk heyeti ikinci delegesi Rıza Nur, Lord Curzon'a Musul'un Türklere bırakılması halinde diğer İhtilaf konularında Ankara ile

¹¹⁵ Oran *a.g.e.*, s.261.

¹¹⁶ Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, s.271.

¹¹⁷ Oran, *a.g.e.*, s.261.

derhal antlaşma yapılabileceği garantisini dahi vermiş, daha da ileri giderek İngilizlere petrol imtiyazını teklif ederek Musul'un Türkiye'ye verilmesini istemiştir.

İkinci celse görüşmelerinde meselenin iyice çıkmaza girmesi İsmet Paşa'nın yeni bir çözüm yolu önermesi ile aşılacak istenmiştir. İsmet Paşa bölgede "Plebisit" yapılması yönünde teklifi yine Lord Curzon tarafından kabul edilmemiştir. Gerekçe ise oldukça şaşırtıcıdır. Curzon'a göre, bölge halkının rey verme alışkanlığı yoktur. Bu konuda tecrübe sahibi olmadıklarından Plebisit'in amacını anlamayacaklarını ileri sürerek koruduklarını ve haklarını savunduklarını iddia ettiklerini bölge halkını adeta "*Cahiller Topluğu*" olarak kabul ettiklerini göstermiştir.

Plebisit teklifi karşısında Lord Curzon ikinci önemli manevrasını yaparak Musul meselesini Cemiyeti Akvama havalesi ve kararın cemiyet tarafından verilmesini teklif etmiş, müttefikler tarafından da desteklenmiştir.

Daha sonra İngiltere Türk heyetine barış görüşmelerinin kesileceği tehdidinde bulunarak bu isteklerini kabul ettirmek isteseler de İsmet Paşa kabul etmemiştir. Ancak 4 Şubat 1923 tarihinde yazılı bir teklif yaparak Musul meselesinin Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içinde ortak bir antlaşma ile çözümlenmek üzere konferans programından çıkartılmasını istedi ve görüşmeler aynı gün sona erdi. İsmet Paşa Romanya üzerinden Türkiye 'ye döndü.

Mecliste yapılan uzun tartışmalar sonucu İsmet Paşa'nın İngiltere'ye yaptığı teklif uygun bulundu ve 8 Mart 1923'te Müttefiklerin antlaşma tasarısına karşı kendi antlaşma tasarısını müttefik devletlere bildirdi. Türk notasına 28 Martta cevap veren müttefikler konferansın yine Lozan'da 23 Nisanda toplanmasını teklif ettiler. Konferansın ikinci devresinde de antlaşmaya varılamayan noktalar oldu. Musul meselesinin çözümünde içeride yapılacak görüşmelere bırakılarak 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imza edildi.¹¹⁸ Lozan Antlaşmasını Türk Irak hududuna ait olan üçüncü maddesinin ikinci fıkrası aşağıdadır;

"Türkiye ile Irak arasındaki hudut 9 ay zarfında Türkiye ve Büyük Britanya arasında Bil itilaf tayin edilecektir. Bu müddet zarfında iki hükümet arasında bir

¹¹⁸ Semih Yalçın, "Misakı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi" *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara 2000, s.309.

antlaşma olmadığı takdirde itilaf cemiyeti akvam meclise arz olunacaktır. Hudut hakkında alınacak karara intizaren kati mukadderatı işbu karara tabi olacak olan arazinin hali hazırdaki vaziyetinde herhangi bir tebeddülü husule getirecek mahiyette askeri veya sair hiçbir harekette bulunulmamasına Türk ve Britanya hükümetleri birbirine karşı taahhüt eder.¹¹⁹

Lozan'da halledilemeyen Musul meselesi 19 Mayıs 1924 tarihinden itibaren İstanbul, Aynalı Kavak, Kasımpaşa, Tersane ve Haliç konferansı gibi adlarla anılan konferansta ele alınacaktır.¹²⁰ Daha sonra Cemiyeti Akvam meclisinde görüşülecek ve nihayet Ankara antlaşmasıyla neticelenecektir.¹²¹

Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) Musul meselesini 20 Eylül 1924'te görüşmeye başlamıştır. 30 Eylülde soruşturma kurulu kurulmasına karar verilmiş, komisyon başkanlığına da eski Macar başbakanlarından Kont Teleki getirilmişti. Komisyon Irakta çalışmalarını sürdürdüğü sıra İngilizlerin saldırgan tavırları ve Kuzeye doğru yeni topraklar işgal etmesi kanlı olayların meydana gelmesine neden olmuştur. Bunun üzerine konsey 28 Ekim 1924'te bir sınır tanımı yaparak "Brüksel Hattı" adıyla geçici mahiyette bir Türk – Irak sınırı tespit etmiştir. Soruşturma komisyonu hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925'te Cemiyet Meclisine sundu raporda yer alan temel görüşler ana hatlarıyla şöyledir:

- Brüksel hattının coğrafi sınır olarak tespit edilmesi,
- Musul vilayetinde çoğunluğu, sayıları 500.000'i bulan Kürtlerden meydana geldiği,
- Kürtlerin Türk ve Arap ulustan fazla olduğu,
- 1928 yılında sona erecek olan Iraktaki manda yönetiminin 25 yıl daha uzatılması,
- Bölgedeki Kürtlere yönetim ve kültürel hakların verilmesi kaydıyla Musul'un Irak yönetimine bırakılması,
- Cemiyet-i Akvam meclisinin bölgenin iki ülke arasında taksimine karar verilmesi halinde Küçük Zap çizgisinin sınır olarak kabul edilmesi,

¹¹⁹ Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara 1973, s.164 – 165

¹²⁰ Mesut Aydın, "Türk Basımında Haliç Konferansı (19 Mayıs – 5 Haziran 1924)" *İkinci Ortadoğu Semineri Düünden Bugüne Irak*, Elazığ 2006, s.89.

¹²¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.398

- Milletler Cemiyeti, Iraktaki manda yönetiminin uzatılmasını ve Kürtlere imtiyazlar tanınması suretiyle bölgenin Irak'a bırakılmasını uygun görmediği takdirde Musul'un Türkiye'ye bırakılması uygun olacağı, İngiltere'nin Hakkari üzerindeki iddia ve isteklerinin kabul edilmesi.¹²²

Türkiye bu raporu kabul etmediğini belirterek Lahey adalet divanına başvurdu. Divan Estonyalı General Laider'i bölgede soruşturma yapmakla görevlendirdi. General'in bölgedeki Hıristiyanlara Türklerin kötü davrandıkları yolundaki raporu üzerine Milletler Cemiyeti 16 Aralık 1925 günlü kararı ile o güne kadarki fiili sınırı (Brüksel hattı) Türkiye Irak sınırı saydı böylece Musul Irak sınırı içinde kaldı.¹²³

Alınan bu kararlar tepkilere yol açmış olsa da Türkiye Cemiyet-i Akvamın vermiş olduğu kararları kabul ederek İngiltere ve Irakla görüşmelere başladılar.

Bu görüşmelerden sonra 5 Haziran 1926'da yapılan antlaşma ile Musul meselesine son verildi. Bu antlaşma gereğince, Türkiye ile Irak arasındaki sınır esas itibarı ile Cemiyet-i Akvam tarafından Brüksel'de belirlenen çizgi olacaktı. Fakat bu çizgide Türkiye lehine küçük bazı değişiklikler yapılacaktı bundan başka antlaşmaya göre Irak hükümeti, Musul üzerindeki haklarından vazgeçen Türkiye'ye 25 yıl süre ile petrolden alacağı aidatın %10'unu verecekti. Daha sonra 1926 antlaşmasına ek notalarda görülen esas uygun olarak Türkiye 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında petrol üzerindeki haklarından vazgeçmiştir.¹²⁴

3.1.2.Musul Sorunu Sonrası Irak İle İlişkiler

5 Haziran 1926 yılında imzalanan bu antlaşma ile Irakla dostça ilişkiler yavaş yavaş gelişmiş iki taraf 1928 yılında karşılıklı olarak elçilikler kurmuştur. Irak elçisi Salih Nihat 16 Ocak 1928'de Ankara'ya, ilk Türk elçisi Lütfü Tokay da Bağdat'a 21 Aralık 1928'de güven mektupları sunmuşlardır.¹²⁵

¹²² Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1984, s.121-135.

¹²³ Alpay Kabacalı, *Blinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi*, İstanbul 2004, s.66.

¹²⁴ Yaşar Canatan, *Türk - Irak münasebetleri (1926-1958)*, Ankara 1996, s.34-35; Ahmet Mumcu *Tarih Açısından Türk Devriminin Değerleri ve Değişimi*, İstanbul 1996, s.162.

¹²⁵ Gönlü Bol; Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, (1919-1938)*, s.91.

30 Haziran 1930'da Irak'a İngiltere tarafından muhtariyet verilince Irak Kralı Faysal 6 Temmuz 1931'de, Başbakan Nuri Sait Paşa'nın 20 Aralık 1931'de Türkiye'ye gelmeleriyle iki ülke arasındaki ilişkiler gelişti. 9 Ocak 1932'de "*İadei Mücrimin*", "*İkamet*", 10 Ocak 1932'de Ticaret, 8 Aralık 1936'da iyi komşuluk antlaşmaları yapıldı, Nisan 1937'de süresi biten Dostluk antlaşması iki yıl daha uzatıldı. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Bağdat'a yaptığı ziyaret üzerine El-Alem Arabi Gazetesi şu sözlerle iki ülke arasındaki ilişkiyi ortaya koydu:

"Efendilerimiz siz bizim ustalarımızsınız. Bu bariz bir hakikattir. Herkesçe tasdik ve ikrar edilmiş bir hakikattir. Bunun bir daha söylemek veya ilan etmek lazım değildir. Siz ustalarımızsınız..."

Siz her sahada azim merhaleler kat ettiniz. "Türk'lerin Babası" gazinin ve büyük muavinlerini yarattığı bu muazzam Türkiye cihan politika ve devlet adamlarının hayranlığını uyandırdı... merhaleleri ve fevkalade mühim dersleri mevzu bahis etmek istemiyoruz. Biz diğer bir noktada verdiğiniz derslerden bahsediyoruz. İlimde, iktisatta, sanatta, ziraatta, bayındırlıkta, askeri kuvvette siz, bize rehberlik ettiniz.

Bütün saydıklarımızı sizden almak zaruretindeyiz. Bunların bazılarını tatbiki bakarken hayatı umumiyesini göz önünde tutmağa ve sizin bilgilerinizden, tecrübelerinizden, ihtisas sahibi adamlarınızdan istifade etmeye mecburuz. Memleketinizin şehirlerinde görülen hayat, kuvvet, refah ve saadet bize güzel bir misaldir.¹²⁶

Türkiye ile Irak arasında yalnız iyi komşuluk, menfaat birliği ve politik dostluk mevzu bahis değildir. Onların arasındaki bağlılık aynı zamanda talebenin üstadına, evladın anasına olan bağlılığıdır."

Ayrıca Kral Faysal'ı ziyareti Mustafa Kemal'i memnun etmiş konu ile ilgili 1 Kasım 1931 tarihinde IV. Dönem I. Toplanma yılını açarken şunları söylemiştir;

¹²⁶ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi V. Dönem (1935-1939)*, Ankara, s.638-639.

*“Irak Kralı hazretlerinin ve kıymetli nazırlarının iyi ziyaretleri memleketimizde pek tatlı hatıralar bıraktı. Irakla münasebetlerimizi dürüst ve iyi komşuluk yolunda tezahüratı ve mütemadiyen inkişafı bizim ciddi arzumuzdur.”*¹²⁷

3.2.İran ile İlişkiler

Türk İstiklal Savaşı sırasında, İran tahtında Ahmet Şah oturuyordu. Ahmet Şah’ın Türkiye’deki elçisi Ankara’da değil İstanbul’da bulunuyordu. Elçi güven mektubunu Mustafa Kemal’e değil padişaha sunmuştu. Komşu İran Ankara hükümetini tanımıyordu. Atatürk ile Ahmet Han arasındaki ilişkiler Mart 1922’de başlamıştı. Bu sırada Paris’te bulunan Ahmet Han Nevruz dolayısıyla, Ankara hükümetinin Paris temsilcisi Ferit Beyi kabul edip ondan Mustafa Kemal’e iyi dilleklerini göndermesini istiyordu. Mustafa Kemal’de kendisine uygun bir cevap yazıyor fakat İran, Ankara hükümetini tanımak için bir adım atmıyordu. Bu dönemde İran ile yoğun olmasa da resmi ilişkiler kuruluyordu. Haziran 1922 yılında İran Eğitim Bakanı Mümtaz-ül Devlet başkanlığında bir kurul Ankara’ya geliyordu. Bakan Vakit Gazetesine verdiği demeçte, *“iki ulus arasındaki kardeşlik bağlarının son zamanlarda daha güçlü bir biçime geldiğini; bundan böyle her iki ulusun felaket ve mutluluklarını karşılıklı olarak birlikte paylaşacaklarını”* bildiriyordu.¹²⁸

1923 yılı başlarında Mustafa Kemal’in ilk elçisi Muhittin Paşa Tahran’a atanıyor. Muhittin Paşa (Akyüz), İran Şahına güven mektubu sunuyor. Bunun üzerine Ahmet Han’da Ankara’ya bir elçi gönderiyor.¹²⁹

Daha önce Osmanlı Padişahı nezrine atanmış olan İran elçisi İshak Han, güven mektubunu 27 Ağustos 1923 günü sunuyor. Fakat hayretle görülüyor ki mektup İran Şahından Mustafa Kemal’e hitaben değil, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisine hitaben yazılmış. Mektubun metninde “Devlet-i Osmaniye” den bahsediyor. Bu tutuma sinirlenen Mustafa Kemal elçiyi huzuruna çıkarmıyor fakat Mustafa Kemalle iyi ilişkiler kurmayan Kaçar Hanedanından Ahmet Han 1925 Ekim sonunda İran’ın güçlü adamlarından olan Rıza Han tarafından devriliyor. Rıza Han Mustafa

¹²⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: I, s.388.

¹²⁸ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt:II, Ankara 1986, s. 232.

¹²⁹ Mehmet Saray, *Türk İran İlişkileri*, Ankara 1999, s.117.

Kemalle iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Mustafa Kemal Tahran elçisi aracılığıyla Rıza Han'ın cumhurbaşkanlığını Şahlığa tercih etmesi konusunda öneride bulunuyordu. Fakat Rıza Han “*İran’da bugün Cumhuriyet ilanının mümkün olmadığı, ama Gazi Mustafa Kemal ile çok sıkı ilişki kurmayı arzuladığını*” söylüyor. İki devlet arasında Rıza Han zamanında yeni bir dönem başlıyordu.¹³⁰

1925 yılında Pehlevi Şanı ile İran tahtına oturan Kazak Süvari Albay Rıza 1926 yılında Türkiye ile bir dostluk ve güvenlik antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma ile taraflar birbirlerinin aleyhindeki antlaşmalara katılmamayı, herhangi birbirine yapılacak bir saldırı karşısında tarafsız kalmayı, karşılıklı olarak sınır güvenliğini garanti etmeyi üstlenmişlerdir.¹³¹

Asırlarca yan yana hanedan menfaatlerinin aykırılıkları ve mezhep farkları dolayısıyla suni bir düşmanlık havası içinde yaşatılmış olan Türkler ile İranlılar hemen hemen aynı yıllar içinde birbirine benzer devrimlerle düşünce ve vicdan özgürlüğünü elde ettikten sonra en geniş anlamda dost olmaları kadar tabii bir şey olamazdı. Rıza Şah'ın halk arasında yükselerek İran'ın kaderini ele alması komşu ve kardeş ülke için sevindirici bir olaydı. Atatürk ile Rıza Şah tam bir kardeşlik ve güvene dayanan samimi ilişkiler kurmakta gecikmediler. Ankara'ya İran devlet adamlarından Mümtaz üt devle, ilk olağan üstü büyük elçi olarak geldi. 1921 yılında gelen heyete Ankara'nın mukaddem mahallesinde beş altı odası olan bir bina bulunabildi. Bu bine istasyondan saman pazarına giden yol üzerinde ve Mukaddem Camii'nin karşı sırasında idi. Tahran'a da milli hükümetin değerli kişileri gönderildi. Bunların başında, bizim doğu politikamızı en iyi bilenlerden biri ve Atatürk'ün sevgi ve güvenini kazanmış olan Memduh Şevket Esendal idi. Memduh Şevket Bey Azerbaycan'ın egemenliği döneminde Bakü'ye de elçi olarak gönderilmişti. Sonra Tahrandan en nazik zamanlarda bulundu, ondan sonra Kabil'e gönderildi. Memduh Şevket orada hiçbir elçinin görmediği saygı ve itibara nail olmuştur.¹³²

¹³⁰ Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Cilt: I, Ankara 2004, s.20.

¹³¹ İsmail Soysal, *Tarihleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt: I, Ankara, 1983, s.276.

¹³² Akşin, *a.g.e.*, . s.192.

3.2.1. İran ile Yaşanan Sınır Aşiretleri Sorunu

İran ve Türkiye sınır bölgelerinde yaşayan aşiretleri yeterli denetim altına alamadıklarından dolayı iki ülkenin sınırlarında gerginlikler oluyordu. 1913 yılında çizilen Türkiye İran sınırının Küçük Ağrı bölümü gerekli güvenlik ortamı yaratmak için elverişli değildi. Bu durumdan asiler yararlanıyordu. Sınır Ağrı Dağının doruğundan değil, dağın tamamı Türkiye’de kalacak şekilde çevresinden geçmeliydi bu da ancak başka bir bölgedeki bir miktar Türk toprağıyla bu bölgedeki İran toprağı değiş tokuş edilmesiyle olabilirdi.¹³³

Musul uyuşmazlığı sırasında Türk – İran sınır bölgesinde yaşayan bazı aşiretlerin baskınlar yapmaları Türk ve İran hükümetlerinin karşılıklı itham ve protestolarına sebep olmuştu. Sınır uyuşmazlıkları 1925 yılında Türkiye’de vuku bulan Doğu İsyanının bastırılmasından sonrada devam etmiştir. Nihayet, 22 Nisan 1926’da Tahran’da sınır meselelerine son vermek ve iki memleket arasındaki münasebetleri geliştirmek amacı ile bir Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın altıncı maddesinde şöyle deniliyordu: “Tarafeyni Akideyn hudut mıntıkları ahalisinin huzur ve emniyetlerini temin edebilmek maksadıyla hududa civar arazide bulunan aşiretlerin ihdas ede gelmekte oldukları iki memleketin asayışını muhill ef’ali mücrimaneye ve tertibata nihayet vermek için bilcümle tedabiri lazimeyi ittihas edeceklerdir. Bu tedabir tarafeyn hükümetlerince ayrı ayrı veya lüzumuna kail oldukları takdirde müştereken itti haz olunacaktır.” Antlaşmanın birinci maddesine göre iki memleket arasında “Ebedi” dostluk kurulacaktı. Diğer maddelerde iki devletin birbirine karşı düşmanca harekette bulunmayacağı ve taraflardan biri tecavüze uğrarsa diğerinin tarafsızlığını muhafaza edeceği öngörülüyordu.

1926 antlaşması sınır meselelerini tamamen halletmemiştir. Sınır bölgesindeki aşiretlerin baskınları Türk – İran münasebetlerini bozmakta devam etmiş, hatta diplomatik münasebetlerin kesilmesi tehlikesini dahi yaratmıştır. Bununla beraber, önce 15 Haziran 1928’de Tahranda, 1926 tarihli Türk – İran dostluk ve güvenlik antlaşmasına ek bir protokolün imzalandı. Sonradan da, 23 Ocak 1932’de Tahranda, biri Türk – İran sınır hattının tayini, diğeri de Uzlaşma,

¹³³ Barış Cin, *Türkiye – İran Siyasi İlişkileri (1923–1938)*, İstanbul 2007, s.105–109.

Adli Tefsiye ve Hakemlik konularında iki antlaşmanın akdi üzerinde Türkiye İran arasındaki sınır meselesi kesin bir biçimde halledilmiştir. Bu antlaşmaların birincisinde sınır bölgesinde şekavedi önlemek ve emniyet tedbirlerinin alınmasını kolaylaştırmak için Ağrı bölgesindeki Türk – İran sınır hattında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu antlaşmaların her ikisi de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 18 Haziran 1932’de tasdik edilmiştir. Ayrıca Tahran’daki görüşmeler sırasında bir dostluk antlaşması imzalanması üzerinde mutabakata varılmıştı. Bunun üzerine Ankara’da yapılan görüşmeler sonunda, 5 Kasım 1932’de, 22 Nisan 1926 tarihli Güvenlik ve Dostluk Antlaşmasını yenileyen bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 28 Aralık 1933’te tasdik edilmiştir. Böylece Türk – İran münasebetleri dostane bir mahiyet almıştı.¹³⁴

3.2.2. İran Şahı Rıza Pehlevi’nin Türkiye’yi Ziyareti

Bu antlaşmaların imzalanmasından sonra yerli ve yabancı basında Rıza Şahın Türkiye’yi ziyaret edeceği ve Van’da Atatürk ile görüşeceğine dair haberler, söylentiler çıkmaya başlamıştı. Söylentiler çıktıktan sonra İran Şehinşahi Rıza Pehlevi Haziran 1924 ayı içinde Türkiye’yi ziyaret etti. Türk – İran dostluk ve kardeşliği yolunda içten gelen çok büyük ve samimi gösterilere meydan vermişti. Türkiye’deki bütün gazeteler bu münasebetle iki memleket arasındaki dostluğun önemini belirten yazılar yazmışlardır. Atatürk Şahın şerefine verdiği yemekte şöyle diyordu: “...*Bütün Türk Milleti zati şahanelerinin bu ziyareti ile son derece mesut ve bahtiyardır. Türk – İran münasebetlerinin tarihi incelenirse görülecektir ki bu iki memleket dostluk yolundan ayrıldıkları zamanlar tarihlerinin en çetin devrelerini yaşamışlardır, aralarındaki dostluk bağları sıkı olduğu devirlerde ise mesut ve bahtiyar olmuşlardır. Bu gerçeği iyi bilen ve takdir eden Türkiye cumhuriyeti Türk – İran dostluğunu dış politikasının bir ana prensibi haline getirmiştir. Zati Şahanelerinin yüksek idareleri altında olan kardeş İran’da da bu gerçeğin böylece anlaşılması sayesinde ki bu günkü sarsılmaz ve sonsuz Türk – İran dostluğu kurulabilmiştir...*”

¹³⁴ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1995)*, Ankara, 1996, s.90–91.

Bu ziyaret münasebeti ile Londra’da çıkan Near East Dergisi Şu yazıyı yazmıştı:

“...Bu ziyaret her iki taraf için Tŕrkiye ile İnan arasındaki ŐaŐmaz dostluk ve dayanıŐmanın bir mŕeyyidesi olmuş ve ziyaret sonunda İnanlılar kendilerini Rusya ve İngiltere ile aynı seviyede durarak konuŐabilecekleri gururunu duymuŐ ve bu suretle de izzeti nefisleri tatmin edilmiş bulunuyor.”

İnanlılar, haklarında gŕsterilen yŕksek dostluk eserlerinden çok duygulanmıŐlardı. İnan Dış Őleri Bakanı Tahran Millet Meclisinde bu konuda verdiği demeçte ziyaretin ilk önce 15-18 gŕn sŕreceĐi tahmin edildiği halde 27 gŕn sŕrdŕĐŕnŕ ve bunun Őaha gŕsterilen kardeŐçe tezahŕrlerden ileri geldiğini sŕyledikten sonra: *“Şimdiye kadar yalnız Tŕrkiye’de değil, fakat dŕnyanın pek az memleketlerinde bŕyle hararetli ve samimi bir hŕsnŕ kabul yapılmıştır”* demişti.

Bu ziyaret ile kuvvetli ve tabii temeller ŕzerine kurulmuş olan dostluk ve iyi komşuluk mŕnasebetleri 1937 SadĀbat Paktı ile pekiŐtirilecektir.¹³⁵

3.3. Mısır ile İlişkiler

Eski bir Osmanlı toprağı olan Mısır, 1914 yılında İngiliz Protekrası altına girdi ve 1922 yılında İngiltere, bir deklarasyon ile Mısır’ın *“Bağımsız ve egemen bir devlet olduğunu”* ilan etti. Mısır tahtına da Kral Fuat oturdu. Ankara’da yeni kurulan yeni Tŕrkiye devleti, Tŕrkiye’nin ulusal sınırlarını *“Misakı Milli”* ile belirledi ve 24 Temmuz 1923 gŕnŕ imzaladığı Lozan Barış antlaşması ile Mısır ŕzerindeki bŕtŕn hukukundan ve hak iddialarından vazgeçti.

Lozan Antlaşmasının yŕrŕrlŕĐe girmesinden sonra Tŕrkiye ile Mısır arasında elçilik dŕzeyinde diplomatik ilişkiler kuruldu. Mısır Kralı Fuat, 19 Şubat 1925 gŕnŕ, Muhammet Heddaaya Paşa’yı Tŕrkiye’ye ilk elçisi olarak gŕnderdi. Ertesi yıl, Muhittin (Akyŕz) Paşa Tŕrkiye’nin Kahire elçiliğine atandı.

¹³⁵ Akşin, *a.g.e.*, s.195-196.

Böylece karşılıklı elçiliklerin açılması ile normal ilişkiler başladı. Türkler ile Mısırlılar arasındaki köklü bağlara rağmen, Türkiye Cumhuriyeti ile Mısır Krallığı arasındaki ilişkilerin çok iyi olduğu söylenemezdi. Çünkü Mısır'daki Kral Fuat rejimi Atatürk Türkiye'si ile bir zıtlıkla görünüyordu. Atatürk Türk ulusunu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak amacı ile üst üste devrimci atılımlarda bulunurken, Kral Fuat'ın tutucu politikası Mısır'ı adeta Laik Türkiye'nin bir karşıtı havasına büründürüyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1924 yılında Halifeliği kaldırınca Kral Fuat hemen Mısır'da Halife olmaya özenmişti. Mısır Türkiye'den kaçan ya da kovulan rejim karşıtlarına kucak açmakla kalmıyor, bunların Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk aleyhinde çalışmalarına da göz yumuyordu. Osmanlı hanedanı üyeleri, yüz ellilikler, Türk kurtuluş savaşında düşmanla el ele vermiş iş birlikçiler ve Cumhuriyet rejimini içlerine sindirememiş olanlar çoğunlukla Mısır'da toplanmışlardı ve orada da pek rahat durmuyorlardı. Türkiye'nin laikleşmesi Mısır'da Türkiye'ye karşı propaganda sermayesi yapılıyordu. Kısacası Kral Fuat yönetiminin tutumu Türkiye'ye karşı pek dostça görünmüyordu. Bununla birlikte yinede iki ülke ilişkileri sarsılmadan sürüp gidiyordu. Kral Fuat, Cumhuriyet bayramlarında Atatürk'e kutlama telgrafları göndermeye özen gösteriyordu. Öte yandan Mısır aydınlarının ve gençliğinin bir bölümü, Atatürk Türkiye'sine karşı derin hayranlık besliyor ve bunlar Türkiye'de yapılan devrimlerden de etkileniyordu.

1925 – 1930 yılları arasında Mısır Türkiye'deki elçilerini sık sık değiştirdi. Beş yıl içinde birer ikişer yıl süre ile üç Mısır elçisi Türkiye'de görev yaptı. Heddaya Paşa'nın yerine 1927 yılı başında Abdülazam Raşit Paşa atandı. Ertesi yıl Raşit Paşa'nın yerini İbrahim Ratib Bey aldı. 1930 yılında da dördüncü Mısır elçisi olan meşhur fes olayının yaşandığı Melik Hamza Bey Ankara'ya atandı.¹³⁶

3.3.1.Fes Olayı

Melik Hamza Bey Atatürk'ün Şapka Devriminden beş yıl sonra Türkiye'de göreve başlamıştı. Türkiye'de fes artık kimse giymiyordu. Yalnız Mısır elçisi ortallıklarda, törenlerde fesle görünmeye özen gösteriyordu. Ankara'da “Fesli tek kişi” idi. Dikkatleri üzerine çekiyordu. Fes onun için sanki Mısır egemenliğinin bir

¹³⁶ Bilal Şimşir, “Fes Olayı”, *Belleten*, Cilt. XIVIII, Sayı:189–190, Ankara 1985, s.1-4.

simgesi idi. Bu davranışı ile Atatürk'ün şapka devrimine karşı sessizce bir direniş niyetini açığa vuruyor gibiydi. Ama kimse Mısır elçisinin fesine bir şey söylemiyordu. Bu durum iki yıl sürdü ve sonunda 1932 yılı Cumhuriyet Bayramına gelindi.

29 Ekim 1932 günü Atatürk önce kutlamaları kabul etti. Yabancı misyon şefleri ve bu arada fesli Mısır elçisi de sıra ile Atatürk'ün elini sıktılar, Cumhuriyet Bayramını kutladılar. Günün programı gereğince Atatürk, akşam Ankara Palasta resmi bir yemek verecekti. Ankara'da ki yabancı elçiler hem yemeğe, hem baloya çağırılmışlardı. Atatürk yemek sırasında gergindi az yemek yiyip, bol bol sigara içiyor konukları ile ilgileniyordu. Yemek bittikten sonra Atatürk sofradaki konuklarını baloya buyur etti. Mısır elçisi Hamza Bey yemek boyunca sofrada fesli oturmuştu. Orada bulunan İngiliz büyük elçisi Sir George Clerk'in Londra'ya rapor ettiğine göre Atatürk Mısır elçisinin yanından geçerken, “*Kralımıza söyleyiniz, ben, Mustafa Kemal, size bu akşam fesinizi çıkarmanız talimatınızı verdim,*” demiş ve bir garson çağırmıştır. Elçi uysallıkla fesini çıkarıp garsona vermiştir. Garson, kalabalık davetlilerin şaşkın bakışları arasında, fesi salonun öbür ucuna doğru götürüp gözden kaybolmuştur. Mısır elçisi üzüntü ile hemen odadan çekilmiştir. Dış işleri Bakanlığı Müsteşarı Numan (Menemencioğlu) Bey, gönlünü almak için elçiyi görmeye çalışmış, ama o akşam görememiştir. Ertesi gün Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey Mısır elçisinden özür dilemiştir. Olay unutulmak üzereyken hiç beklenmedik yerden patlak vermiştir. 11 Kasım'da Daily Herald adlı bir İngiliz gazetesinde “*Bir Fes Diplomatik Bir Fırtına Kopara Bilir*” başlığı ile “*Yakın Doğunun geleneksel başlığı fes yüzünden Türk diktatörü Mustafa Kemal Bey ile Mısır elçisi Hamza Bey arasında çıkan ser tartışma iki ülkenin diplomatik ilişkilerini bozabilir*” diyordu. Londra'nın bu haberi fes olayını açığa çıkarmış ve büyümüşü. Mısır'da muhalefetine kışkırtmaları ile Türk hükümetinin geçiştirmeye çalıştığı olay büyümüşü. Mısır hükümeti Türkiye'ye nota göndermiştir. Konu iki ay kadar sürmüş Türk hükümetinin her devletin istediği üniformayı benimseyebileceğini bildirmesi ile olay kapanmıştır.¹³⁷

¹³⁷ Bilal Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Ankara, 1999, s.257-311.

3.3.2. Fes Olayı Sonrası İlişkiler

Türkiye Mısır'da uzunca bir zamandan beri elçi bulundurmuyordu. Bu durumun Mısırlıları gücendirdiği fes olayı sırasında iyice su yüzüne çıktı ve anlaşıldı. Mısırlıları hoşnut etmek iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmek için fes olayı kapandıktan sonra Türkiye'nin Kahire işgüderi Mehmet Ali Şevki Bey 7 Şubat 1933 yılında Kahire Orta Elçiliğine atandı.

29 Ekim 1933'de Türkiye Cumhuriyetinin 10. yılı dolayısıyla Kral Fuat Atatürk'e kutlama telgrafı gönderdi. Atatürk'te krala "En içten teşekkürlerini" bildirse de Mısır makamlarının Türkiye'ye karşı soğuk davrandıkları anlaşıldı.

1934 yılında Mısır Kralı Fuat'ın Türkiye'yi ziyaret edeceği, Atatürk'ün konuğu olacağı yolunda dış basında haberler çıkmış, ama bu ziyaret gerçekleşmemiştir.

28 Nisan 1936 günü Mısır Kralı Fuat öldü. Kral'ın ölümü dolayısıyla Atatürk Mısır'a karşı dostluğunu göstermekten geri kalmadı. Veliyaht Faruk'a başsağlığı telgrafı çekti. Ayrıca Kahire'de ki Türkiye elçisine olağanüstü elçi sıfatıyla törene katılması ve Atatürk adına cenazeye mükellef bir çelenk koymasına emredildi.

Kral Fuat'ın ölümü ve Kral Faruk'un tahta çıkması ile Türkiye – Mısır ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. 7 Nisan 1927 günü Ankara'da Türkiye – Mısır dostluk antlaşması ve ayrıca Tabiiyet sözleşmesi ile İkamet antlaşması imzalandı. İki ülke arasındaki dostluk ilişkileri giderek güçlendi.¹³⁸

3.4. Afganistan ile İlişkiler

Mondros Mütarekesini takip eden günlerde klasik tipte sömürge oluşturmak amacıyla hareket eden ülkelere karşı başlatılan Türk İstiklal mücadelesi kendi kaderine hakim, bir devlet kurmayı öngörüyordu. Bu arada sarf edilecek gayretin "bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın" müdafaasını da temin edeceğini inanmakta ve Türkler ile "şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden" emin bulunmaktaydı.

¹³⁸ Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, s.316-319.

Onun için milli mücadeleyi sevk ve idare edenler çok geniş bir alanda, savaşla beraber gerçekçi ve tutarlı bir “milli siyaseti” de titizlikle yürütmek zorundaydılar. Dolayısıyla bu dönemde Türk dış politikasında, bağımsızlığını henüz elde edememiş ya da sömürgeci devletlerin hedefleri arasında yer alan ülkeler, özellikle Müslüman ahaliye sahip memleketler önem ve öncelik kazanacaktır. Bunların başında da Afganistan gelmektedir.

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti gibi Rus ve İngiliz Emperyalizmi arasında sıkışıp kalmasına rağmen varlığını muhafaza eden Afganistan, Halifenin ilan ettiği cihada katılmayarak I. Dünya harbinde tarafsız kalmayı başarmıştı. Bu karışıklık İngilizler, bu ülkeye vaat ettikleri “dış münasebetlerde istediği gibi hareket edebilme serbesitesini” vermedi. Bunun üzerine Afganistan’ın yeni Emir’i Emanullah, 3 Mayıs 1919’da İngiltere’nin nüfus ve vesayetinden” kurtulmak için ordularına Hindistan’a taarruz emrini verdi. Neticede 8 Ağustos 1919’da Raval Pindi’de imzalanan antlaşma ile Afganistan tam bağımsızlığına kavuşmuştur.¹³⁹

Yeni bağımsız olan bu devletle sınır komşuluğumuz olmamasına rağmen Mustafa Kemal Atatürk Afganistan ile ilişkilerimize önem vermiştir. Türkiye’nin 1920 yılında hem doğuda hem batıda savaştığı bir sırada zamanın Genelkurmay başkanı Fevzi (Çakmak) Paşaya verdiği talimatta “*Eğer maddi ve mali imkânlarımız ve müdafaa, savunma imkânlarımız müsait ise ihtiyaçların teklifi kabulse, Afganistan’a Afgan ordusunu düzenleyecek bir zabitan heyeti gönderelim*” demiştir.¹⁴⁰

Ankara hükümetinin Sovyet Rusya ile bir dostluk ve yardım antlaşması imzalaması için Moskova’ya gönderdiği Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti Moskova’da bulunduğu sırada; 1919 yılında İngiltere egemenliğinden kurtulan Afganistan’da Türkiye gibi Sovyet Rusya’dan destek ve yardım sağlamaya çalışıyordu. Moskova’daki Muhammet Veli Han başkanlığındaki Afgan heyeti ile Türk heyeti arasındaki görüşmede Muhammet Veli Han’ın Türkiye ile bir antlaşma imzalamaya yetkili olduğu öğrenilince bu fırsat değerlendirilmeye çalışıldı. 28 Şubat

¹³⁹ Salim Cöhce, “Atatürk Döneminde Türk Afgan Münasebetleri” *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2002, s.103–105.

¹⁴⁰ Hayrettin Erkmen, *Milli Egemenlik, Yurtta Sulh Cihanda Sulh ve Atatürk*, İstanbul 1986, s. 45.

1921’de Rus – Afgan antlaşması imzalandıktan üç gün sonra 1 Mart 1921’de Türk-Afgan anlaşması imzalanmıştır.¹⁴¹ Bu anlaşma Müslüman ve kardeş millet arasında imzalanan ilk anlaşmadır.¹⁴² Bu antlaşmaya göre Türkiye, Afganistan’ın bağımsızlığını açıkça, bu ülke ise Türk Devletinin temsilcisi olarak Ankara Hükümetini dolaylı olarak tanımaktaydı. Taraflar tüm doğu milletlerinin, özellikle Hive ve Buhara Hanlıklarının tam istiklallerini ilan etme hakkına sahip bulduklarını teyit ile, her hangi bir sömürgeci devletin taraflardan birine tecavüzünü doğrudan doğruya kendilerine yapılmış bir saldırı olarak nitelendirmeyi ve buna tüm güçleri ile karşı koymayı taahhüt ediyordu. Ayrıca taraflar, Muhasım devletlerle antlaşma imzalamamayı, diğer devletlerle antlaşma yaparken bilgi vermeyi kabul ediyorlardı.¹⁴³

Bu yakın ilişkilerin sürdüğü dönemde Emanullah Han memleketinde başlattığı bu öğrenme ve yenilik seferberliği devam ederken diğer memleketlerdeki gelişmeleri bizzat yerinde görmek ümidiyle 1927 Aralığı sonlarında bir dünya turuna çıktı. Sırasıyla Mısır’ı Fransa’yı, Belçika’yı, İsviçre’yi, Almanya’yı, İngiltere’yi ve Rusya’yı ziyaret eden Emanullah Han, her gittiği ülkeden büyük ilgi ve itibar gördü. 1928 Mayıs sonlarında Türkiye’ye geldiğinde ise büyük bir sevgiyle karşılandı. Atatürk kendisine ve kendi şahsında Afgan milletine büyük alaka ve dostluk göstermiş; misafir hükümdar ile eşi şerefine verdiği bir ziyafette, Türk milletinin Afgan milleti için duygu ve düşüncülerini dile getirmiştir.¹⁴⁴

Bu konuşmasının sonlarına doğru Emanullah Han’ın ülkesinde yaptıklarının bir tahlilini yapıp onun yenilik yolundaki adımlarını teşvik ve takdir etmiştir. Ayrıca Emir’e iltifatlarda bulunmuş, devletin devamlılığı için ıslah edilmiş güçlü bir orduya sahip olması, eğitimi çağdaşlaştırarak yaygınlaştırması, özelliklede sosyal alanda çok dikkatli yenilikler yapması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Atatürk, Afganistan’ın jeopolitik önemi ile çok ciddi ve nazik stratejik konumuna da dikkat çekmiştir. Emanullah Han cevabi konuşmasını kısa tutmuş ve Mustafa Kemal’den ülkesine yapacağı ıslahatlar için yardım istemiştir. Afgan Emir’inin talebi doğrultusunda 25 Mayıs 1928 günü, 1 Mart 1921 tarihli antlaşmaya ek

¹⁴¹ Anlaşmanın tam metni için bkz. Ek-2.

¹⁴² Mehmet Köçer, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919–1929)*, Elazığ 2009, s.183–184.

¹⁴³ Çöhce a.g.m., s.108-109.

¹⁴⁴ Mehmet Saray, *Türk-Afgan Münasebetleri*, İstanbul 1984, s. 48.

olarak“Türkiye-Afganistan Dostluk ve İş Birliği Antlaşması” imzalandı. Bu antlaşmada iki devlet arasındaki dostluğun ebediliği teyit edilerek, işbirliği öngörülmekte ve iki ülke ilişkilerini daha üstü düzeye getirmeyi amaçlamış ve bu iki ülkeden birisini doğulu bir ülke saldırırsa diğeri ona karşı koyacaktı. Bu arada her iki ülke elçiliklerin statüsünü karşılıklı olarak büyük elçilik düzeyine yükseltmeye karar verdi.¹⁴⁵

Emanullah Han Afganistan’da her sahada yenilikler getirmek isteyen heyecanlı bir inkılapçı idi onun en büyük güçlüğü yapmak istediği yenilikler için gerekli para ile elemanı bulamayışından ileri geliyordu. Uzun zamandır İngilizler tarafından yapılmakta olan para yardımının kesilmesi ve bunun yerine diğerk devletlerden kâfi derecede yardım almayışı Afganistan’ı maddi imkânlarını son derece daraltmış idi. Ama o, bu gerekçelere göre hareket edeceği yerde ordusu için pahalı uçaklar almaya memleketine fabrikalar monte etmeye kalkmıştır. Böylece az olan maddi imkânlarını kısa zamanda tüketmiştir. Fakat en büyük güçlüğü sosyal sahada yapmak istediği reformlara ve bilhassa kadın haklarına karşı gösterilen tepki olmuştur. Bazı din adamlarını kışkırtmaları yüzünden kadınlara verilen haklara, bilhassa onların başları açık gezmelerine ve okula gitmelerine tepki göstermiştir. Emanullah Han’ın en büyük hatası, memlekette yapmak istediği reformlara, kanun ve otoriteyi iyice yerleştirmeden ve ordusunu, Atatürk’ün ikazlarına rağmen tamamı ile kuvvetlendirmeden başlamış olması idi.

Emanullah Han’ın bir hatası da Afganistan içinde yanlış danışmanlar seçmiş olması idi. Emanullah Han bu hatalarına rağmen inkılâpları uygulamaya çalışıyordu. Kazım (Orbay) Paşa Afgan ordusunu modernleştirmek için çalışmalara başlamış olsa da henüz netice alınmadan memleket dahilinde çıkan isyanlar başladı ki, bu gelişmeler Emanullah Han’ın sonu oldu.

1928 Kasımında başlayan isyanda ordu yanlış yol izlemiş ve birbirine hasım kabilelerin hepsi hükümete yardım etmek bahanesiyle devletin mallarını tahrip ediyordu. Afgan ordusunun yardımına koşanların içinde bir dönem ordudan atılmış

¹⁴⁵ Köçer, *a.g.e.*, s. 201-202.

Beççe-i Saka adıyla marul Habibullah adında bir çete reisi de vardı. Hükümetten aldığı silahlarla Kabil'i basıp şehri ele geçirmişti.¹⁴⁶

Nadir Han Kral Emanullah Han'ın devrilmesi Beççe-i Saka lakaplı Tacik çete başının Afgan tahtını gasp etmesi üzerine, Fransa'dan ayrıldı ve Afgan tahtını kurtarmak amacıyla Şubat 1929'da Bombay'a vardı. Mart 1929'da Host bölgesinden Afganistan'a girdi kardeşleriyle birlikte aşiretlerden kuvvet toplayıp Beççe-i Saka'nın üzerine yürüdüler aylarca süren çatışmalardan sonra Beççe-i Saka'yı kaçırmak zorunda bıraktılar. Nadir Han Kuvvetleri 9 Ekim 1929 günü Kabile girdiler.

Nadir Han mücadeleye başladığı sırada Afgan oymaklarını etrafında birleştirmeye çalışırken kendisinin taht için uğraşmadığını amacının yurdu eşkıyanın elinden kurtarmak olduğunu açıklamıştı.

Buna rağmen Nadir Şah'ın Afgan tahtına nasıl çıktığını o dönem Afgan büyük elçisi olan Yusuf Hikmet (Bayur) şöyle anlatmaktadır:

“16 Ekimde Nadir Han Kabile gelir ve büyük memurlar ileri gelenler ve oymak hanlarından mürekkep bir toplantı yapılır o sırada Kabilde bulunan Türk İran ve Rus büyük elçileri de oraya davet edilir.

Toplantıda bulunanlar Nadir Han'ı tahtı kabul etmesini kendisine teklif ederler. O tereddüt gösterdikten sonra ön sırada bulunan elçilik heyetlerinden Rus işgüderini kendisinin bulunduğu yüksek yere çağırır ve ona “Türk büyük elçisi ne diyor ona sorar mısınız?” der. Türk büyük elçisi (Yusuf Hikmet Bayur) şu ünlü Latince sözle karşılık verir: “Vevox Populi, vox Dei” yani “Halkın sesi, Allahın sesi” der. İşgüder bunun gidip Nadir Han'a söyleyince oda: “Tahtı kabul ettim” der ve büyük alkış kopar.”

Demek ki Nadir Han Afganistan tahtına çıkmadan önce Gazi Mustafa Kemal'in Kabildeki temsilcisine danışmış ve onun olumlu görüşünü aldıktan sonra tahtı kabul etmişti.

Nadir Han tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Türkiye Cumhuriyetinin yıldönümü dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e şu

¹⁴⁶ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1987, s.123–125.

tebrik mesajını gönderir; “*Kardeş Türk hükümetinin milli şenlikleri münasebeti muazzaması ile Zatı Devletlerini kemali hulus ile tebrik ve Türk millet ve cumhuriyetinin saadeti için en has temenniyatımı teyit etmek fırsatı mesudesini idrak eğlerim.*”

Yalnız protokoler bir kutlama telgrafi ile yetinmeyip samimi bir mesaj göndermeye özen göstermiştir. Yeni Padişah Nadir Şah’a tıpkı Selefî Emanullah gibi Türkiye’yi kardeş ülke sayıyor ve Türk milletinin ve Türkiye Cumhuriyetinin mutluluğu için en iyi dileklerini sunuyordu. Ancak Mustafa Kemal’in ilk gönderdiği mesajlarda aynı sıcaklık bulunmasa da bazı reformların uygulanmaya başlamasından sonra Mustafa Kemal ile arasının iyileştiği görülecektir.¹⁴⁷

Fakat bu dönem uzun sürmedi 9 Kasım 1933’de Nadir Şah bir suikast sonucu öldü. Yerine 18 yaşındaki oğlu Zahit Şah geçti Atatürk yeni Han’ı kutladı. İlişkiler dostça devam etti. Bu dostluk Sadâbat Paktı’nın imzalanmasına vardı. Pakt’ın imzalanmasıyla Zahir Şah ve Atatürk birbirlerini kutladılar. Atatürk öldüğünde arkasında güçlenmiş, köklenmiş bir dostluk bıraktı.¹⁴⁸

3.5. Suriye İle İlişkiler

Fransa geçmişten beri Ortadoğu’daki nüfusuna hareket üssü olarak Suriye’yi seçmiş ve kesin olarak 25 Nisan 1920’de San Remo Antlaşması ile Suriye Fransız mandası olmuştur.¹⁴⁹

Millî Mücadele sırasında Güney cephesindeki mücadele Fransızlara karşı verildi ve 20 Ekim 1921’de Ankara anlaşması imzalandı.¹⁵⁰ Bu anlaşma ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Fransa arasında savaş hali resmen sona eriyor ve Türkiye-Suriye sınırı çiziliyordu.¹⁵¹

Türk- Fransız antlaşmasından sonra Suriye’de Mustafa Kemal Paşa taraftarları, basın yayın alanındaki faaliyetlerini arttırarak devam etmişlerdir.

¹⁴⁷ Bilal Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Ankara, 2002, s.231-232.

¹⁴⁸ Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s.11.

¹⁴⁹ Gönlübol; Sar, *a.g.e.*, s.132.

¹⁵⁰ Anlaşmanın tam metni için bkz. Ek-3.

¹⁵¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.395.

Yayınların çoğu Mustafa Kemal Paşanın resimleriyle kaplanmıştır. Bu ilgi emperyalist devletlere karşı kazanılan başarıdan kaynaklanmaktadır.1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasına rağmen dindar kamuoyu Kemalistlere karşı bir saldırı kampanyası açmamışlardır. Hatay sorunu sırasında ilişkiler bozulsa da daha sonra Suriye olan ilişkiler düzelmeye başlamıştır.¹⁵²

3.5.1. Hatay Sorunu

30 Ekim 1918’de Mondros Silah Bırakışımı yapıldığı zaman halkın çoğunluğu Türk olan İskenderun ve Antakya bölgesi İmparatorluk döneminde Suriye Vilayetine bağlı olup Türk kuvvetlerinin elindeydi. 1920’de açıklanan “*Ulusal And*” a göre bu bölgenin Türkiye’nin ulusal sınırları içinde kalması gerekiyordu.

Oysa, Fransa daha 16 Mayıs 1916’da İngiltere ile Osmanlı topraklarının bölüşümü konusunda yaptığı Sykes-Picot antlaşması uyarınca Suriye – Lübnan’a sahip olmaya kararlı idi. Bu karar, Milletler Cemiyeti Yasasının 22. Maddesi ile öngörülen ve 28 Haziran 1919’da kurulan Manda sistemi içinde gerçekleşecekti. Nitekim savaştan sonra gerçekleşen Müttefikler Yüksek Konseyi San Remo toplantısında, 25 Nisan 1920 günü Suriye ve Lübnan’ı Manda yönetimi olarak, Fransa’ya bırakmıştı.

20 Ekim 1921 günü, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Fransa ile yaptığı Ankara Ön Barış Antlaşması Sancak’ın geri alınması olanağını vermemişti. Fransa ile savaşı sona erdirmekteki büyük yarar bu geçici özveriyi gerektirmişti. Böylece, Türk-Suriye sınırı Ankara Antlaşması ile belirlenmişti. Bununla birlikte, Antlaşmanın 7. maddesi ile bu bölge için “*Özel bir yönetim rejimi*” kurulması, bölgenin Türk soyundan gelen halkın kültürünün geliştirilmesi ve Türkçenin resmi bir nitelik taşıması öngörülmüştü.¹⁵³ Bu şekilde Ankara Antlaşmasının 7. maddesi hükümleri mahfuz kalmak şartı ile sancak Fransız Mandası altına girmiş oluyordu. Suriye üzerindeki Fransız Mandası Milletler cemiyeti tarafından 23 Eylül 1923’te

¹⁵² Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918–1940)*, Elazığ 2003, s.190–193.

¹⁵³ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt. I, s.531.

tasdik edilmiş idi. Fransa bundan sonra 1921 antlaşmasına uygun olarak Suriye içinde Sancak bölgesi için muhtar bir idare kurmuştur.

Suriye üzerinden manda idaresinin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesinin Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma Sancak'ın statüsü meselesini tekrar ortaya çıkarmış ve bu mesele Fransa ile Türkiye arasında 1939 yılına kadar devam eden bir uyuşmazlık konusu olmuştur.¹⁵⁴

Bir Fransız gazetesi olan "Vendredi" Sancak meselesinde yaşananları ve yaşanacakları şu şekilde özetlemiştir;

"Türkiye geçen seneler zarfında Fransa'nın Sancak üzerindeki vesayetini, belki zoraki olarak kabul etmişti; fakat şimdi Suriye'nin vesayetini kabul etmekten çekiniyor.

*Sancak meselesi hiçbir zaman Türkiye ile Fransa'yı çatıştıramaz. Türkiye münhasıran Türk olmakla ve her ırkın fertlerine adilane muamele etmekle iftihar ediyor. İsteddiği şey kendi unsurlarının hakkıdır; İskenderun işindeki müdahalesi işte bu suretle izah edilmektedir. Bununla birlikte işin iktisadi cephesi vardır ki ihmale gelmez."*¹⁵⁵

5 Eylül 1936'da Fransa ile Suriye arasında tam bağımsızlık için yapılan antlaşma ile Fransa, milletler arası taahhütlerinden doğan bütün haklarını Suriye hükümetine devrediyordu. Bu antlaşma Sancakta ve Ankara'da endişe uyandırmıştı. Dış işleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 26 Eylül 1936'da Milletler Cemiyetinde Fransa hükümeti ile ikili görüşmeler yapılmasını istedi. 9 Ekim 1936'da verilen bir Türk notası ile Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlık statüsünün Sancak'a da tanınması talep edildi.

Fransa, Türk notasına 10 Kasım'da verdiği cevapta, Suriye ve Lübnan antlaşmalarında yer alan statülere benzer bir statünün Sancak'a verilmesinin Suriye'yi parçalayacağı gerekçesiyle konunun Milletler Cemiyetine sevk edilmesini istedi. Konu, 14-16 Aralık 1936'da Milletler Cemiyetinde görüşüldü. İsveç temsilcisi Sandler Röportör tayin edildi. Sandler'in başkanlığında üç kişilik bir gözlemci heyeti

¹⁵⁴ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 1997, s.132-133.

¹⁵⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 2004, s.568.

Sancak'a gelerek inceleme yaptı. 20 Ocak 1937'de Milletler Cemiyeti Meclisi konu için yeniden toplandı. Sandler'in de katılması ile Fransa ile Türkiye arasında üçlü bir görüşme gerçekleştirildi. 26 Ocak 1937'de prensip antlaşmasına varılıyordu; *"İskenderun ve Antakya içişlerinde tam bağımsız fakat Suriye ile gümrük birliği halinde olan ve bir anayasa ile idare edilen "bir ayrı varlık" teşkil edecekti.* Sancak'ın dış işleri bazı şartlar altında, Suriye hükümeti tarafından idare edilecekti. Türkçe resmi dil olacak, diğer dillerin kullanılması şartları, Cemiyet Meclisi tarafından tespit edilecekti. Sancak'ın ülke bütünlüğü bu maksatla yapılacak bir antlaşma gereği Türkiye ve Fransa tarafından teminat altına alınacaktı.¹⁵⁶

Sandler Raporunun esasları çevresinde 15 Mayıs 1937'de Sancak'ın statü, anayasa ve sınırlarını kapsayan bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapor 29 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti konseyinde Kabul edilerek Sancak'ın *"Ayrı bir varlık"* olduğu kabul edilmiştir.¹⁵⁷ Uzmanlar komitesi bu çalışmaları yaparken Türkiye ile Fransa arasında da görüşmeler devam etmiş, sonuçta iki ülke arasında aynı gün Sancak'ın toprak bütünlüğünü ve Suriye sınırını teminat altına alan bir antlaşma imzalanmıştır.

Milletler Cemiyeti Konseyinde kabul edilen Sancak'ın sınırları o günkü yönetim çerçevesine göre tanımlanmıştır. Türk heyetinin Suriye içinde bulunan ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı Bayır, Bucak ve Hazine nahiyelerinde Hatay'a katılması için çaba gösterilmesine rağmen bu bölgeler dışarıda bırakılmıştır. Sancak'ta Türkçenin yanında Arapça da resmi dil olarak kabul edilmişti. Anayasa'ya göre, yasama gücü çeşitli topluluklara göre hazırlanacak iki dereceli bir seçim yolu ile kırk milletvekilinden oluşacak bir meclis tarafından kullanılacaktı. Seçim sonucu ne olursa olsun, en az 8 Türk 6 Alevi, Arap, 2 Ermeni, 1 Ortodoks Milletvekili seçilecekti. Meclis bir Cumhurbaşkanı seçecek, Cumhurbaşkanı da Başbakanı atayacaktı. Kurulacak hükümet 5 üyeden oluşacak, yargı bağımsız olacaktı. Statü ve anayasanın 29 Kasım 1937 günü yürürlüğe girmesi ön görülmüştür.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Süleyman Kocabaş, *Paris'in Doğu Yolunda Yaptıkları Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, s.390-391.

¹⁵⁷ Anlaşmanın tam metni için bkz. EK-4.

¹⁵⁸ Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938)" *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara 2000, s.374.

Statüsünü kazandıktan sonra Sancakta seçimler için hazırlıklar başlamış ve 1 Ağustos 1938 günü tamamlanan birinci seçmen yazımına göre Türk cemaatine 35.847, Alevi 11.319, Ermeni 5.504, Arap 1.845, Rum-Ortodoks 2.398 ve diğer cemaatlere 359 kişi kayıt yaptırmıştır.¹⁵⁹

Bu seçmenlerde 24 Ağustosta Antakya Kırıkkale ve İskenderun bölgelerinden meclis için: 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Rum-Ortodoks millet vekili seçmişti. Böylece, toplam kırk milletvekilinin çoğunluğu Türklerden oluşuyordu.

Meclis açılınca, tüm milletvekilleri Türkçe yemin etmiş, Meclis Başkanlığına Abdül Gani Türkmen Devlet Başkanlığına Tayfun Sökmen seçilmiş, o da Başkanlığa Abdurrahman Melek'i getirmişti. Milletler cemiyeti tarafından anayasa mecliste kabul edilmiş, devletin adı Sancak yerine Hatay olarak değiştirilmiş ve Hatay bayrağı çekilmişti. 5 Eylül'de Melek Hükümeti kurmuştu.¹⁶⁰

3.5.2. Hatay'ın Türkiye'ye İlhakı

23 Haziran 1939 tarihindeki toplantıda da Hatay Meclisi büyük tezahürat içinde ve müteaddit hatiplerin heyecanlı nutuklarından sonra anavatana ilhak kararı aldı. Meclisten çıkan özel kanunla da Hatay Anavatan'a ilhak edildi, Fransız Askeri kuvvetleri Hatay'dan çekildiler. 23 Temmuz 1939 günü Büyük Millet Meclisi namına Hatay'a gelen heyetin ile beraber ilhak kutlamaları yapıldı ve 23 Temmuz Hatay kurtuluş bayramı tesit edilmiştir.

19 sene süren bin türlü siyasi entrikalara, kuvvete, şiddet ve her türlü haksızlığa karşı mukavemet eden ve muhtelif formüllerle icat edilen muhtelif idare şekillerinde asla benliklerini kaybetmeyen Hatay Türkleri güzel yurtlarının Anavatanın kopmaz bir parçası olduğunu dünyaya gösterdiler.¹⁶¹

¹⁵⁹ Hamit Pehlivanlar, Yusuf Sarıay, Hüsametdin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay*, Ankara 2001, s.108.

¹⁶⁰ İsmail Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk – Fransız Siyasal İlişkileri (1936–1939)" *Belleten*, Cilt: XLIX, Ankara 1985, s.97.

¹⁶¹ Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara 1986, s.84.

3.6. Ürdün ile İlişkiler

I.Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Ürdün İngiliz yönetiminde bulunuyordu. Ürdün'ün başına getirilmiş olan Emir, 1928 tarihli bir antlaşma ile İngiltere tarafından yönetilmeyi kabul etmişti. Ülkenin dış ilişkileri İngiltere'nin elindeydi. 1934 yılında İngiltere ile yapılan bir ek antlaşma ile Ürdün Emir'ine dış ilişkilerde biraz serbestlik tanındı. Aynı yıl Ürdün Emir'i Abdullah "Gazi hazretlerine Arzı Tazimat için" Ankara'ya gelmek istediğini bildirdi. Bu ziyaret pek özendirilmedi. Atatürk, Ürdün Emir'ini Ankara'da değil, İstanbul veya Yalova'da kabul edecekti; fakat "bu ziyaretin tarafımızdan teşvik ve teşci edilmemesini emretti".

Emir Abdullah üç yıl gecikmeyle, 1937 yılında Türkiye'yi ziyaret etti. Ziyaretinden sonra iki ipek seccade ve bir altın kupa gönderdi. Türkiye ile Ürdün arasında dostluk ilişkileri bu dönemde kuruldu.¹⁶²

3.7. Yemen ile İlişkiler

Yemen Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı İmparatorluğuna katılmış ve 400 yıl kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştır.¹⁶³ Yemen Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde devleti çok uğraştırmış hüznü türkülerimize adını yazdırmıştır. İttihat ve Terakki döneminde Yemen'le uzlaşmaya varılmış 1918 yılında bağımsız devlet olsa da İngiltere'nin Aden Körfez'inde sömürgeci faaliyetleri dolayısıyla tam bağımsız olamamıştır.¹⁶⁴

Türkiye'de cumhuriyete geçildiği sırada Yemen tahtında İmam Yahya vardır. 1927 yılında Atatürk'le yazışmaları başlamış olan ülkeyle ilişkiler dostluk çerçevesinde gelişmiş, 1937 yılında Yemen veliahtı Türkiye'ye gelmek istemiş fakat; bu ziyaretin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair belge yoktur.¹⁶⁵

¹⁶² Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s.14.

¹⁶³Mim Kemal Öke, *Adı Yemendir*, İstanbul, 1997.s.130.

¹⁶⁴ Mim Kemal Öke, Lütfullah Karaman, *Milli Mücadele Döneminde Yemen Türkiye İlişkileri*, İstanbul 1997, s.129–135.

¹⁶⁵Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları*, s.15.

3.8. Filistin ile İlişkiler

Mustafa Kemal Atatürk Ortadoğu ile ilişkilerine hem milli mücadele döneminde hem de cumhuriyet yıllarında önem vermiştir. Atatürk dış politikasında önem verdiği bölgesel politikacılığın yanında İslam dünyasına karşı da duyarlı olmuştur.

İçişleri Bakanlığı Matbuat Umum Müdürlüğü Antetini ve 20 Ağustos 1937 tarihini taşıyan belgeye göre dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Kaya Cumhurbaşkanlığına hitaben yazdığı ön sunuş yazısında Bombay Chronicle gazetesinin 27.8.1937 tarihli nüshasında “Filistin’e el sürülemez, Kemal Paşa Avrupa ya ihtar ediyor” başlığı altında bir yazı intişar etmiştir.

Mustafa Kemal’in mecliste yaptığı bu konuşmayı önce, Ankara’da Türkçe yayınlanan Hâkimiyeti Milliye gazetesi yayınlamış. Hindistan’da yayınlanan Bombay Chronicle gazetesinde bu açıklamayı hâkimiyeti milliye gazetesinden almıştır. Aslı Ankara’da Milli Arşivde 030 10 266 793 25 numaralı dosyada saklı tutulan belgeye göre Mustafa Kemal’in kutsal topraklarla ilgili olarak Mecliste yaptığı bu konuşmanın tam metni şöyledir:

“Arapların Avrupa siyasetine nüfus etmeyip bu sözde İstiklal kelimesine inandıkları ve bu uğurda Arap memleketlerini Avrupa Emperyalizmine esir kıldıkları çok şayanı tefessühtür. Arapların arsında mevcut olan karışıklığı ve hoşnutsuzluğu kimse bizim kadar bilemez. Biz vakıa birkaç sene Araplardan uzak kaldık. Fakat şimdi kendimize kâfi derecede güvenip ve kudretimizi bildiğimiz için İslamiyet’in mukaddes yerlerini Musevilerin ve Hıristiyan’ların nüfusunun altına girmesine mani olacağız.”

“Binaenaleyh şunu söylemek istiyoruz ki; Avrupa Emperyalizminin oyun sahası olmasına müsaade etmeyeceğiz. Biz şimdiye kadar dinsiz ve İslamiyet’e lakayt olmakla itham edildik. Fakat bu ithamlara rağmen Peygamberin son arzusunu yani, Mukaddes toprakların daima İslam hâkimiyetinde kalmasını temin için hemen bu gün kanımızı dökmeye hazırız. Cetlerimizin, Selahattin’in idaresi altında uğrunda Hıristiyanlar ile mücadele ettikleri topraklarda yabancı hâkimiyet ve nüfusunun

tahtında (altında) bulunmasına müsaade etmeyeceğimizi beyan edecek kadar bu gün, Allah'ın inayeti ile kuvvetliyiz. Avrupa bu mukaddes yerlere temellük etmek için yapacağı ilk adımda bütün İslam aleminin ayaklanıp icraata geçeceğine şüphemiz yoktur.”

Mustafa Kemal'in bu sözlerinden, Filistin ile çok yakından ilgili olduğu anlaşılıyor. Mustafa Kemal Atatürk Dış politikada ileri görüşlülüğü ile yakın vadede bölgede bir “Yahudi Devleti'nin kurulacağını” ve bir dünya savaşının çıkacağını tahmin etmiş olmalıdır. Nitekim bu konuşmadan on bir sene sonra İsrail Devleti kuruldu. Misakı Milli ile yeni Türkiye sınırlarını çizmiş, ama Mustafa Kemal'in asıl ve nihai düşünceleri açısından bölgeye olan ilgisini kesmiş değildi. Onun düşüncesine göre Müslüman Kavimler tek tek bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, zamanı gelince, eğer isterlerse bir araya gelip kendi aralarında bir birlik kurabilirler. Bu düşünce doğrultusunda Mustafa Kemal Ortadoğu ülkeleri ile Sadâbat Paktını kurmuştur.

3.9. Suudi Arabistan ile İlişkiler

1918–1939 döneminde bağımsızlığına kavuşan devletlerden biri olan Suudi Arabistan'la ilişkiler 1926'da Abdülaziz El-Suud liderliğinde Necd'in Hicaz bölgesiyle birleşmesi üzerine Mustafa Kemal'in kutlama mesajı yollamasıyla başlamıştır. Türkiye 25 Eylül 1926'da onu tanıyan ilk devlet olmuş çok geçmeden Cidde'ye ilk Türk temsilcisi olarak Süleyman Şevket Bey'i yollamıştı. Suudiler ise diplomatik örgütlerini kurmakta geciktiklerinden Ankara'ya İlk elçileri Hamza Fuat'ı ancak 1943 Mayısında yollayacaklardı.

Türkiye'nin Suudi Arabistan'a gösterdiği bu ilginin kaynağında, yeni bir Arap devletinin kurulmasından duyulan sevincin yanı sıra, I. Dünya savaşında Türklere karşı İngilizlerle anlaşılan Mekke Şerifi Hüseyin'in Türkiye'de yarattığı düş kırıklığı rol oynamıştır.

Türkiye ile Suudi Arabistan arasında Ankara'nın girişimiyle 3 Ağustos 1929 günü Mekke'de imzalanan dostluk antlaşması iki ülke arasındaki sıcak havanın bir

ürünü olmuştur. Bu antlaşma yeni Türkiye'nin bir Arap ülkesiyle yaptığı ilk siyasal anlaşmaydı.

Suudi Arabistan kralı Abdülaziz, o sırada ülkesini tanımış olan 12 ülke ile temas kurmak üzere oğlu Dış işleri Bakanı Emir Faysal'ı ki II. Dünya savaşından sonra kral olacaktı, 1932'de bir dizi ziyaret yapmakla görevlendirmişti. Emir Faysal 8 Haziranda İstanbul'a gelmiş 12 Haziranda Ankara'da Mustafa Kemal tarafından kabul edilmişti. Cumhurbaşkanı'nın Faysal onuruna verdiği yemekte karşılıklı demeçler son derece dostça idi. Bu vesile ile Faysal Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir söyleşisinde, Şerif Hüseyin'in bir düşmanı ile ittifak yapmasının onur kırıcı olduğunu belirtmesi ilgiyle karşılanmıştı.¹⁶⁶

¹⁶⁶ İsmail Soysal, "İki Dünya Savaşı Arasında Türk – Arap ilişkileri (1919–1939)" *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul 2000, s.148.

III. BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU’YA YÖNELİK DIŞ POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE SADÂBAT PAKTI

Mustafa Kemal Atatürk döneminde Ortadoğu’daki devlet ve devlet adamları ile kurulan ilişkiler, birbirinin işlerine karışmamak, sınırları ihlal etmemek, saldırmazlık, uluslararası siyasal sorunlarda danışma, iyi komşuluk ilişkileri, milletler cemiyetti yasasına ve dünya barışına saygı esaslarına dayanan antiemperyalist bir pakt olan Sadâbat Paktının imzalanması ile sonuçlanmıştır.

1. PAKTIN HAZIRLIK DÖNEMİ

1930’larda Avrupa I. Dünya Savaşı sonrası düzeninden hoşnut olmayan (revizyonist) ve barış düzenini korumaya çalışan (anti revizyonist) ülkeler arasında bir bölünme içine girmiştir. Türkiye de Lozan Barış Antlaşması’nda Milli Misak ilkelerinin tümünü gerçekleştirmiş olduğu halde, revizyonist ülkelerin cephesinde yer alıp, onlar gibi oldubittilere başvurmak yoluna gitmedi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 27 Kasım 1933 tarihinde, “Biz Türkler gerçekte “anti revizyonist” kimseden bir şey istemiyoruz. Antlaşmaların özüne uymanın, uluslararası alanda iyi ilişkiler için en iyi temel olacağına inanıyoruz.” diyordu. Bu dönemde, İngiltere’nin antirevizyonist ülkelerin başında gelmesi, Türkiye ile İngiltere arasında yeni bir iş birliği nedeni oldu. Türkiye, 1932 tarihinde Milletler Cemiyetine girip, 1934 tarihinde Balkan Antantını, 1937 tarihinde ise Sadâbat Paktının kuruluşunda öncülük yaparak İngiltere ile işbirliğinde bulunmuştur.¹⁶⁷ Sadâbat Paktı Türkiye, Irak, İran ve Afganistan’ın birbirine karşı saldırı ve kışkırtmalarından kaçınmak ve bölgede barışı korumak üzere aralarında danışmalar yapılması temeline dayalı bölgesel bir siyasi işbirliği sistemidir. Resmi adı “Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Saldırmazlık

¹⁶⁷ Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938–1939)*, İstanbul 2006, s.94–95.

Antlaşması” olan Pakta Batıda “Entente Orientale” ya da “Middle Eastern Pact” denilmiştir.¹⁶⁸

30 Haziran 1930’da İngiltere – Irak İttifak antlaşması imzalanmıştır. Bununla İngiltere Irak’a bağımsızlık tanımakta; onun Milletler Cemiyetine girmesine ön ayak olmayı vaat etmekte-ki bu 3 Ekim 1932’de gerçekleşecek, böylece İngiltere’nin “Mandater” sıfatı ile Milletler Cemiyeti karşısında hiçbir yükümlülüğü kalmayacaktır. Buna karşılık Irak’ta askeri üsler bulunduracaktır. Irak ise dış politikasını danışmanlar yoluyla, İngiltere ile uyum içinde yürütecek; ordusunu İngilizler yetiştirecektir. Başbakan Nuri Said Paşanın imzaladığı bu antlaşma ile İngiltere’ye tanınan ayrıcalıklar Irak’ta muhalefetin sert tepkileri ile karşılanmıştır. Kral Faysal ve Başbakan; İngiltere’ye bağımlılığını dengeleyecek, hatta onun var oluş nedenini ortadan kaldıracak çare olarak komşuları Türkiye ve İran ile siyasi bağlar kurmak istemektedir.

Bu istekleri doğrultusunda bir önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi Türkiye’ye ziyaretler yapılmış ve bir dizi siyasi antlaşmalar imzalanmıştır. Aynı şekilde İran Şahı da Türkiye’yi ziyaret ederek iki ülkenin ilişkilerini en yüksek düzeye çıkarmıştır.¹⁶⁹

Buna karşılık, Irak ile İran arasında bir sınır uyuşmazlığı (Şattülarap sorunu) vardı. Zaman zaman Şattülarap suyu üzerinde olaylar çıkıyordu. Irak, Osmanlı İmparatorluğunun bir vilayeti iken 1913 İstanbul Protokolüne göre saptanan ayırım çizgisinin haksız olduğunu; bunun, İran kıyısından değil -modern hukuk gereği- “Talveg” kuralına¹⁷⁰ göre yapılması gerektiğini ileri sürüyordu. Sorun 1934 sonbaharında Milletler Cemiyeti Konseyine getirilecekti. Ayrıca, özellikle Iraklı Kürtlerin isyan hareketlerinde İran’dan destek beklemeleri, Irak’ta Sünni-Şii ayrılığı ve İranlıların Kербela ziyaretleri ya da Hac seferleri için geçişlerinin ortaya koyduğu sorunlar bulunuyordu. Irak bu sorunların çözümü içindir ki, İran ile siyasi bir antlaşma içine girmek istiyordu. Bunun gerçekleşmesinde ise, Türkiye’nin dostluğuna ve aracılığına güveniyordu.

¹⁶⁸ İsmail Soysal, “1937 Sadâbat Paktı”, *Çağdaş Türk Diplomasisi; 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s.327.

¹⁶⁹ İsmail Soysal, “1937 Sadâbat Paktı”, *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s.3130–3131.

¹⁷⁰ Talveg kuralı: sınırın akarsu yatağının en derin yerini birleştiren çizgiye göre belirlenmesi.

Irak Hükümeti 1933 sonbaharında İran'a bir tarafsızlık paktı önermişti. İran, hem bölgede barış, güvenlik ve istikrar sağlamak, hem de Irak ile arasındaki Şattularap sınır uyuşmazlığında kimi avantajlar elde edebilmek için Irak önerisini iyi karşılamıştı. İran Dışişleri Bakanı Kazimi bu öneriden Aras'a haber verince, Aras İran hükümetine Türkiye'nin şu görüşünü iletmişti: “ İngiltere 1930 ittifakı sayesinde Irak'ta güçlü buldukça bir Irak – İran, hatta bir Türk – Irak saldırmazlık ya da tarafsızlık paktının anlamı olamaz. Örneğin İngiltere, Türkiye ya da İran ile savaş içine girdiğinde, buna Irak'ı da yanında sürükleyebilecektir.” Zaten Irak'ta muhalefette özellikle bu noktayı eleştirerek, 1930 ittifak antlaşması sayesinde İngiltere'nin kendi amaçları için Irak'ı komşularına karşı savaşa sürükleyebileceğini, asıl sorunun bu antlaşmayı ortadan kaldırmak olduğunu ileri sürmekteydi.

Bu durumda Türkiye'nin görüşüne göre, “Saldırmazlık” temeline dayalı bir pakta üç komşu devletle birlikte İngiltere'de girmeliydi. Ancak bunu Sovyetler Birliğinin nasıl karşılayacağı kestirilemezdi. Zaten Türkiye bu büyük komşusuna danışmadan karar verecek durumda değildi. Çünkü 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktına eklenen 1929 protokolünün ikinci maddesi bunu gerektirmekteydi. Öyleyse Doğu Paktına hem İngiltere, hem de Sovyetler Birliği katılmalıdır ki, Moskova'nın bir itirazı olmasın.

Türkiye'nin Tahran ve Bağdat'ta ilgi ile karşılanan bu görüşü çerçevesinde Aras daha sonra gerek Irak, gerek İran Dışişleri Bakanları ile Cenevre'de görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmeler çok gizli tutulmuştu. Türkiye'nin görüşünü her iki komşunun da benimsemeyeceği belli olmuştu. Bunun üzerine Sovyetlerin böyle beşli bir kombinezona karşı çıkmaması için Kazimi, 2 Ekim 1933'de Tahran'ı ziyaret eden Sovyet Dışişleri Bakan yardımcısından (Eski Ankara Büyükelçisi) Karahan ile danışmanlarda bulunmuştu. Karahan, hükümetinin bunu iyi karşılayacağını sandığını bildirmiş ve pakta Afganistan'ın da alınmasının iyi olacağını söylemişti. Öte yandan, gene o sıralarda Londra'da İngiliz Hükümeti ile temaslar yapan Nuru Sait Paşa, olumlu bir izlenim elde ettiğini Tahran'a bildirmişti. Böylece altılı bir pakt gerçekleşecek gibi görünüyordu.

Türk Dışişleri Moskova Büyük Elçiliğine 9 Aralık 1933'te bir telgraf yollayarak Sovyet görüşünün kesinlikle öğrenilmesini istemişti. Moskova Büyük

Elçisi Hüseyin Ragıp 20 Aralıkta Karahan ile konuyu görüşmüş ve Sovyetler Birliğinin kendisine önerilirse böyle bir Pakta katılacağını Ankara'ya bildirmişti. Londra Büyükelçiliğine gönderilen bir talimata, 28 Aralıkta alınan karşılıklı Büyükelçi Münir Ertegün, konuyu Dışişleri Sürekli Müsteşarı Sir Robert Vansttart ile görüştüğünü bildirmiştir. İngilizler ortada Milletler Cemiyeti Yasası olduğunu savaşa başvurulmasını yasaklayan 1928 Briand-Kellogg Paktı¹⁷¹ ve uyuşmazlıkların barışçı yollarla çözümüne ilişkin genel anlaşma varken, böyle bir pakta neden gerek görüldüğünü anlayamadığını bildirmiştir. Ancak Vansttart bunun kişisel düşüncesi olduğunu, Dışişleri Bakanı Sir John Simon ile görüşünce kesin yanıt vereceklerini bildirmiştir. İngiliz Dışişleri 20 Ocak 1934'te Türkiye Büyükelçiliğine gönderdiği resmi notada kesin yanıtını şöylece vermişti: "Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkiler daha fazla güvenceye gerek göstermeyecek kadar mutluluk vericidir. Bu Pakta taraf olacak devletler ya Milletler Cemiyetine üye sıfatı ile bu örgüt tarafından korunmakta, ya da Briand-Kellogg Paktının imzacısı bulunmaktadır. Müsteşarımızın dediği gibi yeni bir pakt bu bağitlara pek bir şey eklemeyecektir."

İngiltere'nin bu tutumu arkasında o sırada gerçekten siyasal antlaşmalar ile kendini bağlamak istememesi bulunmaktadır. Bu politikayı 1939 yılına dek sürdürecektir. Ondan başka, İngiltere Irak'ta 1930 İttifak Antlaşması ile sağladığı avantajları böyle çok yanlı bir bölgesel Pakt ile sulandırmak hele Sovyetler Birliği ile danışmalar yapmak durumuna girmek istememiştir. Zaten, Türkiye ile bir dostluk politikası başlatmak üzeredir. Irak'ta henüz söz sahibidir. İran ile ilişkiler, Anglo-Iranian Oil Company ile ilgili uyuşmazlık 1933'te bir çözüme kavuşturulunca yeniden düzenlenmiştir. Bu dostça ilişkileri korumak istemekle birlikte, çok yanlı bir Pakt yerine her üç devlet ile ayrı ayrı ilişkileri sürdürmek ilerisi için daha güvenceli görünmüştür. Bununla birlikte, Doğu Pakta katılmak istemeyen İngiltere onun karşısına da çıkmayacak ve Irak'ı engellemeyecektir.

¹⁷¹ Briand- Kellogg Paktı 27 Ağustos 1928 tarihinde imzalanmıştır. Amerika ile Fransa arasında müzakere edilen bu daimi dostluk anlaşmasının, Amerika'nın isteği üzerine çok taraflı bir anlaşmaya dönüştürülmesinden doğmuş idi. Anlaşmaya göre buna imzalarını koymuş olan devletler, milletler arası anlaşmazlıkların çözülmesi için savaştan vazgeçiyorlar. Karşılıklı ilişkilerde savaşı milli politika aleti yapmamayı ve içeriği ne olursa olsun aralarında çıkacak herhangi bir anlaşmazlığı barış yoluyla çözeceklerini taahhüt ediyorlardı. Paris'te imzalanan pakta birçok devlet gibi Türkiye Cumhuriyeti de katılmıştır.

Bölgede her zaman etkin olabilecek ikinci devlet Sovyetler Birliğine gelince: Moskova o dönemde henüz yeterince güçlü değildi. Batılıların dostça olmayan tutumu karşısında barış istemekle, özellikle komşu devletler ile ilişkilerini güvenceli duruma getirmeye, onların Batılı Büyük Devletlere alet olmalarını engellemeye çalışmaktadır. Nitekim 1928 Briand-Kellogg Paktını derhal Doğu Avrupa'da Türkiye ve diğer koşulları ile yürürlüğe koyma üzere 9 Şubat 1929'da Moskova'da bir protokol (Litvinof Protokol) imzalanmıştı. Bundan başka, hem Doğu Avrupa hem de Güney komşuları ile (Türkiye, İran ve Afganistan) 3-4 Temmuz 1933'te Londra'da "Saldırının Tanımı" na ilişkin sözleşmeleri imzalamış, bununla, içerde karşılık çıkarma girişimleri de kapsam içine girmek üzere, saldırı durumlarını geniş ve açık biçimde ortaya koymak istemişti. Zaten başta Türkiye olmak üzere, İran ve Afganistan ile düzgün ilişkiler sürdürüyordu. Bu durumda bir Doğu Paktına Sovyetler Birliğinin itirazı yoktu. Öneri gelirse ona katılmak kararındaydı ve Pakta Afganistan'ında alınmasını öneriyordu. Ancak, İngiltere Pakta katılmayacağına göre, büyük devlet olarak yalnız Sovyetler Birliğinin katılması bölge devletleri için dengeyi bozabilirdi. Zaten böyle bir şeyi İngiltere'nin etkisindeki Irak kabul edemezdi. Sonuçta, İngiltere'nin katılmayacağı Moskova'ya anlatılmış, ona da bir katılma önerisi yapılmamıştı. Moskova'da İngiltere katılmak istemediğine göre Paktın imzalanmasına her hangi bir engel çıkarmayacaktı.¹⁷²

Fransa ise bölgede İngiltere den sonra giren emperyalist güç olarak Lübnan ve Suriye üzerinde söz sahibi bulunuyordu. İkinci Dünya Savaşı öncesinde bölgeden çekilirken Suriye manda yönetimi ortadan kalkıyor ve böylece Ortadoğu etki alanından çıkıyordu.¹⁷³ Almanya zaten etki alanları dışındaki bu bölgede böyle bir Paktın yapılmasına tepki göstermedi. İtalya'ya gelince: Mussolini'nin 19 Mart 1934'te yaptığı bir açıklamada "İtalya'nın tarihsel emelleri, ona kolay uluslar arası yollarla bağlı Asya ve Afrika'da dır" demesi Türkiye ve kimi Arap ülkelerinde, özellikle Suudi Arabistan ve Yemende kuşkular uyandırmıştı. İtalya'nın 3 Ekim 1935'te Habeşistan'ı istilaya başlaması da bu kuşkuları arttıracaktı. Bununla birlikte, İngilizlerin fiili gözetimindeki Irak ve daha uzak düşen İran için bir İtalyan tehlikesi akla gelmiyordu. Kaldı ki İtalya'da Paktın yapılmasına olumsuz bir tepki göstermeyecekti.

¹⁷² Soysal, "1937 Sadâbat Paktı", *X. Türk Tarih Kongresi*, s.3132-3135.

¹⁷³ Anıl Çeçen, *Türkiye'nin B Planı*, İstanbul 2006, s.312.

Antlaşma tasarısına girecek hükümlerin kesinlikle ortaya konulması 1934 yılından 1935 yılının Ekim ayına dek uzun zaman almıştır. Bunun bir nedeni 1933'te Irak'ta bir hükümet değişikliği ile Başbakanlığa İngiltere'ye karşı daha sıkı durmak yanlısı Vatani Partisinin lideri Yasin el-Haşim'inin geçmesidir. Her ne kadar Nuri Sait Paşa Dışişlerinde alıkonulmuşsa da konunun enine boyuna yeniden incelenmesi zaman almıştır. Öte yandan, Irak ile İran arasında ilk kez bağıtsal hükümlülükler üslenilirken iki tarafında fazla titizlik göstermesi gerekmiştir. Özellikle Irak hükümetinin İngiltere'nin her nokta üzerinde onayını almak zorunda olması unutulmamalıdır. Bir başka neden, Pakta Afganistan ve Suudi Arabistan'ın, hatta Yemen'in katılması olasılığı karşısında uzun danışmalar yapılmasıdır.

Türkiye'nin Afganistan ile 1921 ve 1928 Antlaşmaları çerçevesinde, dostluk ve işbirliği hızla gelişmiş bulunuyordu. İran – Afgan ilişkileri de düzelmişti. Irak'ın da bir itirazı yoktu. Suudi Arabistan'a gelince, Irak bu ülke ile 1936 Nisanında bir Saldırmazlık Antlaşması yapmıştır. Onun Pakta katılmasında yarar görüyordu. Hatta Suudiler adına Ankara ve Tahran nezdinde temasları bizzat Irak hükümeti yapıyordu ancak Pakta katılmaya hazır görünen Afgan hükümetinin, Suudi Arabistan'ın Pakt devletleri ile ortak sınırı bulunmamasının ve Suudi Arabistan'ın Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmamasının uygulamada sorunlar yaratabileceğini bildirmesi ise biraz gecikmeye neden olmuştur.

Bu konudaki temasları uzayacağı anlaşılınca antlaşma tasarısını hazırlamak işini üslenen İran Dışişleri Bakanı Cenevre'de Iraklı meslektaşı ile metin üzerinde son görüşmeleri yapmış, bu arada Tevfik Rüştü Aras'ın görüşlerini almıştır. Aras 25 Eylül 1935'te Cenevre'den Ankara'ya yolladığı bir Telgrafta bunlara değindikten sonra daha İstanbul'dan hareketinden önce Bakanlar Kuruluna böyle bir antlaşmanın ana çizgilerini anlattığını ve Başbakan İnönü'nün onayını aldığını anımsatmış ve tasarı metnini son biçimi ile Ankara'ya yolladığını duyurmuştu. Aras bu telgrafında ayrıca şunları bildirmişti: “Eğer Afganistan antlaşmaya katılmayı kabul eder, üç imzacı devletin bunu memnurlukla kabul edeceğini belirten bir imza protokolü hazırlanarak, bu protokol antlaşma tasarısı ile birlikte İran tarafından Kabil'e iletilecektir. Tasarının bir örneğini bilgi için Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinof'a

verdim ve onayını aldım. Milletler Cemiyetindeki İngiliz delegesine de bilgi sundum”.¹⁷⁴

2.PAKTIN PARAFE EDİLMESİ VE İMZALANMASI

Antlaşmanın metni üzerinde Türkiye, Irak ve İran uzlaşınca bu metin 2 Ekim 1935 günü Cenevre’de parafe edilmişti. Antlaşmanın doğrudan imzalanmayıp önce parafe edilmesi Irak’ın tutumundan kaynaklanmıştı. Nitekim Irak hükümeti Afganistan ve Suudi Arabistan’ın kesin kararının henüz belli olmadığını, daha da önemlisi Irak – İran sınır uyuşmazlığı “Şattularap sorunu” konusunda Bağdat’ta sürdürülen görüşmelerde daha bir sonuca varılmadığını Ankara’ya bildirmişti. Türkiye ise antlaşmanın bir an önce imzalanmasını istiyordu. Afganistan ve Suudi Arabistan’ın eşit koşullarda katılma işinin üç Dışişleri Bakanının ilk buluşmalarında bir formüle bağlanabileceği görüşünde idi. Zaten çok geçmeden, 1935 Kasımında Afgan hükümeti katılmayı kabul ettiğini bildirmişti. Irak ise, bir ikinci Arap devleti olarak, hiç değilse Suudi Arabistan’ın katılmasını istiyor, böylece üçü de Arap olmayan Kuzey komşuları karşısında bir denge yaratmaya ve Arap dünyasından koptuğu izleniminin doğmasını önlemeye izlemini veriyordu. Burada laik Türkiye’nin şeriat düzenine bağlı Suudi Arabistan ile bir Pakt içinde bulunmak istemediği yolunda Arap dünyasında çıkan söylentiler ise doğru değildi. Nitekim bu gerçek, Ankara’nın Bağdat’a ilettiği şu mesajdan belli oluyordu: “Türkiye’nin Suudi Arabistan’ı katılmasına bir itirazı yoktur. Yeterki İran ve Afganistanda bunu kabul etsin”. İran Dışişleri 31 Kasımında Türk elçisi Tokay’a kendilerinin de bir itirazı olmadığını bildirmiş, ancak Afganlıların, Suudi Arabistan’ın katılmasını yaratacağı zorluklar üzerinde ısrarla durduğunu Ankara’ya duyurmuştu.

Irak’ın Arap dünyası içindeki duyarlılığını gösteren yeni bir olguda şöyle ortaya çıkmıştı: 1936 Eylülünde Fransa Suriye’ye bağımsızlık tanımak üzere harekete geçince, Türkiye ertesi ay Milletler Cemiyeti Konseyinde Sancak (Hatay) sorunu ortaya atmıştı. Türkiye’nin bu girişimi, Suriye başta olmak üzere, Arap dünyasında az çok tepkiler uyandırınca Irak hükümeti Suudi Arabistan ve Yemen gibi devletlerin Pakta katılması umutlarını boşa çıkarmamak üzere, Pakt’ın

¹⁷⁴Soysal, “1937 Sadâbat Paktı”, *X. Türk Tarih Kongresi*, s.3135–3136.

imzalanması işinin ertelenmesinin yararını Ankara'ya duyurmuştu. Ancak Ankara bunu kabul etmeyecekti. Irak Hükümetinin bu gibi konularda gösterdiği hassasiyet ne olursa olsun, netice de Suudi Arabistan Pakta resmen herhangi bir başvuruda bulunmadığı gibi, Pakt tarafından ona bir davet de yapılmamıştır.

Irak Hükümetinin işi geciktirici bu tutumunun en önemli nedeni, Ankara'nın Tahran üzerinde etkisini kullanarak, Şattularap sorusunda Irak'ın pozisyonuna yaklaşan bir çözümü İran'a kabul ettirmeyi beklemesi idi. Bunun üzerine, Türkiye Dışişleri Şattularap sorununu incelemeye başlamış, hatta Bakanlığın uzmanlarına haritalı bir rapor hazırlatmıştı. Böylece Türkiye her iki komşusunu bir uzlaşya razı etmek için dostça girişim denilebilecek bir siyasal temaslar süreci başlamıştı. Bu süreç 1937 Temmuzuna dek sürecekti.

Şattularap sorunu üzerine Milletler Cemiyeti Konseyi çerçevesinde ya da onun dışındaki Irak – İran görüşmeleri 1936 başlarında bir çıkmaza girmiş gibi görünüyordu. İran'ın yeni Dışişleri Bakanı Sami Mart'ta Bağdat'a yaptığı ziyaretten sonra Tahran'da Türk Elçisi Enis Akaygen'e şunları söylemişti: "...Biz Dörtlü Paktı biran önce imzalayabilmek için Şattularap işinde kimi kolaylıklar (Şattularap'ın yönetim biçimi işinin ileriye bırakılması v.b.) ileri sürdük, ama Iraklılar sınır işi kesinlikle çözüme kavuşturulmadan Paktı imzalamayacaklarını bildirdiler. Eski vaatlerinden de döndüler. Bu durumda Bağdat'ta ki heyetimizi geri çekmeyi düşünüyoruz... Türkiye'nin yeniden dostça girişimde bulunması Iraklılarda yanlış anlama doğurabileceğinden yararsız olacaktır".¹⁷⁵

Bunun üzerine İran Hükümeti Şattularap ırmağında "Ortay Çizgi" temeline dayalı ilk tutumuna döndüğünü ve sınır konusunda bir antlaşmaya değin, Pakt'ın imzalanmasının ertelenmesi gerektiğini Ankara'ya duyurmuştu. Bu arada, Irak'ta 20-22 Ekim 1936'da General Bekir Sıtkı bir darbe ile Yasin el-Haşimi hükümetini devirmiş Hikmet Süleyman hükümetini kurdurmuştu. Her ikisi de Atatürk'ün hayranı ve Türkiye'nin dostu idi. Bu liderler Şattularap sorunu üzerinden İran'a fazla ödün vermeden anlaşıp Dörtlü Paktı yapmak eğiliminde idiler.

¹⁷⁵ Soysal, "1937 Sadâbat Paktı", *X. Türk Tarih Kongresinden*, Ankara 1994, s.3136–3139

Türkiye Dışışleri Bakanının çabaları sonucu, 1937 yılının ortalarına doğru Irak ile İran arasında Şattularap konusunda yaklaşma sağlanmış ve “Irak-İran Sınır Antlaşması” hükümleri üzerinde Bağdat’ta görüş birliğine varılınca metin 4 Temmuz 1937’de Tahran’da imza edilmişti. Bu arada Dörtlü Pakt’ın metni hazırlayan İran’ın başkenti Tahran’da imzalanması kararlaştırılmış bulunuyordu. Türk Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Haziran sonlarında Bağdat’a gelip temaslar yapmış, oradan Tahran’a geçtikten sonra Ankara’ya şunları bildirmiştir: “...Sınır Uyuşmazlığı çözüldü, Irak Dışışleri Bakanı Tahran’a davet edildi. Pakt metnini daha önce onaylanmış olan Sovyetler Birliğinin Tahran Büyükelçisine durum bildirildi Türk hükümetinin de Pakt’ın Tahran’da imza edileceğinin Moskova Büyükelçiliğimiz aracılığı ile Sovyet Hükümetine bildirilmesi iyi olur”. Aras’ın bu isteği üzerine durum Moskova’da Sovyetlere duyurulmuştur.¹⁷⁶

Üç seneden fazla süren çalışmalarla hazırlanan misak, Tahran’ın yazlık semtinde yeni yapılmış olan Sadâbat sarayında, dört devlet Hariciye Vekilleri tarafından 8 Temmuz 1937’de imzalandı ve iştirak eden devletlerin meclislerinde tasdik edildi.¹⁷⁷

Sadâbat Paktını imzalayan dört Dışışleri Bakanı, Tahran’dan ayrılmadan önce, imzaladıkları tarihi belgeyle ilgili görüşlerini kamuoyuna açıkladılar. Ev sahibi İran Dışışleri Bakanı Sami yi, “*Fevkalade ehemmiyeti haiz bir eser kurduk*” dedi ve şunları ekledi: “*Bu eser, bundan böyle çözülmöz bağlarla birleşmiş olan dört milletin, yalnız Batı Asya barışının muhafazası için değil, aynı zamanda umumi barışın vikayesi(korunması) için bir hizmettir. Bundan böyle dört memleket Milletler Cemiyeti çerçevesi dairesinde... kendilerini alakadar eden bütün sahalarda faal ve sıkı bir teşriki mesaide (işbirliğinde) bulunacaklardır.*”

Afganistan Dışışleri Bakanı Feyz Muhammed Han, Sadâbat Paktı’nı “*büyük işbirliği projesi*” olarak nitelendirdi ve bu paktın imzalanması şu gerçeği hatırlatmıştır: “*Batı Asya milletleri birbirleriyle dayanışma içindedirler*” dedi.

¹⁷⁶Hasan Berke Dilan, *Atatürk Dönemi Türkiye’nin Dış politikası (1923–1939)*, İstanbul 1998, s.135–136.

¹⁷⁷ Tevfik Rüştü Aras, *Atatürk’ün Dış Politikası*, İstanbul 1995, s.110.

Irak Dışışleri Bakanı Naci El Asil, Sadâbat Paktı ile “*Tahran, Ankara, Kabil ve Bağdat el ele tutuşmuşlardır... Yeni bir terakki eseri daha göstermişlerdi. Ataletten uyanan Şark, hayaletini bir kere daha ispat etmiştir*” dedi. Bu paktın yeni bir devir açtığını, bunun büyüklüğünün ilerde daha iyi anlaşılacağını söyledi.

Türkiye Dışışleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras, Tahran’a hazırlıklı gelmişti. En uzun konuşmayı o yaptı. Sadâbat Paktı’nın ve dolayısıyla Atatürk Türkiyesi’nin barışçı politikasının güzelce bir açıklamasını veya savunmasını yaptı. Epeyce uzun olan bu konuşmadan parçalar aşağıya aktarılmıştır. Atatürk’ün değışmez Dışışleri Bakanı Aras şöyle konuşuyor: “*Sadâbat Sarayı’nda cereyan eden ve Şark için yeni bir devrin başlangıcını teşkil eden mes’ut hadise hakkında mütevaziyane birkaç söz söyleyeceğim. Muhterem dost ve arkadaşlarım bu hadisenin Şark milletleri tarihinde teşkil ettiği emsalsiz ve şerefli sahifeyi açıkça ve belagatle ettirdiler...*

Muhteviyatı itibarıyla bu pakt, Milletler Cemiyeti Paktının Derpiş ettiği muntikavi paktların en basitidir... Fakat psikolojik bakımdan bu pakt, nazarımızda büyük bir kıymet iktisap etmekte ve tükenmez bir memnuniyet membaı olmaktadır.... Cihanın bu kısmında biz kardeşliğe inandık. Şimdi biz, asırlarca süren geçimsizliği ve bu muntikaları o kadar uzun zamandan beri harabeden ve kökleşmiş addedilebilecek olan kinlerin yerine karşılıklı muhabbet hislerini ikame ediyoruz. Kollarımızı, bütün dostluğumuzla bütün milletlere açıyoruz...

Şunu beyan etmek isterim: Biz cihanşümul bir muhabbet siyaseti istiyoruz... Biz Milletler Cemiyeti azasından bir bitaraflar grubu teşkil ediyoruz... Sulh İdealine samimiyetle bağlıyız. Çocuklarımızı sükûn içinde yetiştirmek ve tarlalarımızı da emniyet içinde sürmek istiyoruz... Herkes sulh davası ile meşgul oluyor. Milletlerin ekserisi beynelmilel sulhu sağlam esaslar üzerine oturtmak tedbirlerini araştırıyor. Fakat biz, sulh davasının samimi ve sadık hadimleriyiz. Biz memleketimizin selamet ve menfaatini sulhta buluyoruz...

Çocuklara öğretmek lazımdır ki, bir mezarlıkta eğlenceli bayram olmaz ve harabeler üzerine de saadet köşkü kurulmaz... Aktile Avrupa hudutlarını siyaseten ve iktisaden Himalaya kıyılarına kadar tevsi ettiğimizi zannettiğimiz bu Paktın şümul ve

*muhteviyatından iki büyük komşumuzun haberdar edilmiş olduğunu söylemeye bilmem lüzum var mı?*¹⁷⁸

3.SADÂBAT PAKTININ HÜKÜMLERİ

On maddeden oluşan, saldırmazlık ve dostluk içeriğinde imzalanan Sadâbat Paktı, Ortadoğu ülkeleri arasında imzalanan antiemperyalist pakt olarak ortaya çıkmıştır. Birinci maddeye göre imzacı ülkeler birbirlerinin içişlerine karışmama konusunda söz veriyorlardı. İkinci madde ile üye ülkelerin sınırlarının güvenliği ve saldırmazlığı benimseniyordu. Üçüncü madde ise, uluslar arası konularda imzacı ülkelerin birbirlerine danışacakları belirtiliyordu. Dördüncü madde de üye ülkelerin birbirine saldırmayacaklarına dair kesin bir hüküm getiriliyordu. Beş ve altıncı maddelerde üye ülkelerden birisinin diğer ülkelere saldırısının durumunda diğer ülkelerin antlaşmadan çekilebileceği açıkça belirtiliyordu.

Sadâbat Paktına göre, üyelerden herhangi birisinin diğerine tecavüzü sırasında mağdur olan ülkenin sorunu Milletler Cemiyetine götürebileceği belirtiliyordu. Yedinci maddeye göre ise, taraf ülkelerinden her birisi kendi sınırları içerisinde diğer ülkelerin yönetimlerine karşı silahlı örgütlenmelere izin vermeyeceği ve etnik unsurları birbirine karşı kullanmayacağı hüküm altına alınıyordu. Sekizinci madde taraflar arasındaki sorunların barışçı yollarla çözümleneceğini belirtiyordu. Dokuzuncu maddede antlaşmanın Milletler Cemiyeti esaslar dahilinde yorumlanacağı vurgulanıyordu. Onuncu maddede antlaşmanın beş yıl için yapıldığı eğer taraflardan her hangi birisinin itirazı olmazsa o zaman her beş senede antlaşmanın kendiliğinden yenileneceği açıklanıyordu. Antlaşmanın ayrıca Milletler Cemiyeti tarafından onaylanması da kabul edilmiştir. Antlaşma sonrasında bir protokol imzalanarak Sadâbat Paktı'nı yürütmek üzere bir komisyon seçilerek görevlendirilmiştir.¹⁷⁹

8 Temmuz 1937 de imzalanan pakt ancak 25 Haziran 1938 günü yürürlüğe girmiştir.¹⁸⁰ Bu misakın müddeti beş senedir. Müddetin bitmesinden altı ay evvel

¹⁷⁸ Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.341–343.

¹⁷⁹ Çeçen, *Türkiye'nin B Planı*, s.318.

¹⁸⁰ Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih (1919–1939)*, Ankara 1953, s.248.

tarafından biri feshini istemediği takdirde kendiliğinden daha beş sene uzatılmış sayılırdı.¹⁸¹

Görülüyor ki, Paktle “birbirinin içişlerine karışmamak”, “sınırların dokunulmazlığı” ve “saldırmazlık”, uluslararası siyasal sorunlarda “danışmalar”, “iyi komşuluk ilişkileri”, Milletler Cemiyeti Yasasına ve dünya barışına saygı söz konusudur. Paktın dışarıdan gelebilecek bir saldırıya karşı savunma yani askeri yardımlaşma paktı olmadığı açıktır.

Dışişleri Bakanları, Antlaşmayı imzalar imzalamaz bir Bakanlar Konseyini kuran şu protokolü imzalamışlardır. “ Paktı imza etmiş olan devletlerin ortak çıkarlarını ilgilendiren sorunlar üzerinde görüşmek ve hareketlerini uyumlu kılmak için dört Devlet Bakanlarından oluşan bir konsey kurulacaktır. Konsey her yıl en az bir kez Cenevre’de ya da Konsey tarafından belirlenecek başka yerde toplanacaktır. Konsey başkanlığı alfabe sırasıyla, Afganistan, Irak, İran ve Türkiye Dışişleri Bakanlarıca üstlenecektir. Ancak ilk toplantı paktın imza edildiği Tahran’da yapıldığı için başkanlığını önce İran Dışişleri Bakanı alacaktır. Dönem Başkanı katında bir Sekreterlik kurulacak, bunun Genel Sekreterini dönem Başkanı seçecektir. Diğer devletler de birer sekreter atayacaklardır”.¹⁸²

4.SADÂBAT PAKTININ YANKILARI

4.1.Türkiye’deki Yankıları

Sadâbat Paktının Türkiye deki yankılarına baktığımızda ilk olarak karşımıza Ulus Gazetesinde Şark Paktı başlıklı yazısıyla Falih Rıfki Atay çıkmaktadır. Atay yazısında şunları yazıyordu:

“İran, Afgan, Irak ve Türkiye arasında bir saldırmazlık paktının imza edilmek üzere olduğu hakkında Tahran’dan gelen telgraflar, bütün barışseverler için 1937 yılının en mesut hadisesini haber vermektedir. Aralarında hakiki hiçbir menfaat tezdadı olmayan bu dört devlet, böyle bir paktın imzalanmasını geciktiren bütün

¹⁸¹ Aras, a.g.e., s.110; Mustafa Bilge, “Sadâbat Paktı”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt.XXXV, İstanbul 2008, s.382.

¹⁸² İsmail Soysal, “1937 Sadâbat Paktı”, *Çağdaş Türk Diplomasisi; 200 Yıllık Süreç*, s.334. Anlaşmanın tam metni için bkz. Ek-5.

ihtilaflı işlerini, uzlaşma yolu ile tasfiye ettiler. İran'da Şahinşah ve Türkiye'de Atatürk iktidarı, iki komşu milleti asırlardan beri bir türlü birbirine yaklaştırmayan anlaşmazlıkları pek kısa bir zamanda halletmek imkânlarını bulmuştur. Afganistan ile İran arasındaki hudut münakaşası da Türkiye'nin hakemliği ile halledilmiştir. Irak ile İran sınır ihtilaflarında süratle nihayet bulmaması için hiçbir sebep yoktu.

Şark Paktı, karşılıklı barış ve emniyet taahhüdü nizamını Akdeniz kıyılarından Asya içlerine kadar genişlemektedir. Bu milletleri birbirine taarruz etmemek ve kendi emniyetlerine zarar verecek her türlü hareketten çekinmek hususunda bilinçlenmeye sevkeden iki yüksek maksat vardır: biri, dört devlet, memleketlerini bayındırmak, halk yığınlarına refah vermek ve yurtlarını yeni zamanların ileri müessesesi haline koymak kaygısından gayri bir dava peşinde değildirler. Sükûn ve emniyet isterler. İkincisi, dört devlet, milli hürriyetlerin masunluğu ve milletler arasında barışın ve güvenliğin devamı ülküsüne gerçekten bağlıdırlar.

Şark paktının hükmü geçecek olan memleketlerin bir de harptan evvelki münasebetleri tasavvur edilecek olursa, Tahran merasiminin ifade ettiği derin inkılâbın manası kolayca anlaşılabilir. Aynı nüfus bölgelerine parçalanmış yurtlarında, her türlü haktan mahrum yaşamağa cebrolunan bu milletler, bir iki nesillik zaman içinde tarihin en büyük facialarını gördüler. Ölüm ve esirlikten kurtulabilmeleri için mucizeler lazım geldi. Onlar iç ve dış politikalarını tanzim ederken, mazinin nasihatlerini dinlemektedirler ve yakın faciaların dersleri onlara, diğer milletlere örnek teşkil edecek bir olgunluk hali vermiştir. Garp milletlerinin çoğu, kendi aralarında, henüz hiçbir esaslı meselelerini halletmemişken, şark paktını imza edecek olanlar, asırlardan beri süregelen çetin ihtilaflarını Milletler Cemiyetinin barış ve uzlaşma prensiplerine sadık kalarak halletmek çarelerini buldular. Birbirlerine düşman kalmak mukadder zannolunan komşular için, o sınırdışlık en yakın kardeşlik münasebeti manzarası bağladı.

Şark paktı, yıllardan beri devam eden bu inkişafın tabii bir neticesi idi. Hepimize kutlu olsun.”¹⁸³

¹⁸³ Falih Rıfkı Atay “Şark Paktı”, Ulus Gazetesi, (Ankara), 6.7.1937 & *Ayn Tarihi*, Ağustos 1937, No. 44, s.77

Akşam gazetesinde Necmettin Sadak, Dörtlü Şark Antlaşması başlıklı Şark Paktın önemine değindiği yazısında şöyle söylüyordu:

“Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında dört taraflı bir antlaşma Tahrandaki imza edilmek üzere. Dört komşu devlet arasındaki bu misak Yakın Şarkta sulhu kuvvetlendiren yeni bir amil olacaktır. Bu bakımdan hadise, ehemmiyetle alakayı celbetmeğe layıktır. Hatırlardadır ki bu dörtlü Şark antlaşması epeyce zaman evvel Cenevre’de parafede edilmiştir. Hariciye Vekili Dr. Aras’ın Irak ve İran hükümetlerini ziyareti dolayısıyla Tahran’da imza ediliyor. Irak ve Afganistan Hariciye Vekilleri de bu münasebetle Tahran’a gelmişlerdir.

Bu muahedenin gayesi menfaatleri birçok noktalardan birleşik olan dört komşu devlet arasında dostluk ve anlaşmayı arttırmak, Milletler Cemiyeti çerçevesi içinde, Yakın Şarkta emniyeti sağlam esaslara bağlayarak, umumi sulha hizmet etmektedir.

Türkiye, İran, Afganistan ve Irak, bu muahede ile birbirlerine taarruz ve tecavüz etmeyeceği, müşterek hudutlarının masumiyetine riayet etmediği beynelmilel sahada bir ihtilal çıktığı zaman birbirlerine müşaverede bulunmadığı, kendi toprakları dahilinde diğeri aleyhinde çalışan çete, teşkilat ve cemiyetler kurulmasına müsaade etmemeyi taahhüt ediyorlar. Muahede esas itibarile bir dostluk misakıdır. Dört komşu devlet birbirlerinin dahili işlerine asla karışmamayı ve kendi sınırları içinde silahlı çetelere, tahrikatçı cemiyet ve teşekküllere müsaade etmemek suretiyle hudutlarda sükun ve emniyetle beraber asayiş de temin etmiş olacaktır. Şarkın bu kısmında böyle bir emniyetin faydaları küçük görülemez. Bu muahedenin temin ettiği esaslar Türkiye için yeni değildir. Hatta Türkiye ile Afganistan, Türkiye ile İran arasında çoktan beri mevcut olan dostluk misakları, bu yeni muahedede, yazılı prensiplerden çok kuvvetli, daha ileridir. Bu yeni muahedenin, Türkiye ile Şark komşuları arasında esasen mevcut nizam ve emniyete, dostluk antlaşmalarına ilave ettiği başkalık, evvela Irak’ın da bunu imza etmesi, sonra da ve bilhassa dört komşu devletin bir arada aynı dostluk vesikasını imza etmeleridir. Bu topluluk ve beraberlik Türkiye ile İran ve Afganistan arasında mevcut çok eski ve kuvvetli dostluk bağlarını ancak bir kat daha sağlamlaştırmaya ve genç Irak devletini de bu sulh manzumesi içine almaya yarayacaktır.

Türkiye, bu suretle, Balkanlardan başlayarak yakın Şarkta, adım adım tesisini kendine gaye bildiği “sulh mıntıkaları” nı bırakarak tahakkuk ettirmiş bulunuyor.

Bir tarafta Balkan Misakı, diğer tarafta dörtlü Şark Anlaşması ile, Türkiye içinde ve merkezinde bulunduğu geniş mıntıkayı huzur ve emniyet kalesi haline getirmiştir. Bu muvaffakiyetin Avrupa'nın başka tarafları içinde örnek olmasını yürekten temenni ederiz.”¹⁸⁴

Bunların yanı sıra Tan, Son Posta, Cumhuriyet gibi birçok gazete “Şark Paktı” olarak bahsettikleri Sadâbat paktına imzalanmadan önce ve sonra birçok kez yer vermişlerdir.

4.2.Avrupa'daki Yankıları

Sadâbat Paktı'nın doğu ülkelerine önderlik yaptığına dair birçok yazı yabancı basında yer almıştır. Milletler Cemiyetinin Sadâbat Paktı'na sahip çıkması ve desteklemesi gerektiği birçok yabancı yayın organında dile getirilmiştir. İmzacı dört ülkenin Müslüman olmasının Panislamizm gibi yorumlanmasına karşı, Türkler, Farslar ve Arapların ayrı milletler olduğu fikri öne sürülerek böyle bir korkunun asılsız ve yetersiz olduğu dile getirilmiştir.¹⁸⁵ Yurtdışında çıkan gazete haberleri şu şekildedir:

Belgrad'da çıkan Samouprava gazetesi, doğu devletleri arasında ilk defa böyle bir pakt yapıldığını ve bunun Türkiye'nin eseri olduğunu belirtiyor ve şöyle diyordu: “ Bay Rüştü Aras, arkasını Asya'ya çevirerek Avrupa'ya gitti. Fakat Moskova'da Bay Litvinof'un masasına oturmadan evvel, zeki ve istidatlı Türk Hariciye Vekili, Yakın Asya için yeni bir devre ehemmiyetini haiz olan büyük bir işi Tahran'da bitirdi.

8 Temmuz'da çoktan beri tasavvur etmiş ve kendi emeğiyle hazırlamış olduğu Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Asya Paktı'nı (Sadâbat Paktını),

¹⁸⁴ Necmettin Sadak, “Dörtlü Şark Antlaşması”, Akşam, 6.7.1937 & *Ayın Tarihi*, Ağustos 1937, s.77–78.

¹⁸⁵ Çeçen, *Türkiye'nin B Planı*, s.320.

meşhur Sadâbat Sarayı'nda imzalandı... Bu eski dört Şark devleti arasında imzalanan pakt, hiç şüphe yok ki, birincidir.

Yakın Asya milletleri arasında kendi reformları ile en başrolü oynayan ve bu sütunumuzda birçok defa tebarüz ettirdiğimiz Kemal'in Türkiyesi, bu defa da, sulhun bozulmaması ve hudutların değişmemesini ifade eden ve ta Orta Asya'ya kadar dayanan kuvvetli bir mihverin ideolojisine elebaşlık etmiştir...

İran, Irak ve Afganistan arasında asırlardan beri var olan kanlı çarpışmaları, boğuşmaları ve en hassas hudut meselelerini bile tasfiye edecek olan pakt imzalanmadan evvel, kavgaların önüne geçebilmek için, Türkiye'nin de dostane müdahalesi icap ediyordu. Tahran'daki pakt, kendi kendini müdafaanın şaheseridir. Ve Türkiye Cumhuriyeti, sulhsever ve mürebbi misyonu, Asya'nın bir tarafında, kendi huy, kısmet ve yavaşlığına terk edilmiş olan memleketlerde devam ettirmektedir... Kemal Atatürk'le Rıza Han Pehlevi arasında teati edilen telgraflar dünyanın o tarafında imzalanan bu çok faydalı paktın uyandırdığı sevinci, en iyi ispat etmektedir. Teati edilen telgraflar Şark Paktı'nın (Sadâbat Paktının), en yakın gelecekte Asya'da oynayacağı mühim rolü gayet açık bir tarzda tebarüz ettirmektedir.”

Slovo adlı Bulgar gazetesi, Türk diplomasisinin ‘yüksek prestij kazandığını’ belirtiyor ve Sadâbat Paktını şöyle değerlendiriyordu:“Türk diplomasisinin faaliyet çemberi günden güne genişlemektedir... Türkiye barış ve güvenlik davasında faal bir mevki ve yüksek bir prestij kazanmaya muvaffak olmuştur... Barış davasına olan inancı sayesinde Türkiye son zamanlarda Boğazlar ve İskenderun (Hatay) gibi enternasyonal iki mühim meseleyi halletmiş bulunmaktadır.

Tevfik Rüştü Aras'ın yaz mevsimini Bağdat ve Tahran'da geçirmesi, Ankara'nın geniş ölçülü bir düşünceye malik siyasetinin yeni bir seyrine işaret eder. Bu seyahat, dörtler Asya Paktı(Sadâbat Paktı) adını taşıyan Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasındaki paktla ilgilidir. Bundan birkaç sene evvel memleketler arasında mühim ihtilafların ve itimatsızlıkların mevcut bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır... Üç devlet arasında hudut ihtilaflar vardı... bu ağır atmosfer tedrici bir surette duruldu.

Türkiye, kendi terakki hamleleriyle gerek Irak ve gerek İran münevverlerinin gözlerini açmaya muvaffak oldu ve bunlar, bir memleketi iç sükûna ve tam bir istiklale götüren yolları gördüler. Dört devlet arasında yakınlık ideali bilhassa bu şuurun üzerine hazırlandı ve neşvünema buldu. Kemalistlerin hilafeti ilga ettikleri ve dini devletten ayırdıkları malumdur... Bu itibarla bir Panislamizm siyaseti mevzu bahis olamaz. Panturanizm de mevzu bahis olamaz; çünkü gerek Araplar, gerek İranlılar Turanlı değildirler. Bu hareketin ırki ve dini bir karakteri yoktur. Bu münhasıran siyasal bir harekettir. Times gazetesine göre, burada mevzu bahis olan şey, milletler Cemiyeti talimatnamesine uygun bir surette hazırlanan bir yakınlık, saldırmazlık ve herhangi bir meseleyi peşinen istişare etmek... gibi esaslara dayanan bir pakttır.

Paktın hedefi, inanı (güveni) ve sükûnu temin etmek ve bu devletlerin sükûn içinde inkişafına ve barış davasında beraber çalışmalarına yardım etmekten ibarettir. Fakat bu paktın hakiki ve daha büyük manası, istikbalde teessüs edecek olan daha yakın beraberliğin ilk adımını teşkil eylesidir. Unutmamak lazımdır ki, yakın mazide bu memleketler muazzam emperyalizm mücadelelerine sahne olmuştu...

İngiltere bu pakta müsait ve mütemayil davranmaktadır. Esasen Büyük Britanya'nın rızası olmasaydı Irak'ın böyle bir pakta girmesi mevzu bahs bile olamazdı. Rusya'ya gelince: Anlaşıyor ki, Kemalistler Litvinof'la bu hususta uzun uzadıya temaslarda bulunmuşlardır. Rüştü Aras, Tahran'dan Moskova'ya gidecek, türlü meseleler arasında Sovyet komiserini bu dörtlü pakt hakkında da aydınlanacaktı. Yeni pakt, şüphe yoktur ki, faal Türk diplomasisinin elinde Kemalist Türkiye'nin enternasyonal prestijini kuvvetlendirmek için yeni bir koz olacaktır."

Moskova'da çıkan Pravda gazetesi, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Sadâbat Paktı hazırlıkları konusunda önceden bilgilendirildiklerine değindikten sonra, bu paktın savaş tehlikesi ve güvensizlik sonucu olduğunu belirtiyor ve şunları yazıyordu: Pakt, daha 1935 Ekim'inde Cenevre'de, Türkiye, İran, Irak delegeleri arasında parafe edilmişti. Daha sonra buna Afganistan'ın da katılacağı haberi çıktı. O zaman basın, bu paktın askeri mahiyette olmadığını, sadece doğuda ve Orta Asya'da barış ve güvenliği sağlamak amacı güttüğünü yazdı...

Paktın Şu sırada yapılmasına neden olarak da Akdeniz bölgesinde İtalya'nın yarattığı gerginlik gösteriliyor. Mussolini'nin 1934'te "İtalya'nın Asya ve Afrika'daki misyonu" na dair nutku o zaman Türkiye ve diğer Yakın Doğu memleketlerinde oldukça endişe uyandırmıştı..."¹⁸⁶

New York Herald Tribune'de çıkan United Press Ajansının Londra muhabirinin bir haberinde, Londra siyasal çevrelerinde bu Paktın İran ile Irak arasında uzun zamandır süregelen gerginliğe son vereceği, ayrıca İtalya'nın güneydoğuya doğru yayılma emellerine karşı cephe olacağı belirtilmişti. Paris'te Le Temps gazetesi, bu Pakta, Avrupa'da Küçük Antant ve Balkan Antantı'nda olduğu gibi, yabancı vesayetinden kurtulmak ve İslam devletlerini bir araya getirmek istediğinin bulunduğunu belirttikten sonra, "Pakt Sovyetler Birliği'nin etkisi atırıcı niteliktedir. Buna başka Araplar da katılırsa İngiltere ve Fransa zor duruma girebilir. Habeşistan Savaşı Türkiye'yi Karadeniz'den Akdenize ve Basra körfezine uzanan bölgedeki devletleri destekleyici bir girişime itti" demiştir. Hitler Almanya'sında basın parafe edilen paktı İngiltere'ye karşı göstermeye çalışmıştı. İtalyan basınının tepkisi de az çok buna benziyordu. İngiliz basını pek hoşnut değildi, böyle bir Paktın Irak dış politikasının hareket serbestliğini kısıtlayacağını ileri sürüyordu.

7 Temmuz'da Pakt imzalandığı sırada ise İngiliz ve Fransız basınındaki yorumlar genellikle olumlu idi Fransa'da artık Türkiye'nin Sovyetlerden uzaklaşp Batıya yaklaşmasının beklenebileceği yorumu yapılıyordu. Alman basını bunu İngiltere aleyhine olduğunu belirtirken Türk diplomasisinin özellikle Atatürk'ün başarısını övüyor ve Türkiye'nin durumunun daha da güçlendiğini belirtiyordu. Polonya basını Paktın Türk diplomasisinin çabalarıyla gerçekleştiğini, Balkan Paktı'ndan sonra bu yeni Paktın Türkiye'nin doğusunu da sağlam duruma getirdiğini yazıyordu. ABD basını Paktı barışçı bir olgu olarak görüyordu. New York Times, 12 Temmuzda çıkan makalesinde, Atatürk'ün Balkan Paktı gibi, Doğu Paktı ile de ileri görüşlülüğünü kanıtladığını belirtiyordu. Bu arada Dışişleri Bakanı Cerdell Hull Aras'a bir kutlama mesajı yollamıştı.

¹⁸⁶ Şimşir, Atatürk ve Afganistan, s.343-348; *Ayn Tarihi*, Ağustos 1937, s.80-84.

Sovyetler Birliği'nde Pravda Gazetesi Sadâbat Paktı'nın imzasından bir gün önce uzun bir makale yayımlayarak, bu girişimin bir tarihçesini yapmış, İtalya'nın 1835 Ekim'inde Habeşistan'a saldırması üzerine İngiltere'nin Yakındoğu'da küçük devletlerin kaygılarını kendi hesabına kullanmaya çalıştığını, Paktın aslında bölge devletlerinin güvensizlik duygusundan kaynaklandığını yazmıştı. Pravda, Paktın leh ya da aleyhinde bir yorumdan kaçınıyor, ancak İngiltere'nin Yakındoğu'da ön plana geçmesinin Sovyetler Birliği'ne verdiği sıkıntıyı belli ediyordu.

Arap ülkeleri içinde en büyük ilgiyi Mısır basını göstermişti. Basın genellikle Pakt girişimini ve Yakındoğu'da 60 milyon nüfusa sahip bu dört bağımsız devletin bir kardeşlik havası içinde bir araya gelmesini iyi karşılıyordu.¹⁸⁷

5.PAKTIN UYGULANMASI VE ÖMRÜ

Bakanlar Konseyinin ikinci toplantısının 1938 Nisan'ında Kabil'de olması daha Tahran'da imza töreni sonrası yapılan ilk toplantıda karlaştırılmıştı. Ancak bir yandan onay işlemlerinin uzaması sonucu, öte yandan Avrupa'da siyasi durumun kaygı verici biçimde gelişmesini yakından izleyebilmek bakımından, ikinci toplantının Eylül'de Cenevre'de yapılması ve Kabil toplantısının 1939 Nisan'ına bırakılması Türkiye tarafından önerilince bu öneri kabul edilmişti.

Cenevre'de 17 Eylül 1938'de yapılan toplantıda daha çok Avrupa'daki durum ve onun Yakındoğu'da olası etkileri gözden geçirilmişti. Yayımlanan bildiride, İran Dışişleri Bakanı Alem başkanlığında Konseyin toplandığı, Türkiye adına Aras, Irak adına Londra Büyükelçisi Ali Muhammed Han'ın hazır bulunduğu, dört devleti ilgilendiren konuların incelendiği ve taraflar arasında tam bir görüş birliğinin ortaya çıktığını belirtmiştir.

Dünya savaşı yaklaşırken Türkiye, Konseyin üçüncü toplantısını Kabil yerine daha merkezi bir yerde bulunan Tahran'da yapılmasını önermişti. Bunun için bir başka neden de, İran Şeyhinşahi'nin oğlu Veliht Muhammed Rıza'nın Prenses

¹⁸⁷ Soysal, "1937 Sadâbat Paktı", *X. Türk Tarih Kongresi* s.3144–3145.

Fevziye ile 1939 Nisan'ında evlenme töreninde üç komşu ülkeden gelecek heyetlerin hazır bulunması idi.

Nisan'da, toplantı öncesinde Başbakan ve Dışişleri Bakanı Nuri Said Paşa Türkiye'nin Bağdat elçisine "Türkiye Avrupa'da savaş dışında kalmaz. Öyle bir durumda Sadâbat Paktı dostlarından ne isteyebilir?" diye sormuştur. Buna Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu şu yanıt mesajı yollamıştı: "Türkiye tarafsız kalmaktadır. Biz Sadâbat Paktı'nın amacı ve elindeki olanakları dışında bir şey beklemiyoruz". Ancak, o sırada yoğun işleri nedeniyle Tahran'a Saraçoğlu gidemeyecekti. Irak Dışişleri Bakanı da gelemeyecek, Irak'ı konseyde Tahran İşgüderi temsil edecekti.

Türkiye düğün töreni ve Konsey toplantısı için Gümrük Bakanı Rana Tarhan başkanlığında geniş bir heyet yollanmıştır. Tarhan Tahran'a gelince 15 Nisan'da İran Dışişleri Bakanı Muzaffer Alam'a Avrupa ve Balkanlardaki durumunu anlatmıştı. Ayrıca Şah da 19 Nisan'da Tahran'ı ve Türk heyeti üyelerini kabul etmişti. Türkçe geçen bu görüşmede iki ülkenin dostluğu ve ortak anılar üzerine durulmuştur. 8 Nisan'da Konseyin ilk oturumu sonunda hazırlanan Fransızca 4 sahifelik tutanak heyetlerce kabul edilmiştir. Buna göre, Başkan Alam ilk sözü Türk Heyeti Başkanı Tarhan'a vermişti. Tarhan'ın yaptığı konuşmanın özeti şudur: "Genel durum ağırlığını koruyor. Önümüzdeki aylarda geniş karışıklıklar çıkabilir. Hatta Almanya ve İtalya'nın bir saldırıya geçmesi beklenebilir. Bunu hangi cephede yapacaklarını söylemek zordur. Ama Polonya ve Romanya en elverişli yerler gibi görünüyor. Avrupa'daki gelişmeleri büyük duyarlılıkla izlememiz gerekiyor. Sadâbat Paktı devletleri barış yanlısıdır. Bununla birlikte, eğer içlerinden biri savaşa sürüklenirse, öbürlerinin görevi en anlayışlı bir tarafsızlık izleyerek dostluk ve dayanışma ruhu içinde sıkı bir işbirliği yapmaktır. Türk hükümeti Avrupa'daki her iki taraf devletleriyle dostça ilişkiler sürdürmektedir. Durumda bir değişiklik olursa Pakt içindeki dostlarına bilgi verecektir". Bunun üzerine, Irak heyeti Başkanı son konsey toplantısında Filistin'in Araplar tarafından desteklenmesi konusundaki kararı anımsatarak, gerek Fransa ile savaşım içindeki Suriye, gerek İngiltere yönetimindeki Filistin için hakça bir çözümün en kısa sürede sağlanmasını istemişti. Başkan Alam de bunu desteklemişti. Afganistan Dışişleri Bakanı Ali Muhammed Han ise, Kabil'de Alman Elçisinden Çekoslovakya'nın akıbeti konusunda bir bildiri aldığını, bu

konuda Konseye danışmak istediğini bildirmiş, diğer heyet başkanları bizzat Çekoslovakya'nın sonuca razı olduğunu belirtmişlerdi.

Toplantı sonunda 30 Nisan'da yayımlanan bildiriye, genel durumun gözden geçirildiği, pakt üyelerini yakından ilgilendiren sorunlarda heyet başkanlarının görüşlerini açıkladıkları, tüm konular üzerinde tam görüş birliğine varıldığı, Konseyin gelecek toplantısının zamanı sonradan kararlaştırmak üzere, Kabil'de yapılacağı belirtilmişti.

Tahran'dan ayrılışından önce Rana Tarhan'ı yeniden kabul eden İran Şahı kendisine şunları söylemişti: "... sizin durumunuz daha nazik. Türkiye ön sırada bulunuyor. Size gelen daha sonra bize de gelir. Birbirimizi korumalıyız. Doğuda arkanız güvence içindedir".

Tahran toplantısı Pakt Konseyinin son toplantısı olacaktı. Eylül başında Dünya Savaşı çıkınca yaklaşan tehlikeler ve karşılaşılan yaşamsal sorunlar böyle bir toplantıya olanak bırakmayacaktı. Üye devletlerin her birinin durumu farklı bir seyir gösterecekti. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifakı 3 Ekim 1939'da imzalamış, ancak 10 Haziran 1940'da İtalya'nın saldırıya geçmesiyle savaş Akdenize yayılınca Türkiye'nin savaşa girmesi beklenirken, hükümet İttifaka bağlı bir protokoldeki "Sovyet Çekincesini" ileri sürerek "Savaş dışı Müttefik" statüsü içinde kalacaktı.

Savaşın çıkışından hemen sonra Sadâbat Paktı ile ilgili bir girişimin İngiltere ve Batılı Devlet arasında 19 Ekim 1939'da Ankara'da imzalanan Üçlü İttifak'a ekli gizli Askeri Sözleşmeyi (Convantion Militaire) imzalamak üzere İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu Orduları Komutanları General A. Waevell ile General A. Weygand Ankara'ya gelmişlerdi. Bu vesile ile komutanlar Türkiye Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile yaptığı görüşmelerde Sadâbat Paktını bir askeri sözleşme ile tamamlamak önerisinde bulunmuşlardı. Düşüncelerinin gerekçesi şu idi: "Sovyetler Birliği -ki o sırada Almanya ile Saldırmazlık ve Dostluk Antlaşmaları çerçevesinde işbirliği içinde bulunuyordu- ileride belki Musul petrollerine el koymak için Ortadoğu'da bir saldırıya geçebilir. Böyle bir saldırı hem Irak'ta İngiltere'yi hem de Suriye'ye egemen olan Fransa'yı tehdit eder. Ayrıca Türkiye güneyinden sarılmış olur. Ya da Sovyetler Afganistan üzerinden Hindistan'a inerek İngiltere'nin Alt-Kıta

ile bağlantısını kesebilirdi. Buna karşı Sadâbat Paktı üyeleri, kimi önlemler almak üzere, bir askeri mekanizma kurabilir. Konu bu devletlerle görüşülebilir”. Bu öneriyi Genel Kurmay Başkanlığı Dışişleri Bakanlığına bir yazı ile iletmişti. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, kuşkusuz hükümetin ya da Başbakan Refik Saydam’ın, hatta Cumhurbaşkanı İnönü’nün görüşününde aldıktan sonra yolladığı yanıt yazıda, Sadâbat Paktı’nın danışma temeline dayalı bir Antlaşma olduğunu, askeri bir sözleşme ile tamamlanmasının mümkün bulunmadığını, kaldı ki, son gelişmeler üzerine Irak’ın Konseyin hemen olağanüstü bir toplantı yapılması önerisini İran’ın kabul etmemesi sonucu Konseyin toplanmadığını bildirmişti. İş böylece kapanmıştı.

Irak’ta Nuri Sait Paşa Hükümeti savaşın başında, İngiltere’nin isteği üzerine, Almanya ile siyasal ilişkilerini kesmişti. 1940 Mart’ında hükümeti kuran Raşit Ali el-Geylani İngiltere’ye karşı idi ve tarafsızlık yanlıydı. Zaten kamuoyu da bu eğilimde idi. Geylani ertesi yıl çekilmek zorunda kalacaktı. Ne var ki, Nisan 1941’de bir darbe üzerine yeniden iktidara gelince İngiltere ile durum gerginleşmiş ve 1 Mayıs’ta çatışmalar başlamıştı. Geylani Hükümetine Almanya’nın Türkiye üzerinden gelen yardım ise yetersizdi. İngiltere isyanı bastırınca savaş sonuna dek Irak İngiltere’nin izinden gidecekti.

İran savaş başlayınca tarafsızlığını ilan etmişti. Ancak 1941’den sonra Batılıların yeni müttefikleri Sovyetler Birliğine yardım yapabilmeleri için İran’ın transit yolu olarak kullanılması gerekmişti. Bunu sağlamak üzere, İngiltere ve Sovyetler Birliği 1941 yazında İranlılara baskı yapmaya başlamışlar ve İran’daki Alman teknisyenlerin ülkeden çıkarılmasını istemişlerdi. İran bunu reddedince 25 Ağustos’ta İngiliz ve Rus kuvvetleri İran’ı işgal etmişler ve ülkeyi iki işgal bölgesine ayırmışlardı. Bu durum üzerine 29 Ocak 1942’de İran Hükümeti İngiltere ve Sovyetler Birliği ile bir İttifak Antlaşması yapmak zorunda kalmıştı. Savaş sonunda bu antlaşma uyarınca İngiltere kendi işgal kuvvetlerini çekmiş, Sovyetler Birliği ise bunu geciktirmiş ve 1945 sonlarında Azerbaycan’da devrimci bir kukla hükümeti kurdurarak, “Özerk Azerbaycan Cumhuriyeti”ni ilan edilmişti. Kızılordu da bu hükümeti destekliyordu. Bunun üzerine İran-Sovyet görüşmeleri başlamış, İran’ın kimi tavizleri karşılığında, Kızılordu ülkeyi ancak 9 Mayıs 1946’da terk etmiş, solcu Azerbaycan Hükümeti de 15 Aralık 1946’da çökmüş, İran bütünüyle egemenliğine

kavuşmuştu. Afganistan savaş boyunca, kimi zorluklara karşın, tarafsız kalabilmişti. Ancak savaş sonunda kötü bir ekonomik durum içine girmişti.

Savaş sona erdikten üç yıl sonra, İranlılar Sadâbat Paktı'nın gözden geçirilmesini önermişti. Genç Şah Muhammed Rıza Türkiye'nin Tahran Büyükelçisiyle bir görüşmesinde Paktın bir savunma antlaşması durumuna getirilmesini düşündüğünü, ancak bunun için İran'ın biraz daha güçlenmesi gerektiğini bildirirken, Sovyetlerin İran'a, hatta aynı zamanda Türkiye'ye geçip orada savaşı sürdürebileceklerini söylemişti.

Ertesi yıl İran Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Tahran Büyükelçimize yeni bağımsızlığını kazanan Pakistan'ın da Sadâbat Paktı'na alınmasını önermişti. Ancak Türkiye o sırada Pakistan ile Afganistan arasında bir uyuşmazlık olduğundan bunun mevsimsiz olacağını belirttikten sonra, "Sovyetler Birliği NATO'dan zaten kuşkuluyor. Türkiye ile İran arasında herhangi bir şey onda kışkırtıcı bir etki yapabilir. Kaldı ki, ABD katılmadıkça yeni bir ittifakın etkinliği olamaz" yanıtını vermişti.

1955 yılında Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında Bağdat Paktı yapılıncaya, Sadâbat Paktı'nın ne olacağı yeniden düşünölmeye başlanmıştı. Gerçi Bağdat Paktı bir savunma antlaşması idi ve buna Afganistan çağrılmamıştı. Bununla Sadâbat Paktı'nın öngördüğü " saldırmazlık" ve "dayanışma" yükümlölüklerinin ötesinde, bir Sovyet tehdidi komünizm tehlikesi öngörölerek, dört bölge devletin İngiltere gibi bir büyük devletle birlikte ve ABD'nin teşvik ve desteği ile çelişen bir yanı yoktu. Zaten Sadâbat Paktı, hiçbir üye devlet son vermediği için, yürürlükte görünüyordu. Ne var ki, Bakanlar Konseyi 1939'dan beri toplanmamıştı. Bir de Bağdat Paktı'nın ortaya çıkışı onu gölgeliyor, hatta büsbütün unutturuyordu.

1958 Mart'ında İran, Pakt işini yeniden ele alarak, Afganistan-Pakistan uyuşmazlığının çözümü üzerine Pakistan'ın Pakta alınmasına çalışılabileceğini Ankara'ya bildirmişti. Öyle anlaşılıyor ki, İran Bağdat Paktı dışında Türkiye-İran-Afganistan-Pakistan grubu ile Arap Birliğine karşı bir denge arayışı içinde idi. Pakistan ise Hindistan'a karşı bir Müslüman birliğinin çekirdeğini kurmak emelinde idi.

Türkiye 14 Temmuz 1958’de İstanbul’da yapılması beklenen Bağdat Paktı Konseyi toplantısında Sadâbat Paktı’nın geleceği konusunu ortaya atmayı ve bunu Kıbrıs sorununda İngiltere üzerinde bir baskı olarak düşünmüştü. Ancak o gün Irak’ta hükümet darbesi olmuş ve İstanbul toplantısı yapılamamıştı. Yeni Irak rejimi ertesi yıl Bağdat Paktından ayrılacaktı. Bunun üzerine Bağdat Paktı CENTO (Central Treaty Organization) adını alarak 21 Ağustos 1959’da merkezini Bağdat’tan Ankara’ya geçirecek ve varlığını sürdürecekti. Sadâbat Paktı ise, hele Irak’ın kuzey komşularıyla bağlarını gevşettikten sonra, büsbütün sönük kalacaktı.

İran’da 1979 Ocak ayında İslam Devrimi Rejimi kurulduktan sonra, yeni hükümet 11 Mart 1979 günü yayımladığı bir bildiriye, CENTO gibi, bölgede üye devletlerin değil, yalnız emperyalistlerin çıkarlarını korumayı amaçladığını, Paktın üye devletleri koruma bakımından sessiz ve hareketsiz kaldığını da belirtmişti.

Bildiriye bu Pakta son verildiği açıkça beyan edilmemişti. Ancak, dolaylı olarak, onun artık yaşamadığı anlatılmak isteniyordu. Öte yandan, 1979 sonunda Afganistan’da komünist bir rejimin iktidara gelmesinden beri bu devletin de Pakta hiçbir ilgisi kalmamıştı. Sonucu ve en önemli olgu ise Irak’ın 22 Eylül 1980’de İran’a savaş açması olmuştu. Böylece Paktın “saldırmazlık” yükümlülüğü çığnenmiş oluyordu.

Bu durumda, zaten çoktandır uygulanmadığı ve sözü edilmediği için fiili bir değeri kalmamış olan Pakt, resmen feshedilmemesine karşın, söz konusu son gelişmeler üzerine, 1980’de tarihe karışmıştır.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Soysal, “1937 Sadâbat Paktı”, *X. Türk Tarih Kongresi*, s.3145–3151.

SONUÇ

Avrupa'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yapısında meydana gelen değişiklikler doğal olarak, insanlık tarihinin en eski ve köklü kurumlarından olan devlet yapısını da ciddi biçimde etkilemiştir. Bu değişiklikler neticesinde Avrupa feodal düzenden çıkarak krallıklar hegemonyası altında yaşamaya başlamıştır. Ancak bu süreç Fransız İhtilalinin ardından “milliyetçilik” düşüncesinin yayılmaya başlamasıyla hızlanacak ve modern devlet denilen ulus-devletin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Ulus-devletler arasındaki rekabet Avrupa'daki güçler dengesini değiştirmiştir. Almanya ve İtalya gibi siyasi birliğini yeni tamamlayan devletlerin, gelişmiş sanayiye ve geniş sömürgelere sahip diğer Avrupalı devletlerle yarışa girmesi I.Dünya Savaşına sebep olmuştur.

I.Dünya Savaşı, son dönemlerini yaşayan imparatorlukların tamamen ortadan kalkmıştır. Uzun süreden beri yıkılışa direnmek, modern Avrupalı devletlerle mücadele edebilmek amacıyla modernleşme çabası içinde olan Osmanlı devleti bunların yanında İhtilalin yaydığı “milliyetçilik” fikrinin bünyesindeki azınlıkları etkilememesinin çabasında idi. Balkanlardaki milletler daha dünya savaşı öncesi Osmanlıdan kopmuşlardı. Bugün Ortadoğu diye bahsedilen Osmanlı devletinin güneydoğusundaki Araplar ise Türkler gibi İslamiyet'in getirdiği ümmet anlayışından dolayı milliyetçilik akımına çok geç kapılmışlardır. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin emperyalist planlarına alet olan bir grup Arap isyan etse de Arapların Osmanlı'dan kopuşlarının asıl sebebi isyan veya milliyetçi düşünceler değildir. Daha I. Dünya savaşı öncesinde Ortadoğu topraklarını aralarında paylaşan İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı devletinin savaşı kaybetmesi ve savaşacak gücünün kalmamasına binaen bu coğrafya Osmanlı devletinden kopartılmıştır. Ayrıca bu bölgenin İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'a giden önemli bir deniz yolu üzerinde olması bu toprakların kaybedilmesinde etkili olmuştur.

I.Dünya Savaşı sonunda parçalanan devlet, imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile fiilen sona ermiştir. Devletlerarasında yapılan gizli anlaşmalar

gereğide Osmanlı toprakları işgal edilmeye başlamıştı. Bu zor dönemde Türk halkına önderlik yapan Mustafa Kemal Atatürk yapılan kongre ve yayınlanan genelgelerle milli mücadelenin amaç, yöntem ve gerekçesini halka duyurmuş ve son Osmanlı Mebusan Meclisinde onaylanan Misak-ı Milliye gerçekleştirmek için padişah tarafından, işgallere tepki olarak başlayan milli mücadelenin başına getirilmiştir.

1919 ve 1923 yılları arasında süren milli mücadele sonunda “ulusal egemenlik” anlayışına dayanan yeni devlet Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Zamanın uluslararası şartlarına gerçekçi bakan ve Türkiye üzerindeki niyet ve emelleri görebilen Atatürk, batı emperyalizmine karşı savaşırken ifade ve söylemleri hep “milli” olmuştur. Böylece Osmanlı’dan ayrılan devletlere ve Avrupalı Devletlere o dönemde çok yaygın olan yayılcı bir politika izlemediğini, mevcut sınırlarını korumayı amaçlayan statükocu bir dış politika izlediğini göstermiştir. Bu politika ile de eski Osmanlı bakiyesi olan topraklarda herhangi bir hak iddia etmediğini kanıtlamıştır.

1919–1938 yılları, dış politikada Ortadoğu’nun büyük öneme sahip olduğu ve dengeli, temkini, aktif ve dinamik bir dış politikanın izlendiği dönem olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk Ortadoğu devletleriyle dostluğa önem vermiştir. Çünkü uzun vadede bu devletlerle bir pakt çatısı altında emperyalist devletlere karşı birleşme ve bölge devletlerin önderliğini yapma düşüncesindedir. Bölge ülkelerin devlet adamları Türkiye’yi ziyaret etmişler, Afganistan, İran örneğinde olduğu gibi Atatürk, ülkelerin devlet başkanlarıyla kişisel ilişkileri de geliştirmiştir. Ortadoğu devlet adamları Atatürk’ün reformlarını örnek almış, kendi ülkelerinde uygulamaya çalışmışlardır.

1930’lara gelindiğinde dünya, statükoyu korumaya ve değiştirmeye çalışan ülkeler olarak iki kutba ayrılmıştır. Bu kutuplaşmayı iyi gören Mustafa Kemal Atatürk emperyalist devletlere karşı Ortadoğu’da bir pakt altında toplanma fikrini uygulamaya koymuştur. 1937 yılında İran, Irak, Afganistan ile beraber Sadâbat Paktı imzalanmıştır. Bu paktla dünyaya Ortadoğu devletlerinin batının karşısına bir güç olarak çıkabileceklerini kanıtlamıştır.

Ortadoğu ülkeleri ile Sadâbat Paktı imzalayarak bölgesel dayanışma içine girmeye öncelik tanıyor ve bu doğrultuda “bölge ağırlıklı” dış politikayı gündeme getirerek Türkiye Cumhuriyeti’nin ulusal diplomasisini ortaya koyuyordu. Uzun süre Osmanlı himayesinde yaşayan milletlerin kurdukları yeni devletleri bir araya getirerek bunların emperyalist ülkelere yem olmalarını engellemek isteyen Atatürk, böylece Türkiye Cumhuriyetini ayakta tutacak dış politikanın da temellerini atıyordu.

Atatürk’ün Milli Mücadeleden beri planladığı ve “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesi çerçevesinde kurduğu Sadâbat Paktı, Ortadoğu ülkelerinin, batılı sömürgeci devletlerin hegemonyası dışında isterse kendi barış koşullarını gerçekleştirebileceğini gösteren önemli bir belgedir. Ayrıca günümüzde Ortadoğu’da yaşanan istikrarsızlığın çözümü için de Atatürk’ün ulusal ve bölgesel politikalarının iyi bilinmesi ve anlaşılmasının yararlı olacaktır.

KAYNAKLAR

HATIRA VE TETKİK ESERLER

AKARSLAN, Mediha, *Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk*, Arion Yayınevi, İstanbul 1995.

AKÇUROĞLU, Yusuf, *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*, TBMM Matbaası, Ankara 1931.

AKŞİN, Abtülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

AKŞİN, Sina, *Çağdaş Türkiye (1908 – 1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul 2008.

ARAS, Tefik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1995.

ARAS, Tefik Rüştü, *Görüşlerim*, Tan Basımevi.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

ARSLAN, Emir Şekip, *Bir Arap Aydının Güzüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*, Çeviren: Selda Meydan- Ahmet Meydan, Çatı Kitapları, İstanbul 2005.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk (1919–1927)*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2005.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2006.

ATAY, Falih Rifkî, *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul 1980.

ATEŞ, Toktamış, *Siyasal Tarih*, Cilt: I, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam İkinci Adam*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2011.

BAYTOK, Taner, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Baş nur Matbaası, Ankara 1970.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

BIYIKLI, Mustafa, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye’nin Ortadoğu Politikaları – Atatürk Dönemi-*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2006.

BİLGE, Suat, Gönlübol M., Esmer A.Ş., Sar C., Sander O., Sezer D., Ülman, H., *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969.

BODUR, Harun, *Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1900–1999)*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

BORAK, Sadi, *Atatürk’ün Gizli Oturumlardaki Konuşmaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

CANATAN, Yaşar, *Türk- Irak Münasebetleri (1926–1958)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

CİN, Barış, *Türkiye-İran İlişkileri (1923–1938)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

ÇANDAR, Cengiz, *Ortadoğu Çıkmazı*, Seçkin Yayınları, İstanbul 1988.

ÇEÇEN, Anıl, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Fark Yayınları, Ankara 2007.

ÇEÇEN, Anıl, *Türkiye’nin B Planı*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2006.

ÇELİK, Edip, *100 Soruda Türkiye’nin Dış Politika Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969.

ÇEVİK, Halis, *Uluslar arası Politikada Ortadoğu*, iki A Yayınları, Konya 2005.

DECHAMPS, Hubert, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, (Çev: Oktay Akbal), Kitapçılık Limitet Ortaklığı, İstanbul 1966.

DİLAN, Hasan Berke, *Türkiye’nin Dış Politikası*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.

DUMAN, Sabit, *Modern Ortadoğu’nun Oluşumu*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2010.

EMECEN, Feridun, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1994.

ERKMEN, Hayrettin, *Milli Egemenlik, Yurtta Sulh, Cihanda Sulh ve Atatürk*, TBMM Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 1986.

ERÖZDEN, Ozan, *Ulus-Devlet*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2008.

ESMER, Ahmet Şükrü, *Siyasi Tarih (1919–1939)*, Güney Matbaacılık, Ankara 1953.

EYİCİL, Ahmet, *Siyasi Tarih*, Ankara 1991.

EYİCİL; Ahmet, *Siyasi Tarih (1739–1939)*, Gün Yayınları, Ankara 2005.

FERRO, Marc, *Sömürgecilik Tarihi*, Çeviren: Muna Cedden, İmge Kitapevi, Ankara 2011.

FROMKIN, David, *Barışa Son Veren Barış*, Çeviren; Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1993.

GENCER, Ali İhsan, Özel Sabahattin, *Türk İnkılâp Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

GİRAY, Ahmet, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Selçuklu Basımevi, İzmir 1999.

GİRGİN, Kemal, *Türkiye Cumhuriyetleri Programında Dış Politikamız (1923–1993)*, Ankara 1993.

GOLDSCHMIDT, Artur, DAVIDSON L., *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Aydemir Güler), Doruk Yayınları, İstanbul 2008.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası(1919–1995)*, Siyasal Kitapevi, Ankara 1996.

GÖNLÜBOL, Mehmet, Sar C. , *Atatürk ve Türk Dış Politikası (1919–1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1997.

GÖNLÜBOL, Mehmet, *Türkiye'nin Dış Politikası*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963.

GÜNDÜZ, Mustafa, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınları, Ankara 2007.

GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi TBMM - V. Dönem (1935–1939)*, Cilt: I, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu.

GÜZEL, Şehmuz, *Ulus-Devlet*, Alan Yayınları, İstanbul 1995.

HABSBAWN, Eric, *İmparatorluklar Çağı 1875–1914*, (Çev: Vedat Aslan), Dost Kitapevi, Ankara 1999.

HALE, William, *Türk Dış Politikası (1774–2000)*, Çeviren; Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.

HAYTA, Necdet, ÜNAL, Uğur, *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi, Ankara 2003.

HEPER, Metin, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, DoğuBatı Yayınları, İstanbul 1985.

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Cilt. I, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992.

KABACALI, Alpay, *Bilinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi*, Deniz Yayınları, İstanbul 2004.

KARADAĞ, Raif, *Musul Raporu*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

KARAKOÇ, Ercan, *Atatürk’ün Dış Politikası*, IQ Yayınları, İstanbul 2004.

KARAKUŞ, Erdoğan, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk – İngiliz İlişkileri*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

KEER, Gordon, *Avrupa’nın Kısa Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011.

KILIÇ, Ali, *Atatürk’ün Hususiyetleri*, İstanbul 1995.

KOCABAŞ, Süleyman, *Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990.

KOMİSYON, *Atatürk’ün Milli Dış Politikası Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

KORKUSUZ, Mehmet Hişyar, *Mukaddime’den Muahhire’ye: Modern Dünya’nın, Ulus Devlet’in, Din’in ve Milliyetçiliklerin Ekonomi, Kültür ve Siyaset Atlası*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

KÖÇER, Mehmet, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919–1929)*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2009.

KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı*, Ötüken Yayınları.

KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları.

KUNT, Metin, *Siyasi Tarih, Türkiye Tarihi III Osmanlı Devleti (1600-1908)*, (Yön:Sina Akşin), Cem Yayınları, İstanbul 1990.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

LEE, Stephen, *Avrupa Tarihinden Kesitler (1494–1789)*, (Çev: Ertürk Demirel), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2002.

LEE, Stephenn, *Avrupa Tarihinden Kesitler (1789–1980)*, çeviren: Savaş Aktur, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2002.

LEVİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Metin Kırat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

LEWİS, Bernard, *Ortadoğu*, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

LUTSKİY, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev: Turan Keskin), Yordam Kitapevi, İstanbul 2011.

MANGDOFF, Harry, *Sömürgeci Emperyalizm*, (Çev: Çiğdem Çıdamlı), Devin Yayınları, İstanbul 2003.

MANGO, Andrew, R. MCNAMARA, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, (Çev: Fusun Doruker), Remzi Kitapevi, İstanbul 2011.

MELEK, Abdurrahman, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

MİSİROĞLU, Kadir, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.

MUMCU, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1996.

OPPENHEIMER, Franz, *Devlet*, (Çev: Alaeddin Şenel-Yavuz Sabuncu), Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.

ORAN, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993.

ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

ÖKE, Mim Kemal, *Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918–1926)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

ÖKE, Mim Kemal, KARAMAN L., *Adı Yemendir*, Ufuk Kitapları, İstanbul 1997.

ÖKE, Mim Kemal, KARAMAN L., *Milli Mücadele Döneminde Yemen – Türkiye İlişkileri*, Arba Yayınları, İstanbul 1997.

ÖKE, Mim Kemal, *Musul – Kürdistan Sorunu (1918–1926)*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.

ÖZGİRAY, Ahmet, *Atatürk'ün Dış Politikası (1919–1938)*, Selçuklu Basımevi, İzmir 1999.

PEHLİVANLI, Hamit, Sarınoy Y. , Yıldırım H. , *Türk Dış Politikasında Hatay*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

ROBERTS, J.M. , *Avrupa Tarihi*, (Çev: Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2002.

ROBERTS, J.M. , *Dünya Tarihi*, Cilt:II, (Çev: İdem Erman), Tansu Akgün, İnkılap Yayınları, İstanbul 2002.

ROSSİNER, Edmond, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi (1815-1919)*, (Çev: Ali Kemal Aksüt), Fazilet Basımevi, İstanbul 1943.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara, 1993.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih*, İmge Kitapevi, Ankara 1998.

SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

SARAY, Mehmet, *Türk – Afgan Münasebetleri*, İstanbul 1984.

SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1999.

SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994.

SELVİ, Haluk, Şahin E. , Demir M., *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2006.

SENYOBOS, *Avrupa Tarihi*, (Çev:Ali Kemal Aksüt), Tercüme Külliyyatı, İstanbul 1938.

SOFUOĞLU, Ebubekir, *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2004.

SONYEL, R. Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

SOYSAL, İsmail, *1937 Sadabad Paktı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

SOYSAL, İsmail, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

SOYSAL, İsmail, *Türk Dış Politika İncelemeleri İçin Kılavuz(1919–1993)*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

SÖKMEN, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978.

ŞAHİN, Köksal, *Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus Devlet*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

ŞİMŞEK, Erdal, *Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2003.

ŞİMŞİR, Bilal, *Atatürk Dönemi İncelemeler*, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

ŞİMŞİR, Bilal, *Atatürk ve Afganistan*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

ŞİMŞİR, Bilal, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

ŞİMŞİR, Bilal, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Telgrafları(1922–1923)*, Cilt:I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.

TEKİN, Nil Türker, *Anahatlarıyla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Çantay Kitapevi, İstanbul 2006.

TEKİN, Yusuf, *II. Abdülhamit'ten Cumhuriyet'e Miras*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2009.

TEVFİK, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kervan Yayınları, İstanbul 1973.

TUNCER, Hüner, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

UMAR, Ali Osman, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918–1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.

WALTZ, Kemeth, QUESTER, George, *Uluslar arası İlişkiler Kuramı ve Dünya Sistemi*, (Çev: Ersin Onulduran), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

YILMAZ, Mustafa, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi*, Siyasal Kitapevi, Ankara 1998.

YILMAZ, Mustafa, *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2002.

YILMAZ, Türel, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

MAKALELER

AYDIN, Mesut, “*Türk Basınında Haliç Konferansı (19 Mayıs – 5 Haziran 1924)*”, İkinci Ortadoğu Semineri: Dünden Bugüne Irak Elazığ 27–29 Mayıs 2004 Bildiriler-I, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.

AYIN TARİHİ, Ağustos 1937, No:44, İçişleri Bakanlığı Yayınları.

BAYÜLKEN, Haluk, “*Atatürk İlkelerinin Türk Dış Politikası*”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2000.

BİLGE, Mustafa, “*Sadabad Paktı*”, İslam Ansiklopedisi, Cilt. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

BOSTANCI, Işıl Işık, “*Osmanlı Devleti'nin Filistin Bölgesine Yönelik Politikası*” Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi, Editör; Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2008.

CÖHCE, Salim, “*Atatürk Döneminde Türk – Afgan Münasebetleri*” Afganistan Üzerine Araştırmalar, Tarih Ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.

ÇEÇEN, Anıl, “*Türkiye'nin B Planı Merkezi Devletler Birliği*”, İkinci Ortadoğu Semineri: Dünden Bugüne Irak Elazığ, 02- 04 Kasım 2006, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.

DURGUN, Şenol, “*Türkiye'de Milliyetçiliğin Algılanış Sorunları*” Modernleşme ve Siyaset, A Kitap, Ankara 2010.

FELLENER, Harm Jörg, “*Kemal Atatürk'ün Türkiye İçin Taşdığı Önem Ve Fikirlerinin Dünya'da Uyandırdığı Etki*”, Mustafa Kemal Atatürk(1881–1981), Çeviren: Murat Ünlü, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1997.

GEORGEON, François, “*Osmanlı Devletinde Milliyetçiliğin Yükselişi (1908-1914)*” Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930, (Çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

GEORGEON, François, “*Bir Kimlik Arayışı: Türk Milliyetçiliği*”, Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930, (Çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

GÖK, Dursun, “*1924 Türk Basınında Musul Meselesi*”, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

GÖLÜBOL, Mehmet, Kürkçüoğlu Ö. , “*Atatürk Dönemi Dış Politikasına Genel Bir Bakış*”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2000.

GÖZEN, Ramazan, “*Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Gelişimi ve Etkenleri*” Türkler Ansiklopedisi, cilt XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

JAFFERLOT, Christophe, “*Bazı Ulus Devlet Teorileri*” Uluslar ve Milliyetçilikler, (Haz: Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998.

KODAMAN, Bayram, “*Atatürk'ün İç ve Dış Politika Stratejisi*” Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yıl Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “*Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü*”, Türkiye Günlüğü, Sayı:50, Yıl: Mart-Nisan 1998.

ÖKE, Mim Kemal, “*Arapların Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılması*”, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri, İslam Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2000.

SARINAY, Yusuf, “*Atatürk'ün Hatay Politikası-I*”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2000.

SARINAY, Yusuf, “*Atatürk'ün Hatay Politikası-II*”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2000.

SOYSAL, İsmail, “*Atatürk Türkiyesi'nin Bağtladığı Siyasal Antlaşmaların Nitelikleri ve Özellikleri*” I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1987.

SOYSAL, İsmail, “*Hatay Sorunu ve Türk Fransız Siyasal İlişkileri*” Belleten, Cilt: XLIX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

SOYSAL, İsmail, “*İki Dünya Savaşı Arasında Türk-Arap İlişkileri (1919–1939)*”, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri, İslam Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2000.

ŞİMŞİR, Bilal, “*Fes Olayı Türkiye-Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932–1933)*” Belleten, Cilt: XLVIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

TOKER, Metin, “*Atatürk Ve Barış*”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2000.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*Selim III’ün Veliâht İken Fransa Kralı XVI ile Muhabereleeri*”, Belleten, Cilt:II, No:5-6, 1938.

VERGİN Nur, “*Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin “Bitmeyen Senfonisi”*”, Türkiye Günlüğü, Sayı:29, Temmuz-Ağustos 1994.

YALÇIN, Semih, “*Misak-ı Milli ve Lozan Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi*”, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2000.

YILMAZ, Mustafa, “*Atatürk Dönemi Dış Politikası*” Türkler Ansiklopedisi, cilt XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

YUVALI, Abdülkadir, “*Atatürk’ün Ortadoğu Politikası (Sadabad Paketi Merkezli)*”, İkinci Ortadoğu Semineri: Düünden Bugüne Irak Elazığ, 02- 04 Kasım 2006, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.

GAZETELER

AKŞAM

CUMHURİYET

SON POSTA

TAN AKŞAM

ULUS

EKLER

EK-1

MİSAK-I MİLLİ

İstanbul, 28 Ocak 1920

Aşağıdaki imzaları bulunan Osmanlı Millet Meclisi (Meclis-i Mebusan) üyeleri. Devletin bağımsızlığını ve ulusun geleceğinin, haklı ve sürekli bir barışa kavuşmak için katlanabilecek özverinin en fazlasını gösteren aşağıdaki ilkelere eksiksiz uyulmasıyla sağlanabileceğini bu ilkeler ışığında sağlam bir Osmanlı Saltanatı ve toplumun varlığının sürdürülmesinin olanak dışı bulunduğunu kabul ederek, şunları onaylamışlardır.

Madde 1. Osmanlı Devleti'nin özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu 30 Ekim 1918 günkü Silah Bırakışını (Mondros Mütarekesi) yapıldığı sırada, düşman ordularının işgal altında kalan kesimlerinin (o sırada Hatay ve Musul bölgesi Türk egemenliği altında idi) geleceğinin, haklarını serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerekir; söz konusu silah bırakışımı çizgisi içinde, dini, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirlerine bağlı olan karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çerçevelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem, ister bir hükümle olsun hiçbir nedenle birbirinden ayrılmayacak bir bütündür.

Madde 2. Halkı, özgürlüğe kavuşunca oylarıyla Anavatana katılmış olan 3 il (Evliye-i Selase yani Kars, Ardahan ve Batum livaları) için gerekirse yeniden halkın serbest oyuna başvurulmasını kabul ederiz.

Madde 3. Türkiye ile yapılacak başarı değin ertelenen Batı Trakya'nın hukuksal durumunun belirlenmesin de, halkının özgürce açıklayacağı oya göre olmalıdır.

Madde 4. İslam Halifeliğinin ve Yüce Saltanatının merkezi ve Osmanlı Hükümetinin başkenti olan İstanbul kenti ile Marmara Denizinin güvenliği her türlü tehlikeden uzak tutulmalıdır. Bu ilke saklı kalmak koşulu ile Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda, bizimle birlikte öteki tüm devletlerin oy birliği ile verecekleri karar geçerlidir.

Madde 5. Müttefik devletler ile düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan andlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman Halkların da, özdeş haklardan yararlanması umudu ile bizce de benimsenip, güvence altına alınacaktır.

Madde 6. Ulusal ve ekonomik gelişmemize olanak bulunması ve daha çağdaş biçimde düzenli bir yönetimle işlerin yönetilmesine başarmak için her devlet gibi, bizimde gelişmemiz koşullarının sağlanmasında bütünüyle bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşmamız ana ilkesi varlık ve geleceğimizi temelleridir. Bu nedenle siyasal, yargısal, parasal vb. alanlarda gelişmemizi önleyici sınırlara (kapitülasyonlar) karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşullarında bu ilkelere aykırı olmayacaktır.

EK-2

TÜRKİYE-AFGANİSTAN ANDLAŞMASI

Moskova 1 Mart 1921

Bismillahirrahmanirrahim,

Yüce Türkiye Devleti ve Afganistan, içtenlikle birbirine bağlı, bir umud ve kutsal amaçla gönülleri dolu olarak; nesnel ve moral bakımından bütünüyle yüksek ortak çıkarlara sahip buldukları ve bu devletlerden birinin mutluluk ve felaketinin ötekinin mutluluk ve felaketine neden olacağı kanısı ve inancıyla; Doğu dünyasının uyan ve makurtuluşunun başlangıcının sevinçle görüldüğü şu anda, geçmiş zamanlardaki gibi bağlantısız (irtibatsız) ve yalnız kalınamayacağı ve kendilerine kimi tarihsel görevler düşmekte olduğu bilinci içinde; bir vücudun parçası gibi, taraflardan birine gelecek sıkıntı ve deritten öteki tarafın etkilenip üzüntü duymasını doğal sayan bu iki kardeş Devlet ve ulus, aralarında öteden beri var olan moral birliği ve doğal ittifakı siyaset alanına geçirerek, bu ittifaka somut ve resmi bir nitelik verip tüm Doğunun gelecekteki mutluluğu için hayırlı bir başlangıç olmak üzere, Doğunun gelecekteki mutluluğu için hayırlı bir başlangıç olmak üzere, uğurlu bir İttifak Andlaşması yapmayı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetince:

Hükümet üyelerinden Ekonomik İşler Bakanı Yusuf Kemal ve Eğitim İşleri Bakanı Dr. Rıza Nur Beyler;

Yüce Afganistan Devletince:

Olağanüstü Büyükelçi Sayın General Mehmet Veli Han; yetkili Temsilci olarak atanmışlardır. Adı geçen yetkili Temsilciler, birbirlerinin yetki belgelerinin düzenli olduğunu görerek, aşağıdaki maddeleri kabul etmişlerdir:

Madde 1. Çok şükür bağımsız bir yaşam sürdüren Türkiye Devleti, içtenlikle ve gönülden bağlar ile bağlı bulunduğu Yüce Afganistan Devletini gerçek anlamıyla bağımsız tanımayı görev bilir.

Madde 2. Bağlı Yüksek Taraflar, tüm Doğu uluslarının kurtuluş, bütünüyle özgürlük ve bağımsızlık hakkında sahip olduklarını ve bunlardan her Ulusun istediği herhangi bir rejim ve hükümet biçimi ile kendisini yönetmekte özgür olduğunu açıklar; Buhara ve Hayve Devletlerinin bağımsızlığını tanırlar.

Madde 3. Yüce Afganistan Devleti, yüzyıllardan beri İslamiyet'e önderlik ve ona üstün görevler yapmış olan, Hilafet dünyasını elinde tutan Türkiye'nin bu alanda lider olduğunu, bu fırsattan yararlanarak da açıklar.

Madde 4. Bağlı taraflardan biri, Doğuyu istila, ya da sömürge yapma siyasetini izleyen herhangi bir emperyalist Devlet tarafından ötekine yapılacak saldırıyı bizzat kendine yapılmış sayarak, elindeki araçlar ve olanaklarıyla, onu püskürtmeyi kabul eder.

Madde 5. Bağlı taraflardan her biri, ötekinin anlaşmazlık içinde bulunduğu üçüncü devletin çıkarlarına uygun, ya da öteki bağlı tarafın çıkarlarına zararlı herhangi bir devletler arası andlaşma ve sözleşme yapmamağı ve herhangi bir devletle anlaşma imzalayacağı zaman öteki tarafa haber vermeğı yükümlenir.

Madde 6. Bağlı Taraflar, aralarındaki ekonomik ve ticaret ilişkilerinin ve konsolosluk işlemlerinin düzenlenmesi için gerekli sözleşmeleri ayrıca yapacaklar ve şimdiden birbirlerinin Başkentlerine Büyükelçi göndereceklerdir.

Madde 7. Bağlı Taraflar iki ülke arasında düzenli ve özel postalar kurarak, siyasal durumları ile eğitim, ticaret vb. durumlardan ve her türlü gereksinim ve isteklerinden, karşılıklı ve en ivedi olarak, birbirlerine bilgi vereceklerdir.

Madde 8. Türkiye Afganistan'a kültür alanında yardım etmeğı, öğretmen ve subay göndermeyi ve bu öğretmenler ve subayların en az beş yıl görevde kalmasını

ve bu sürenin sonunda, Afganistan isterse, yeniden eğitimciler göndermeyi yükümlenir.

Madde 9. Bu Andlaşma en kısa sürede onaylanacak ve o andan başlayarak yürürlüğe girecektir.

Madde 10. Bu Andlaşma iki örnek olarak Moskova'da düzenlenmiş ve tarafların tam yetkili temsilcilerine imza edilip verilmiştir. Andlaşma Hicri yılın bin üç yüz otuz dokuzunda, Cemaziyelahirin yirmi birinci gününe rastlayan, bin üç yüz otuz yedi yılı Martın birinci Salı gününe rastlayan, bin üç yüz otuz yedi yılı Martının birinci Salı günü imza edilmiştir.

Olağanüstü Büyükelçi Veli YUSUF KEMAL

Doktor RIZA NUR

EK-3

Türk-Fransız Antlaşması

Ankara, 20 Ekim 1921

Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Fransız Cumhuriyeti, iki ülke arasında bir anlaşma yapmak isteğiyle,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti:

Dışişleri Bakanı ve Milletvekili Sayın Yusuf Kemal Bey'i ve

Fransız Cumhuriyeti Hükümeti:

Eski Bakanlardan Sayın Henry Franklin-Boulion'u, yetkili temsilci atamışlardır.

Adı geçenler yöntemine uygun olduğu görülen yetkili belgelerini veriştikten sonra, aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır:

Madde 1. Bağlı Taraflar işbu Antlaşmanın imzasıyla birlikte aralarındaki savaş durumunun sona ereceğini açıklar. Durum orduları, sivil makamlara ve halka ivedilikle bildirilecektir.

Madde 2. İşbu Antlaşmanın imzası üzerine taraflar savaş tutsakları ile tutuklu ya da hapiste bulunan Türk ya da Fransız tüm kişiler serbest bırakılacak ve kendilerini tutuklayan tarafın yapacağı harcama ile gösterilen en yakın kente götürüleceklerdir. İşbu Madde hükmü tutuklama ya da tutsaklığın gün ve yeri ne olursa olsun, tarafların tüm tutuklularını ve tutsaklarını kapsamaktadır.

Madde 3. İşbu Andlaşmanın imzalanmasından sonra en çok iki ay içinde, Fransız kuvvetleri sekizinci Maddede belirtilen çizginin güneyine, Türk kuvvetleri ise bu çizginin kuzeyine çekileceklerdir.

Madde 4. Üçüncü maddede yazılı süre içinde uygulanacak boşaltma ve işgal tarafların komutanlarınca atanan bir Karma Komisyonun kararıyla saptanacak düzenlemelere göre yapılacaktır.

Madde 5. Bağlı: Taraflar boşaltılacak topraklarda bu toprakları işgal eder etmez bir genel af ilan edeceklerdir.

Madde 6. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Misakı Milli de açıkça tanınan azınlık haklarını, bu konuda müttefik devletler ile onların hasımları ve kimi müttefikleri arasında yapılmış sözleşmelerdeki ilkelere uygun olarak, kendisince doğrulanacağı bildirilir.

Madde 7. İskenderun bölgesi için özel bir yönetim rejimi kurulacaktır. Bu bölgenin Türk soyundan gelen halkı, kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip olacaktır.

Madde 8. Üçüncü maddede sözü geçen çizgi aşağıdaki biçimde saptanış ve belirtilmiştir:

Sınır çizgisi, İskenderun körfezi üzerinde, Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve yaklaşık olarak Meydan ı Ekbez'e doğru gidilecektir. (Demir istasyonu ve bu mevki Suriye'de kalacaktır); sınır çizgisi orada Marsuva mevkiini Suriye'ye Karnaba mevki ile Kilis kentini Türkiye'ye bırakmak üzere güney-doğuya doğru kayacaktır. Oradan Çovanbey İstasyonunda demiryolu ile birleşecektir. Daha sonra, Bağdat Demiryolu'nu izleyecek ve Demiryolunun platformu Nuseybin'e dek Türk Toprakları üzerinde kalacaktır. Oradan Nuseybin ve Cezire-i İbn Ömer arasındaki eski yolu izleyerek Cezire-i Ömer'de Dicle'ye varacaklardır. Nuseybin ile Cezire-i İbn Ömer mevkiileri ve yol Türkiye'de kalacaktır. Bu yollardan yararlanma konusunda her iki ülke aynı haklara

sahip olacaktır. Çobanbey ile Nuseybin arasındaki Demiryolu'nun istasyon ve demiryolu platformunun parçalarından sayılarak Türkiye'ye kalacaktır.

İşbu anlaşmanın imzasından sonra bir ay içinde söz konusu sınır çizgisini çizmek üzere Tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon o süre içinde çalışmalara başlayacaktır.

Madde 9. Osmanlı Hanedanı'nın kurucusu Sultan Osman'ın büyük babası Süleyman Şah'ın Caber Kalesinde bulunan ve Türk Mezarı adıyla tanınan kabri çevresiyle birlikte, Türkiye'nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada koruyucular bulundurup Türk bayrağını çekecektir.

Madde 10. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Pozantılı ile Nuseybin arasındaki Bağdat Demiryolu kesimine ilişkin ayrıcalık hakkının (Concession) ve Adana ilinde yapılmış bulunan şubelerin, bu ayrıcalık haklarına bağlı özellikle işletmeye ve taşıma ticaretine ilişkin tüm hak, izin ve avantajlar ile birlikte Fransız Hükümeti'nin göstereceği bir Fransız Grubuna devredilmesini kabul eder. Türkiye Meydanı Ekbez'den Çobanbey'e dek Suriye topraklarında demiryolu ile askersel ulaşımını yapmak hakkına sahip olacaktır. Suriye'de Çobanbey'den Nuseybin'e dek Türkiye toprakları üzerinde demiryolu ile asker ulaşımını yapmak hakkına sahip bulunacaktır.

İlke olarak, işbu demiryolu kesimi ve kolları üzerinde ayırım gözetilen hiçbir tarife uygulanamaz. Gerekirse bu ilkeye aykırı hareket edebilmesi konusunu iki hükümet birlikte incelemek hakkını saklı tutarlar. Anlaşma olanağı bulunamazsa taraflardan her biri özgürce hareket edebilecektir.

Madde 11. İşbu anlaşmanın onaylanmasından sonra, Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük sözleşmesi yapılması için bir karma komisyon kurulacaktır. Bu sözleşmenin koşulları ve yürürlük süresi bu komisyonca saptanacaktır. İşbu sözleşmenin yapılmasına değin taraflar hareket özgürlüğüne sahip olacaktlardır.

Madde 12. Kuveik suyu, Halep kenti ile kuzeyde Türk kalan bölge arasında, hak gözetilerek, iki tarafı tatmin edecek biçimde bölüşülecektir. Halep kenti, bölgenin gereksinimi karşılamak üzere, kendi yapacağı harcamalarla, Türk toprağı üzerinde Fırat'tan da su alabilecektir.

Madde 13. Yerleşmiş ya da yarı göçebe halktan sekizinci maddede belirlenen sınır çizgisinin öte ya da beri yanında bulunan çayırarda intifa ya da mülkiyet hakkına sahip olanlar, haklarını eskiden olduğu gibi kullanmayı sürdürecektir. Bunlar işletme gereksinimleri için özgürce ve hiçbir gümrük vergisi ya da çayır için resim, ne de başkaca hiçbir ücret vermeksizin, sınır çizgisinin bir yanından öteki yanına, yavrularıyla birlikte hayvanlarını, araç ve takımlarını, tohumlarını ve ürünlerini götürebileceklerdir. Bunlara ilişkin vergi ve resimleri yerleştirdikleri ülkede ödemek kararlaştırılmıştır.

20 Ekim 1937 (1921) günü Ankara'da, iki örnek olmak üzere, düzenlenmiştir.

Yusuf KEMAL
Henri FRANKLIN-BOUILLON

EK-4

Sancak'ın Toprak Bütünlüğünü Güvence Altına Alan Andlaşma

(Traité de Garantie de l'Intégrité Territoriale du Sandjak)

Cenevre, 29 Mayıs 1937

Bir yandan Türkiye Cumhurbaşkanı,

Öte yandan Fransız Cumhuriyeti Başkanı,

Milletler Cemiyeti Konseyince 27 Ocak 1937 günü Cenevre'de kabul edilen karar (Résolution) ve gene o gün konseyince alınan karar (Décision) uyarınca,

Sancak statüsü ve Anayasasına (Loi fondamentale) saygıyı sağlamaya her iki Hükümetin hangi biçimde katkıda bulunacaklarını saptamak isteğinde olduklarından,

Yetkili Temsilcileri olmak üzere;

Türkiye Cumhurbaşkanı:

İzmir Milletvekili ve Dışişleri Bakanı Dr. Bay Tefik Rüştü Aras'ı,

Gaziantep Milletvekili ve Dışişleri Bakanlığı Siyasal Müsteşarı Bay Numan Menemencioğlu'nu,

Cumhurbaşkanlığı genel sekreteri Bay Rıza Soyak'ı;

Fransız Cumhuriyeti Başkanı:

Milletvekili ve Dışişleri Bakanı Mösyö Yvon Delbos'u,

Milletvekili ve Dışişleri Bakanlığı Siyasal Müsteşarı Mösyö Pierre Vienot'yu,

Türkiye Büyükelçisi Mösyö Henri Ponsot'yu atamışlardır.

Bu yetkili temsilciler, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini veriştikten sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır:

Madde 1. Fransa ve Türkiye Sancak'ın toprak bütünlüğünü, güvence altına aldılar.

Madde 2. Bağlı Yüksek Taraflar, Statüsü ile belirlenmiş olan sancak ülkesinin bütünlüğü tehdit edildiğinde, birlikte ya da ayrı ayrı, bunu gecikmeksizin Milletler Cemiyeti Konseyinde haber vermediği yükümlenirler.

Bağlı Taraflar, Konseyin bir kararına değin, ivedi önlemler alınması gerekiyorsa, bu konuyu aralarında kararlaştıracaklardır.

Madde 3. Sancak ülkesine karşı bir saldırı tehdidi ya da herhangi bir saldırı eylemi, ivedi önlemler alınmasını zorunlu kılsa Fransa ve Türkiye bu tehdidi gerekli tüm araçlarla önlemeği yükümlenirler.

Madde 4. Milletler Cemiyeti Konseyince kabul edilmiş metinlerden oluşan Sancak rejimine saygı göstermek durumunda bulunan Bağlı Yüksek Taraflar, Konseyince bu rejimin uygulanmasını denetleme hakkı kullanırken, alınan kararlara uyulmasını sağlamak için, kendilerine bildirilecek örgütlenmeleri yerine getirmeğe hazır olduklarını açıklar.

Konseyin kararı uyarınca Bağlı Yüksek Taraflarca uygulanması istenecek herhangi bir eylem (action) iki hükümet arasında önceden bir anlaşmaya konu olacaktır.

Madde 5. Konsey Kararı ile belirlenmiş olan Sancak Statüsüne karşı yakın bir tehdit niteliğinde olaylar ortaya çıkarsa, Bağlı Yüksek Taraflar gecikmeksizin bu

durumu ivedilikle görüşüp Konseye bundan haber vermek gerekip gerekmediğini kararlaştıracaktır.

Madde 6. Milletler Cemiyeti Konseyince alınmış her kararın uygulanmasını sağlamak üzere yapılmış olan bu Andlaşma Milletler Cemiyetine verilmiş görevi kısıtlayacak biçimde yorumlanmayacak ya da Milletler Cemiyeti Paktının Bağlı Taraflar için ortaya koyduğu yükümlülükleri zedelemeyecektir.

Madde 7. İşbu Andlaşma olanaklı en kısa sürede onaylanacak ve onay belgeleri Paris'te verilecektir.

Andlaşma onay belgelerinin verişimi günü yürürlüğe girecektir.

Yukarıdaki hükümlere olan inançla, iki Tarafın yetkili Temsilcileri bu Andlaşmayı imzalamışlar ve onu mühürlemişlerdir.

Cenevre'de, iki örnek olarak, 29 Mayıs 1937 günü düzenlenmiştir.

Y. DELBOS

P. VIENOT

H.PONCET

Dr. T.R. ARAS

N. MENEMENCİOĞLU

H.R. SOYAK

EK-5

TÜRKİYE, AFGANİSTAN, İRAK VE İRAN ARASINDA

SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASI

(Traité de Non-Agression)

Sâd – Abâd (Tahran), 8 Temmuz 1937

Başlangıç

Türkiye Cumhurbaşkanı,
Afganistan Yüce Kralı,
Irak Yüce Kralı,
İran Yüce Şahinşahi,

Ellerinde olan tüm olanaklarla, aralarındaki dostluk ve içtenlikle anlaşma ilişkilerinin sürdürülmesine katkıda bulunmak isteğiyle;

Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde ek güvenceler ortaya koyarak, Yakın Doğuda (Proche-Orient) barış ve güvenliği sağlamak ve böylece genel barışa katkıda bulunmak özlemiyle;

Paris'te 27 Ağustos 1928 günü imzalanan Savaştan vazgeçme Andlaşmasından ve kendilerinin yaptıkları, Milletler Cemiyeti Yasası ve Savaştan Vazgeçilmesi Andlaşmasıyla uyum içindeki, öbür Andlaşmalardan doğan yükümlülüklerinin bilinci içinde olarak;

Bu Andlaşmayı yapmağa karar vermişler ve bu amaçla;
Türkiye Cumhurbaşkanı:
Dışişleri Bakanı Sayın Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı;
Afganistan Yüce Kralı:
Dışişleri Bakanı Sayın Faiz Mohammed Han'ı;
Irak Yüce Kralı:
Dışişleri Bakanı Sayın Dr. Naji El-Asıl'ı;
İran Yüce Şahinşahi:
Dışişleri Bakanı Sayın Enayetollah Samiy'i yetkili Temsilci olarak
atamışlardır.

Adı geçen yetkili Temsilciler, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini veriştikten sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1. Bağlı Yüksek Taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmaktan kesinlikle kaçınma siyaseti izlemediği yükümlenirler.

Madde 2. Bağlı Yüksek Taraflar, ortak sınırların dokunulmazlığına saygılı olmayı yükümlenirler.

Madde 3. Bağlı Yüksek Taraflar ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslararası nitelikteki her türlü uyuşmazlıklarda, birbirleriyle danışmalarda bulunmak konusunda anlaşmışlardır.

Madde 4. Bağlı Yüksek Taraflardan her biri, hiçbir durumda, gerek yalnız olarak, gerek bir ya da birkaç Devletle birlikte, içlerinden herhangi birine karşı hiçbir saldırı eylemine başvurmamağı yükümlenir.

Şunlar saldırı eylemi (acte d'agression) sayılır:

- 1- Savaş ilanı;
- 2- Savaş ilan edilmeksizin de olsa, öteki Devletin Silahlı Kuvvetlerince öteki bir Devlet topraklarının istilası;

3- Bir Devletin kara, deniz ve hava kuvvetlerince, savaş ilan edilmeksizin de olsa, öteki Devletlerin topraklarına, gemilerine ve uçaklarına saldırı (attaque);

4- Saldırıya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yardım ya da kolaylık (aide ou assistance);

Şunlar saldırı eylemi sayılmaz:

1- Meşru Savunma hakkını kullanma, başka deyişle, yukarıda tanımlanan biçimde saldırıya karşı koyma;

2- Milletler Cemiyeti Yasasının 16. Maddesinin uygulanmasından doğan bir hareket (action)

3- Milletler Cemiyeti Genel Kurulu ya da konseyince alınan bir karar uyarınca ya da Milletler Cemiyeti Yasasının 15. Maddesinin 7. Fırcasının uygulanması yoluyla yapılan bir hareket; yeter ki, bu sonuncu durumda, söz konusu hareket ilk saldırıya geçen bir Devlete karşı yapılmış olsun;

4- Bağıtli Yüksek Taraflar dışında bir Devlet tarafından saldırıyla, istilâya uğrayan ya da, Paris'te 27 Ağustos 1928 günü imzalanmış bulunan Savaştan Vazgeçilmesi Andlaşmasına aykırı olarak, kendisine savaş açılan bir devlete yardım.

Madde 5. Bağıtli Yüksek Taraflardan biri, bu Andlaşmanın 4. Maddesinin bozulduğu ya da bozulmak üzere olduğu kanısına varırsa, sorunu gecikmeksizin Milletler Cemiyeti Konseyine sunacaktır.

İşbu hüküm söz konusu Bağıtli Yüksek Tarafın, o koşullarda, gerekli göreceği tüm önlemleri almak hakkını zedelemes.

Madde 6. Eğer Bağıtli Yüksek Taraflardan biri, bir üçüncü devlete karşı saldırıya geçerse, öteki Bağıtli Yüksek Taraf, bir ön bildiride bulunmaksızın, işbu Adlaşmaya, saldırcıyla ilgili olarak, son verebilecektir.

Madde 7. Bağıtli Yüksek Taraflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki Bağıtli Tarafların Kurumlarını (institutions) yıkmak, düzen ve güvenliği sarsmak ya

da Hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeği yükümlenir.

Madde 8. Bağlıklı Yüksek Taraflar, kendi aralarında çıkabilecek, nitelik ve kaynağı ne olursa olsun, tüm uyuşmazlıkların (differends ou conflits), çözülmesi olanağının ancak barışçı yollardan aranması gerektiğini 27 Ağustos 1928 günü Savaştan Vazgeçilmesi Andlaşmasıyla zaten kabul etmiş olduklarından, o hükmü doğrulayarak, bu konuda kendi aralarında ortaya konulmuş ya da konulacak yöntemlere başvuracaklarını açıklarlar.

Madde 9. İşbu Andlaşmanın hiçbir Maddesi, Milletler Cemiyeti Yasası uyarınca, Bağlıklı Yüksek Taraflardan her birisince üstlenilen yükümleri, her ne konuda olursa olsun, kısıtlar nitelikte sayılamaz.

Madde 10. Fransızca ve 4 örnek olarak yazılan ve birer örneği Bağlıklı Yüksek Taraflarca alınmış olduğu doğrulanan işbu Andlaşma 5 yıl süre için yapılmıştır.

Bu sürecin sonunda Bağlıklı Yüksek Taraflardan birisince ona son verdiği 6 ay önceden bildirilmedikçe, Andlaşma, bütünüyle, yeniden 5 yıl için uzatılmış sayılacak ve ondan sonrada Bağlıklı Taraflardan biri ya da bir kaçınca 6 ay öncesinden ona son verinceğe dek, beşer yıllık dönemler için, yürürlükte kalacaktır. Bağlıklı Taraflardan birisiyle bozulan andlaşma öbürleriyle yürürlükte kalır.

İşbu Andlaşma Bağlıklı Yüksek Tarafların her birisince kendi Anayasası uyarınca onaylanacaktır. Andlaşmayı Milletler Cemiyetinde Kütüğe yazdıracak olan Genel Sekreterden, onun Cemiyetin öteki üyelerine bunu bildirmesi rica edilecektir.

Onay belgeleri Bağlıklı Yüksek Tarafların her birisince İran Hükümetine sunulacaktır.

Onay belgeleri iki Bağlıklı Tarafça sunulur sunulmaz işbu Andlaşma o iki Taraf arasında yürürlüğe girecektir. Üçüncü ve dördüncü Bağlıklı Taraflarca da onay belgeleri sunulduğu zaman andlaşma bu üçüncü ve dördüncü içinde geçerli olacaktır.

Onay belgelerinin her sunuluşunda İıan Hükümetince durum, gecikmeksizin, işbu Andlaşmanın imzacılarına bildirilecektir.

Tahran'da Sad-Âbad Sarayında, 8 Temmuz 1937 günü imzalanmıştır.

Dr. RÜŞTÜ ARAS
FAİZ
NAJİ-AL-ASIL
SAMİY

ÖZGEÇMİŞ

02.01.1988 tarihi, İstanbul ili Fatih ilçesi doğumluyum. İlköğretim ve Liseyi İstanbul'un Küçükçekmece ilçesinde tamamladıktan sonra, 2006 yılında Sakarya Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümüne kaydoldum. Bu bölümden mezun olduktan sonra 2010 yılında Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümüne başladım.

Yabancı dilim İngilizcedir ve hobilerim arasında Osmanlıca metin okuma bulunmaktadır.

Merve BAYRAKTAR